

Interreg

Bendrai finansuoja
EUROPOS SĄJUNGA

Lietuva – Lenkija

Zadanie
współfinansowane
ze środków Samorządu
Województwa
Warmińsko-Mazurskiego

TARPTAUTINIO KULTŪROS KELIO „BALTŲ KELIAS“ PLĖTROS GALIMYBIŲ STUDIJA

Galimybių studija parengta įgyvendinant 2021–2027 m. VI-A Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimo per sieną programos projektą „Didinti Lietuvos ir Lenkijos pasienio regiono patrauklumą, bendradarbiaujant per sieną ir tausiai naudojant baltų kultūros paveldą, sukuriant tarptautinį kultūros kelią „Baltų kelias“, ark. „Baltų kelias LT-PL“, nr. LTPL00327.

Galimybių studija parengta naudojant Europos Sąjungos finansinę paramą. Už turinį pilnai atsako asociacijos „Goldap bendruomenės fondas“ ir jis nebūtinai atspindi Europos Sąjungos nuomonę.

Visas projekto biudžetas – 159 372,00 Eur. Bendrasis Europos regioninės plėtros fondo finansavimas – 127 497,60 Eur.

MB „Turizmo rinkodaros sprendimai“
Vilnius (Lietuva), 2025

Apie projektą „Balts road LT-PL” - „Improve attractiveness of Lithuania-Poland border region through cross-border cooperation and sustainable use of Balts cultural heritage by creating international culture route „Balts Road“

„Baltų kelias“ – projektas, suteikiantis turizmui prasmę – jis jungia istoriją, gamtą ir šiuolaikinę kultūrą į vieną įsimintiną patirtį. „Baltų kelias“ – tarptautinis kultūros kelias, kuris jau anksčiau sujungė istorines baltų gyvenamąsias vietas Lietuvoje ir Latvijoje, o dabar ir Lenkijoje. „Baltų kelias“ skatina tarpregioninį mobilumą, leidžia pažinti baltų kultūros palikimą, slypinčią gamtos apsuptyje bei žmonių išsaugotą ir eksponuojamą muziejuose. Tai holistinė patirtis, apimanti ne tik ekskursijas, bet ir muziejus, amatų centrus, edukacines programas, viliojančią vietinės virtuvės skonį. Šis projektas sujungė baltų paveldo vietas Lietuvos ir Lenkijos pasienio regionuose į vieną kelionių kryptį – naudojantis moksliniais šaltiniais įtraukiami nauji su baltų kultūra susiję objektai, paslaugos ir kuriami nauji kelionių maršrutai. Kurdamas darnią kelionių patirtį, „Baltų kelias“ siekia didinti šių vietovių žinomumą, padarydamas jas patrauklesnes ir matomas lankytojams. Tam pasiekti pasitelkiamos šiuolaikinės sklaidos priemonės – pranešimai socialinėje medijoje, video filmų kūrimas ir transliacija Lietuvos ir Lenkijos televizijos kanalais, informacija talpinama svetainėje www.baltukelias.lt keturiomis kalbomis, tad tampa prieinama įvairių šalių keliautojams.

„Baltų kelias“ yra tarptautinis projektas, skirtas skatinti tvarų baltų kultūros paveldo objektų, paslaugų ir produktų naudojimą, išsaugojimą ir plėtrą Lietuvos ir Lenkijos pasienio regionuose. Projektas kilo iš poreikio saugoti senovės baltų kultūrą, skatinti ją domėtis bei stiprinti kultūrinę tapatybę, bendruomenių pasididžiavimą praeitimi, turistams suteikiant galimybę giliau suprasti regiono istoriją ir praeities gyvenimo būdą.

Projektą Nr. LTPL00327 įgyvendina:

Šiaulių turizmo informacijos centras (Lietuva) www.visitsiauliai.lt

Vilkaviškio turizmo ir verslo informacijos centras (Lietuva) www.vilkaviskisinfo.lt

Asociacijos *Goldap* bendruomenės fondas (Lenkija) www.fundusgoldap.pl

Zadanie
współfinansowane
ze środków Samorządu
Województwa
Warmińsko-Mazurskiego

TURINYS

1. „BALTŲ KELIAS“ ISTORINĖ RAIDA, SVARBA IR KULTŪRINIS KONTEKSTAS	5
2. „BALTŲ KELIAS“ REIKŠMĖ EUROPOS ISTORIJAI IR VERTYBĖMS	11
2.1. LIETUVAI REIKŠMINGAS KULTŪROS PAVELDAS, ESANTIS KITOSE VALSTYBĖSE	11
2.2. LIETUVOS KULTŪROS IŠTEKLIAI	12
2.3. KULTŪROS KELIO „BALTŲ KELIAS“ SVARBA LIETUVOS IR EUROPOS ISTORIJAI BEI VERTYBĖMS	13
2.4. PAVELDO KOMUNIKACIJOS VAIDMUO	16
3. „BALTŲ KELIAS“: TARPVALSTYBINĖ PARTNERYSTĖ IR PLĖTROS INICIATYVOS	20
4. „BALTŲ KELIAS“ KONCEPCIJA IR PLĖTROS PAGRINDAS	23
5. „BALTŲ KELIAS“ OBJEKTAI LIETUVOJE IR LATVIJOJE	31
6. „BALTŲ KELIAS“ IŠTEKLIAI LIETUVOS IR LENKIJOS PASIENIO TERITORIJOJE	33
6.1. LIETUVA: JOTVINGIAI – SŪDUVIAI	33
6.2. LENKIJA: JOTVINGIAI	43
6.3. MARŠRUTŲ PRISTATYMAS	61
7. KULTŪROS KELIŲ SERTIFIKAVIMAS	78
7.1. EUROPOS KULTŪROS KELIŲ SERTIFIKAVIMO MODELIS	78
7.2. EUROPOS ŠALIŲ ĮSITRAUKIMO Į KULTŪROS KELIUS VERTINIMAS	79
7.3. KULTŪROS KELIŲ SERTIFIKAVIMO LIETUVOJE ANALIZĖ	81
7.4. KULTŪROS KELIAI LENKIJOSJE	83
8. PASIŪLYMAI „BALTŲ KELIAS“ PLĖTRAI	85
8.1. TINKLAVEIKA	85
8.2. VALDYMO MODELIS	87
8.3. RINKOS IR SEGMENTAI	89
8.4. LANKYTOJŲ SRAUTŲ IR NAUDOS VALDYMO SISTEMA	92
8.5. VEIKLOS PLANAS	93
8.6. TARPTAUTINĖ RINKODARA IR KOMUNIKACIJA	96
IŠVADOS IR PASIŪLYMAI	102
SANTRAUKA	104
LITERATŪROS SĄRAŠAS	106
PRIEDAI	110

1. „BALTŲ KELIAS“ ISTORINĖ RAIDA, SVARBA IR KULTŪRINIS KONTEKSTAS

Dr. Rasuolė Andrulienė

Kultūros keliai yra vienas iš modernios paveldosaugos ir kultūrinio turizmo instrumentų, leidžiantis aktualizuoti istorinius, socialinius ir kultūrinius reiškinius per teritorines jungtis ir simbolinius naratyvus. „Baltų kelias“ grindžiamas baltų tautų istoriniu, kalbiniu, mitologiniu ir kultūriniu paveldu, atskleidžiant jų svarbą tiek nacionaliniam identitetui, tiek europiniam istoriniam kultūriniam kontekstui. Šio kultūros kelio iniciatyva siekiama sukurti gyvą, nuolat plėtojamą kultūrinį procesą, telkiantį įvairias bendruomenes bendrai baltų tapatybės, atminties ir pažinimo veiklai.

„Baltų kelias“ koncepcija pradėta plėtoti kaip tarpvalstybinė Lietuvos ir Latvijos iniciatyva, kuria siekiama per kultūrinį turizmą aktualizuoti baltų palikimą. Pirmieji veiksmai pradėti 2017 metais, vykdant 2014-2020 Interreg V-A Latvijos ir Lietuvos bendradarbiavimo per sieną projektus: „Tarptautinis kultūros kelias „Baltų kelias““, Nr. LLI-187, akronimas „Baltų kelias“ ir „Baltų kultūros pažinimo skatinimas ir žinomumo apie tarptautinį kultūros kelią „Baltų kelias“ didinimas“, Nr. LLI-447, akronimas „Tyrinėk Baltus“. Įgyvendinant šiuos projektus atlikta detali baltų kultūros paveldo analizė, identifikuotos potencialios turizmo maršrutų kryptys, infrastruktūros galimybės ir komunikacijos priemonės. Šie projektai ne tik identifikavo objektus, bet ir išryškino gyvasias tradicijas bei vietos bendruomenių vaidmenį.

Šiuo metu įgyvendinamas 2021-2027 Interreg VI-A Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimo per sieną programos projektas „Didinti Lietuvos ir Lenkijos pasienio regiono patrauklumą, bendradarbiaujant per sieną ir tausiai naudojant baltų kultūros paveldą, sukuriant tarptautinį kultūros maršrutą „Baltų kelias“, Nr. LTPL00327, akronimas „Baltų kelias LT-PL“.

Remiantis ankstesnėmis galimybių studijomis ir tyrimais, „Baltų kelias“ jungia istorines baltų genčių (kuršių, sėlių, žiemgalių, jotvingių, latgalių, prūsų, žemaičių, aukštaičių) teritorijas. Taip susiformavo platus geografinis arealas, jungiantis Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos lankytinas vietas (muziejus, piliakalnius, mitologines vietas, folkloro renginius, bendruomenes bei edukacines programas). Svarbu paminėti, kad „Baltų kelias“ kūrime dalyvavo įvairių mokslo sričių ekspertai, švietimo įstaigos, turizmo informacijos centrai, viešojo ir privataus sektoriaus paslaugų teikėjai ir kiti partneriai.

Kultūros kelias „Baltų kelias“ tarpvalstybiniu lygiu skatina:

- **Kultūrinę tapatybę:** padeda stiprinti baltų tautų savimone, paveldo vertinimą ir sklaidą. „Baltų kelias“ tapo erdve istorinės atminties dialogui, kur per simbolius, tradicijas ir kraštovaizdį atgaivinamos baltų kultūros vertybės.

- **Socialinį aktyvumą:** aktyviai įtraukia vietos bendruomenes, amatininkus, edukacijų ir kitų paslaugų teikėjus. Tai skatina tarpsektorinį bendradarbiavimą, regionų bendruomenių telkimą, kartų dialogą, neformalias švietimo formas. Gyvosios istorijos festivaliai ar edukacinės stovyklos tampa vietos identitetą stiprinančiu veiksmu.

- **Ekonominį potencialą:** didina kultūrinio turizmo srautus, kuria naujas paslaugas, darbo vietas, skatina smulkųjį verslą (amatu centrai, edukacijos, ekskursijos, degustacijos, apgyvendinimo ir maitinimo ir kt. paslaugos). „Baltų kelias“ prisideda prie regionų patrauklumo didinimo, sezoninio turizmo plėtros bei vietos produktų rinkodaros.

Taip pat svarbu pabrėžti, kad „Baltų kelias“ skatina tvarų turizmą, paremtą vietos kultūra, ekologija ir kultūrine pagarba vietos bendruomenėms. Tai alternatyva masinio turizmo srautams – orientuojantis į lėtą, patirtinį keliavimą, kultūrinį įsitraukimą ir ilgalaikį poveikį.

Pagal Europos Tarybos Kultūros kelių programą, kultūros keliai turi būti pagrįsti bendra europine kultūrine idėja, turi turėti tarpvalstybinį pobūdį, mokslo pagrindus ir integruotą valdymo struktūrą. „Baltų kelias“ atitinka šiuos kriterijus:

- Tarpvalstybinis pobūdis (Lietuva, Latvija, Lenkija, ateityje (tikėtina) – ir kitos kaimyninės šalys): siekiant plėtros į europinį lygmenį, galima partnerystė su kitais regionais, kuriuose yra baltų kultūros ženklų.

- Tvirta mokslinė bazė (etnologiniai, istoriniai, archeologiniai, lingvistiniai ir kitų mokslo sričių, tarpdisciplininiai, taikomieji, humanitariniai, socialiniai, ekonomikos, vadybos ir kt. tyrimai), grįsta mokslo institucijų, tyrėjų parengtomis studijomis, tyrimais, analize ir pan.

- Edukacinis aspektas – įtraukiamos mokyklos, muziejai, teminės stovyklos, kuriamos pažintinės programos visoms amžiaus grupėms.

- Kultūrinis naratyvas – unikalus baltų identitetas ir europinė reikšmė. Baltų kultūra žymi paskutiniųjų Europos pagonių paveldą, išsiskiria dvasinių pasaulėžiūrų, kalbos ir simbolių išlikimu.

- Skaitmeninis ir fizinis prieinamumas – sukurtos interaktyvios priemonės, internetiniai kelionių gidai ir žemėlapiai.

„Baltų kelias“ yra strategiškai svarbus projektas, kuriuo pristatoma ir puoselėjama baltų kultūra – unikali ne tik nacionaliniu, bet ir europiniu mastu. Jo mokslinis pagrindimas,

įtraukumas, socialinė ir ekonominė vertė, taip pat tarptautiškumas leidžia pagrįsti siekį tapti sertifikuotu Lietuvos tarptautinio lygmens ir Europos Tarybos kultūros keliu. Šis kelias turi visas galimybes tapti ne tik reprezentaciniu turizmo maršrutu, bet ir kultūrinio identiteto stiprinimo, istorinio dialogo ir bendruomeninio bendradarbiavimo ašimi Baltijos regione.

„Baltų kelias“ svarba Lietuvai, Latvijai ir Lenkijai Europos kontekste:

1. Bendro paveldo aktualizavimas ir kultūrinės tapatybės stiprinimas. „Baltų kelias“ remiasi bendru baltų tautų kultūriniu ir istoriniu palikimu, apimančiu kuršius, žiemgalius, latgalius, žemaičius, aukštaičius, sėlius, jotvingius ir prūsus. Šios gentys nuo seniausių laikų gyveno dabartinės Europos Sąjungos – Lietuvos, Latvijos ir Šiaurės Lenkijos – teritorijose, taip pat kitose kaimyninėse šalyse. Kelio tema sudaro sąlygas:

- išsaugoti ir aktualizuoti unikalų baltų paveldą, kuris yra vienas iš seniausių Europoje;
- stiprinti šalių istorinę savivoką ir regioninę identitetą, paremtą kultūrinėmis šaknimis;
- skleisti baltų kultūrą tarptautiniu mastu, siejant ją su europine civilizacijos istorija.

2. Europos kultūrų įvairovės praturtinimas. Baltų kultūra – tai viena iš paskutinių Europos pagoniškųjų civilizacijų, išlaikiusi archajiškus kalbinius, mitologinius ir pasaulėžiūrinius elementus. „Baltų kelias“ Europai atveria:

- mažai žinomą, bet reikšmingą kultūrinę atmintį – alternatyvą Vakarų Europos krikščioniškosios tradicijos pasakojimams;
- mitologijos, gamtos ir žmogaus ryšio modelį, aktualų šiuolaikiniam kultūriniam ekologijos diskursui;
- galimybę įtraukti Rytinės Europos dalyje esančius regionus į kultūrinio dialogo erdvę.

3. Tarpvalstybinio bendradarbiavimo platforma. „Baltų kelias“ sujungia Lietuvą, Latviją ir Lenkiją į tvarią kultūrinę partnerystę, kuri:

- remiasi bendru istoriniu naratyvu, o ne konkuruojančia tapatybių kova;
- skatina institucinį bendradarbiavimą (savivaldybės, kultūros centrai, muziejai, NVO, tyrimų institucijos);
- sukuria pagrindą bendroms edukacinėms, turizmo ir kultūros politikos iniciatyvoms;
- stiprina regioninį solidarumą Europos Sąjungos kontekste, ypač rytinėje ES dalyje.

4. Ekonominis ir turizmo potencialas regionų plėtrai. „Baltų kelias“ sudaro prielaidas plėtoti tvarų, teminį ir skirtingų sezonų turizmą, kuris:

- skatina mažesnių regionų ekonominį aktyvumą, diversifikuoja pajamas;
- sujungia kultūrinius objektus į tarptautiniu mastu atpažįstamą kultūros kelią;
- kuria darbo vietas edukacijų, amatų atgaivinimo, gidų, apgyvendinimo, maitinimo paslaugų teikimo sektoriuose;

- pritraukia tarptautinius kultūrinius turistus, ypač ieškančius autentiškos patirties.

5. Atitiktis Europos Tarybos kultūros kelių reikalavimams. „Baltų kelias“ atitinka pagrindinius Europos Tarybos Kultūros kelių programos kriterijus:

- turi tarpvalstybinę temą, pagrįstą europiniu naratyvu;
- remiasi moksline baze – archeologija, lingvistika, etnologija;
- skatina kultūrinį dialogą, įtraukiant vietos bendruomenes;
- ugdo europietišką tapatybę, paremtą įvairove ir pagarba paveldui.

6. Strateginė geopolitinė reikšmė. „Baltų kelias“ gali tapti atsvara istorinės atminties marginalizavimui, ypač kai kultūrinės tapatybės Rytų Europoje vis dar stokoja europinio įvertinimo. Kartu tai:

- padeda stiprinti žinias apie regiono istoriją;
- skatina kultūrinę diplomatiją tarp šalių, kurios dalijasi bendru palikimu;
- užtikrina periferinių regionų įtraukimą į bendrą Europos kultūrą.

Apibendrinant galima teigti, kad „Baltų kelias“ yra daugiau nei turizmo maršrutas – tai bendras istorinės atminties, kultūrinio tapatumo ir europinio dialogo projektas, kuris jungia kaimynines šalis per baltų palikimą. Šio projekto įgyvendinimas stiprina regioninį bendradarbiavimą, prisideda prie Europos kultūrinės įvairovės saugojimo, kuria tvarią ekonominę ir socialinę vertę, leidžia šalims aktyviau įsitraukti į bendrą Europos kultūros politikos lauką.

Galimybių studijos rengėjai (ekspertai):

Dr. Rasuolė Andrulienė (Lietuva) – nacionalinių turizmo programų ir turizmo rinkodaros strategijų, Vilniaus istorinio centro ir Kuršių nerijos valdymo planų bendraautorė, tarptautinių ir nacionalinių turizmo projektų dalyvė, darnaus turizmo ir rinkodaros ekspertė. Pagrindinės R. Andrulienės mokslinių tyrimų kryptys: turistų elgsena, darnus turizmas, turistinių vietovių rinkodara, inovatyvių technologijų taikymas rinkodaroje.

Prof. dr. Rimvydas Laužikas (Lietuva) – paveldo komunikacijos tyrėjas, istorikas, archeologas, Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto profesorius, UNESCO

Nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo tarpvyriausybinių komitetų Vertinimo komisijos narys. Pagrindinės R. Laužiko mokslinių tyrimų kryptys: skaitmeninių technologijų taikymas paveldo ir humanitariniuose moksluose, paveldo informacija ir komunikacija, muziejininkystė, bažnytinė archeologija, maistas ir maisto kultūra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu.

Ona Gintė Uldinskaitė (Lietuva) – ilgametė Vilkaviškio turizmo ir verslo informacijos centro informacinių leidinių bei straipsnių bendraautorė, aktyviai prisidedanti prie Vilkaviškio krašto kultūrinio ir turizmo potencialo pristatymo. Ji yra sukaupusi platų žinių spektrą apie istoriją, kultūros paveldą bei gamtos objektus.

Prof. dr. Ilona Vaškevičiūtė (Lietuva) – istorikė, archeologė. Dirbo Lietuvos istorijos institute. 1993 metais apgynė disertaciją „Pietinių žiemgalių dvasinė kultūra ir materialinė būtis V–XII amžiuje“. 1996–2018 m. dirbo Vilniaus pedagoginiame universitete. 2006 m. suteiktas docento pedagoginis vardas; nuo 2011 m. – profesorė. Tyrinėjimų sritys: baltų gentys ir jų laidojimo papročiai, materialinė bei dvasinė baltų genčių kultūra.

Dr. Marcin Engel (Lenkija) – sertifikuotas Varšuvos valstybinio archeologijos muziejaus kuratorius. 1998–2005 m. vykdė archeologinius tyrimus Konikowe, netoli Galdapo, o 2006–2007 m. vadovavo kasinėjimams Šurpilių gyvenviečių komplekse. Nuo 1998 m. tyrinėja jotvingių įtvirtintus centrus Rytų Mozūrijoje ir Suvalkijoje. Taip pat atlieka jotvingių kapinynų tyrimus, įskaitant nuo 2018 m. vykdomus kasinėjimus Krukówek vietovėje, netoli Račkų. 2014–2016 m. buvo vienas iš Lenkijos ir Norvegijos projekto „Jotvingių archeologija“ dalyvių. 2013 m. apsigynė daktaro disertaciją, kuri vėliau tapo pagrindu 2020 m. išleisti knygai „Jotvingių piliakalnių centrai“. Taip pat yra vienas iš Jeglinieco piliakalnio monografijos bendra autorių. Mokslinių tyrimų kryptys: ankstyvųjų viduramžių Jotvingija ir kitos prūsų gentys – gyvenvietės ir gynybinės sistemos, laidojimo apeigos; Baltijos regiono archeologija ir rašytiniai šaltiniai nuo vikingų laikų iki ankstyvųjų viduramžių.

Cezary Sobczak (Lenkija) – archeologas, muziejininkas. Nuo 2008 m. – Valstybinio archeologijos muziejaus Varšuvoje Baltų archeologijos skyriaus darbuotojas. Vadovavo keliems projektams, kurių tikslas – taikant aerolazerinį skenavimą (LIDAR), identifikuoti pasirinktus istorinės Jotvingijos regionus. Vienas mokslinio projekto „Jotvingių piliakalnių atlasas“ iniciatorių; šio projekto tikslas – sukurti šiaurės rytų Lenkijos medinių ir žemės gynybinių įtvirtinimų katalogą. Pagrindinės tyrimų sritys: archeologinio kraštovaizdžio analizė, ypač daug dėmesio skiriant priešistorinėms ir ankstyvųjų viduramžių baltų genčių gynybinėms sistemoms,

taip pat neinvaziniams archeologinių objektų tyrimo metodams. Autorius ir bendraautorius kelių dešimčių straipsnių ir studijų šia tema. Svarbiausias pasiekimas – kartu su Grażyna Iwanowska ir dr. Marcin Engel parengta Jeglinieco piliakalnio monografija.

Wioletta Anuszkiewicz (Lenkija) – specialistė, lektorė, konsultantė ir socialinė aktyvistė vietos plėtros, turizmo vystymo, turistinių maršrutų ir kvestų kūrimo srityse (kvestai – turistinių objektų pristatymo būdas, įtraukiantis lankytojus į aktyvų dalyvavimą). Daug metų vadovavo Galdapo apskrities Rinkodaros ir plėtros skyriui. Inicijavo daugybę projektų, jungiančių savivaldos ir nevyriausybinį sektorius. W. Anuszkiewicz įgyvendina veiklas, skatinančias socialinę, kultūrinę ir ekonominę Mozūrijos regiono plėtrą, remiantis vietos gamtiniu ir kultūriniu paveldu.

2. „BALTŲ KELIAS“ REIKŠMĖ EUROPOS ISTORIJAI IR VERTYBĖMS

Prof. dr. Rimvydas Laužikas

2.1. LIETUVAI REIKŠMINGAS KULTŪROS PAVELDAS, ESANTIS KITOSE VALSTYBĖSE

Kultūros kelias „Baltų kelias“ yra kelionė erdvėje ir laike, jungianti kelių tūkstančių metų trukmės bendrą didžiulio Europos regiono baltiškąjį paveldą, mokslines žinias apie baltus ir susijusias istorijas su dabarties visuomene ir jos tapatumais. Aptardami temos ryšius su Lietuvai reikšmingu kultūros paveldu, esančiu kitose valstybėse, jo aktualinimu, kelioms valstybėms reikšmingais kultūros reiškiniiais, istorinėmis asmenybėmis galime kalbėti apie sąveiką tarp mažiausiai trijų paveldo rūšių: materialaus (gamtos ir kultūros), nematerialaus ir dokumentinio.¹ Ši sąveika vyksta skirtingais erdvės ir laiko lygmenimis (1 lentelė).

1 lentelė. Baltiškos kultūros reprezentavimo lygmenys kultūros kelyje „Baltų kelias“

Lygmuo	Chronologinė aprėptis	Geografinė aprėptis (potencialūs kultūros kelio dalyviai)	Pavyzdžiai			
			Materialus kultūros paveldas	Materialus gamtos paveldas	Nematerialus paveldas	Dokumentinis paveldas
Proistorinių ir istorinių laikų baltų kultūra	II tūkstantmetis pr. Kr. – XIV a.	Teritorijos, kurios buvo gyvenamos baltiškoms kultūroms priskiriamų žmonių, dabartinėje Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje, Baltarusijoje, Rusijoje.	Baltiškoms kultūroms priskiriami piliakalniai, kapinynai.	Pavieniai gamtos objektai (pvz., medžiai, akmenys) ar jų grupės, turintys baltišką mitologinės interpretacijos kontekstą.	Baltiškai kultūrai priskiriami mitai, legendos, žodinė istorija.	Baltiškų artefaktų, ekofaktų, baltų kultūros pažinimui svarbių rašytinių šaltinių rinkiniai, saugomi ir eksponuojami muziejuose, archyvuose, bibliotekose.
Proistorinių ir istorinių laikų baltų kultūros kontekstai	II tūkstantmetis pr. Kr. – XIV a.	Teritorijos už konkreto laikotarpio baltiškų kultūrų arealo ribų, kuriose yra fiksuotas baltiškoms kultūroms būdingas paveldas bei geografinės erdvės, fiksuotos dokumentiniuose šaltiniuose per sąsajas su baltiška kultūra (tai gali būti vietovės dabartinės Ukrainos teritorijoje, Rytų ir Vidurio Europoje, Viduržemio jūros	Baltiškoms kultūroms priskiriami kapinynai (pavyzdžiui, prie Rosės upės, Ukrainoje).		Baltiškų kilmės vietovardžiai. Baltiškos kilmės žodžiai kitose kalbose.	Baltiškų artefaktų, ekofaktų, baltų kultūros pažinimui svarbių rašytinių šaltinių rinkiniai, saugomi ir eksponuojami muziejuose, archyvuose, bibliotekose.

¹ Materialus, nematerialus ir dokumentinis paveldas skiriami ir apibūdinami, vartojant UNESCO terminologiją: (i) materialiam gamtos ir kultūros paveldui – „Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage“ (<https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>); (ii) nematerialiam paveldui – „Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage“ (<https://ich.unesco.org/en/convention/>); (iii) dokumentiniam paveldui – „Glossary, Documentary heritage“ (<https://whc.unesco.org/en/glossary/232>)

		regione bei Skandinavijoje).				
Kultūros sluoksnis, kurio atsiradimas yra inspiruotas sąsajų su baltiška kultūra, įskaitant meninės interpretacijas ir svarbiausius baltistikos mokslo tyrimų ir mokslinio publikavimo centrus.	XV-XX amžiai	Visa Europos geografinė erdvė	Baltų kultūros tyrimų centrai, baltų kultūrą tyrusių mokslininkų memorialinės vietos, meninės baltų kultūros interpretacijos (pvz., P. Repšio freskos Vilniaus universitete).		Mokslinės žinios apie baltus ir jų kultūrą.	Baltų kultūros tyrimus ir meninės interpretacijas reprezentuojančių artefaktų, ekofaktų, baltų kultūros pažinimui svarbių mokslinių publikacijų rinkiniai, saugomi ir eksponuojami muziejuose, archyvuose, bibliotekose.
Dabartinių tapatumų sluoksnis, apimantis šiuolaikinius kultūros reiškinius, siejamus su baltiška kultūra.	XXI amžius	Regionas, kuriame viena ar kita forma egzistuoja baltiškas tapatumas (Lietuva, Latvija, Lenkija, Baltarusija)	Šiuolaikinės materialios baltų kultūros interpretacijos (pvz., Žemaičių Alka / stebykla Šventojoje)	Šiuolaikiniai, memorialinės paskirties, gamtos objektai, (pvz., Vykinto ažuolynas).	Baltiško nematerialaus paveldo šiuolaikinės interpretacijos ir reprezentacijos per rekonstrukcijas, gyvosios archeologijos šventes, edukacijas.	Fizinės ir virtualios baltų kultūrą interpretuojančios ir reprezentuojančios ekspozicijos (pavyzdžiui, Šiaulių TIC).

Pasiūlyta baltų kultūros reprezentavimo schema yra patogi, siekiant kurti teminius tinklus ir maršrutus, aprėpiant konkrečius, kelioms valstybėms reikšmingus, su baltiška kultūra susijusius, praeities ir dabarties kultūros reiškinius, išryškinant istorinių asmenybių vaidmenis.

2.2. LIETUVOS KULTŪROS IŠTEKLIAI

Lietuvos kultūros vertybių registre, pagal reikšmingumą lemiantį vertingųjų savybių pobūdį yra užfiksuoti 4548 archeologijos paveldo objektai ir 753 mitologinio paveldo objektai. Absoliuti dauguma jų vienu ar kitu būdu yra susiję su baltiška kultūra.

Lietuvos muziejuose saugoma apie milijoną archeologinių eksponatų. Nemaža dalis jų yra susiję su baltiška kultūra. Didžiausi baltų kultūrą reprezentuojantys rinkiniai yra Lietuvos nacionaliniame muziejuje, Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje, Lietuvos karo muziejuje, Šiaulių „Aušros“ muziejuje, Telšių „Alkos“ muziejuje, Mažosios Lietuvos muziejuje. Lietuvos istorijos instituto bibliotekoje ir Kultūros paveldo departamente yra saugomi didžiausi baltų archeologijos objektų archeologinių tyrimų ataskaitų rinkiniai.

Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvade įrašyta ne mažiau kaip 20 vertybių, kurių sąsajas su baltiška kultūra galime pakankamai aiškiai atsekti.

Svarbiausi baltų kultūros tyrimų centrai yra Vilniaus universitetas, Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Daugiausia baltų kultūros tyrimų atliekama Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje, Skandinavijos šalyse.

Baltų kultūros tema yra plačiai tyrinėjama. Duomenų bazėje Google Scholars yra apie 25400 publikacijų baltų kultūros tema. Lietuvos akademinėje elektroninėje bibliotekoje eLABa randama 1714 publikacijų, kuriose analizuojami įvairūs baltų kultūros aspektai. Dominuoja kalbotyros, mitologijos, tautosakos, archeologijos tyrimai. Pagrindiniai autoriai: Bonifacas Stundžia, Nijolė Laurinkienė, Vytautas Rinkevičius, Rolandas Kregždys, Rimantas Balsys, Dainius Razauskas, Audronė Kaukienė, Bronė Stundžienė, Vyktintas Vaitkevičius, Lina Būgienė, Daiva Vaitkevičienė, Eugenijus Jovaiša.

2.3. KULTŪROS KELIO „BALTŲ KELIAS“ SVARBA LIETUVOS IR EUROPOS ISTORIJAI BEI VERTYBĖMS

„Baltų kelias“ yra svarbus išryškinant ir komunikuojant Lietuvos istoriją ir jos sąsajas su Europos istorija ir vertybėmis. Baltiška kultūra tapo pagrindu kuriant Lietuvos valstybingumą XIII amžiuje (valstybė sukūrė viena iš baltų genčių – lietuviai). Baltiškas kultūrinis pagrindas (materialinė kultūra, kalba) yra vienas svarbiausių regiono (apimančio dabartinę Latviją, Lietuvą, dalį Baltarusijos, dalį Lenkijos ir dalį Rusijos) kultūrinio tapatumo ženklų. Per ryšius (taikius ir konfliktiškus) su kaimyninėmis slavų, germanų, finougrų gentimis (dabartinės Estija, Skandinavijos šalys, Vokietija, Lenkija, Čekija) proistoriniai baltai ir istorinė viduramžių Lietuva yra susiejama su bendru Europos kultūriniu ir politiniu kontekstais. Baltai (kartu su kitomis „barbarų“ gentimis) atstovauja svarbų Europos viduramžių civilizacijos sluoksnį (Europos barbarikumą), kuris kartu su Antikos palikimu ir krikščionybe sukūrė dabartinės Europos civilizacijos pagrindus. Vėlyvas baltų krikštas, skirtingi genčių likimai, pagoniška Lietuvos valstybė (ir jos sąveikos su rytų, bizantine bei vakarų, katalikiška krikščionybėmis) yra labai įdomus savito Europos regiono pavyzdys. Pagoniškoji baltų kultūra (vieno universalaus dievo neturėjimas) turėjo didelės įtakos viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų LDK politiniam ir kultūriniam tapatumui, pažymėtam atvirumu ir tolerancija kitoms kultūroms.

„Baltų kelias“ atspindi bendrą Europos atmintį, istoriją ir paveldą, pabrėždamas kultūrinį testinumą, įvairovę ir tarpusavio ryšius tarp senovės baltų genčių – kuršių, prūsų, jotvingių, sėlių, latgalių, lietuvių, žemaičių, žiemgalių ir kitų, kurių teritorijos apėmė dabartinę Lietuvą, Latviją, Lenkiją, Baltarusiją ir Rusiją. Ši tarptautinė perspektyva prisideda prie kolektyvinio Europos naratyvo, kuris peržengia šiuolaikines nacionalines sienas.

„Baltų kelias“ įkūnija bendrą atmintį, išsaugodamas ir interpretuodamas materialų, nematerialų ir dokumentinį paveldą – archeologines vietas, folklorą, tradicinius amatus, kulinarinį paveldą, kalbas, šventes – kurie yra fiksuojami ikikrikščioniškoje, viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų Europos istorijoje. Per šiuos elementus kelias skatina vietas ir regionų atmintį, stiprina paveldu ir istorijos mokslo žiniomis grįstus šiuolaikinius tapatumus, kultūrinę sąveiką, kurie yra platesnės Europos praeities dalis. Dėmesys autentiškumui, kontekstui ir tvarumui remia ilgalaikį paveldo išsaugojimą, padėdamas žmonėms suprasti savo vietą platesniame Europos istoriniame laiko ir erdvės kontinuume.

Kultūros kelias jungia skirtingus Europos regionus per bendrus kultūrinius elementus, tokius kaip spalvotųjų metalų dirbiniai, pasaulėžiūra ir dvasingumas, folkloras ir žemdirbystės praktikos, kurie kadaise buvo bendri visoms baltų gentims, o dabar yra prisimenami per gyvosios istorijos ir archeologijos festivalius, muziejų parodas, ekskursijas ir kitus komunikacinius renginius. Šios kultūrinės vietos, praktikos ir artefaktai yra pristatomi kaip bendro Europos paveldo dalis, taip prisidedant prie priklausymo bendrai kultūrinei erdvei jausmo.

Be to, „Baltų kelias“ didina mažiau žinomų, bet istoriškai reikšmingų Europos pasakojimų matomumą. Jis skatina tarpusavio supratimą ir kultūrinius mainus, įtraukdamas įvairių šalių veikėjus – savivaldybes, kultūros institucijas, švietimo organizacijas ir bendruomenes. Taip jis skatina tarpkultūrinį dialogą ir solidarumą, atitinkantį Europos Tarybos viziją apie įvairiapusį, bet vieningą Europos paveldą.

„Baltų kelias“ atspindi Europos Tarybos vertybes, skatindama tarpkultūrinį dialogą, tarpusavio supratimą, pagarbą žmogaus teisėms ir Europos kultūrų įvairovės bei jų tarpusavio ryšių vertinimą. Ji skatina bendradarbiavimą tarp skirtingų šalių ir regionų. Tema yra grindžiamas tarpdisciplininiais tyrimais ir siekia išsaugoti bei šiuolaikinės visuomenės reikmėms pritaikyti materialųjį ir nematerialųjį kultūros paveldą, taip stiprindamas Europos kultūrinės tapatybes. Šis kultūros kelias skatina demokratinį dalyvavimą, įtraukiant vietas bendruomenes, viešojo sektoriaus institucijas, NVO ir švietimo organizacijas į kultūrinio turinio kūrimą ir interpretavimą. Jis užtikrina paveldo prieinamumą ir supratimą visiems, remia tvarumą,

saugodamas gamtos ir kultūros išteklius, ir gerbia kultūros autentiškumą, teikdamas tikslią ir kontekstą atitinkančią paveldo interpretaciją bei ja grįstą komunikaciją. Dėmesys švietimui, kultūriniais mainams ir tarptautiniam bendradarbiavimui atitinka Tarybos tikslą kurti taikų ir įtraukią Europą per kultūrą ir paveldą.

„Baltų kelias“ įgyvendina Europos Tarybos ir kitų tarptautinių organizacijų konvencijose išreikštus principus ir vertybes:

- **JT žmogaus teisių deklaracija:** „Baltų kelias“ skatina teisę dalyvauti kultūriniame gyvenime (27 straipsnis), užtikrinant visuomenės prieigą prie kultūros paveldo ir sudarant sąlygas aktyviai dalyvauti bendruomenėms, pavieniams asmenims, paveldo specialistams ir tyrėjams. Jis skatina dalyvauti nepriklausomai nuo tautybės ar kilmės, remia įtrauktį, orumą ir lygybę kultūrinėje raiškoje.
- **Europos kultūros konvencija:** „Baltų kelias“ skatina tarptautinį bendradarbiavimą tarp Europos šalių, sutelkiant dėmesį į bendrą baltų kultūros paveldą ir jo ryšius su kitomis kultūromis skirtingais laikotarpiais. Jis skatina tautų tarpusavio supratimą keičiantis kultūrinėmis vertybėmis, švietimo iniciatyvomis ir bendrais moksliniais tyrimais, kurie tiesiogiai remia bendros Europos kultūrinės erdvės stiprinimo tikslus.
- **Faro konvencija:** „Baltų kelias“ atspindi Faro konvencijos požiūrį apie tai, kad paveldas yra žmogaus vystymosi, tapatybės ir demokratinio dalyvavimo ištekliai. Jis aktyviai įtraukia vietas bendruomenės, skatina tvarų paveldo naudojimą ir kultūrinį paveldą traktuoja ne tik kaip praeities produktą, bet ir kaip gyvą, dinamišką elementą, prisidedantį prie šiuolaikinės visuomenės plėtros.
- **Europos kraštovaizdžio konvencija:** „Baltų kelias“ apima istorinių baltų teritorijų kultūrinius ir gamtinius kraštovaizdžius, skatina jų apsaugą ir tvarų valdymą. Planavimas akcentuoja pagarbą fizinei ir socialinei aplinkai, infrastruktūrai ir ekoturizmui, siekiant išsaugoti kraštovaizdžio įvairovę ir skatinti sąmoningumą bei švietimą aplinkos klausimais.
- **Baltoji knyga apie kultūrų dialogą:** „Baltų kelias“ skatina dialogą tarp įvairių kultūrinių ir etninių grupių, naudojant bendrą paveldą kaip pagrindą tarpusavio supratimui. Jis suburia žmones iš skirtingų regionų ir skirtingo socialinio sluoksnio, remia kultūrų sąveiką ir skatina toleranciją bei įtrauktį per bendras veiklas, gyvosios istorijos ir archeologijos festivalius ir bendrų istorijų pasakojimus.

- **UNESCO Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencija:** nors „Baltų kelias“ nėra skirtas vien tik Pasaulio paveldo vietovėms, jis prisideda prie svarbaus kultūrinio paveldo išsaugojimo per mokslinius tyrimus, autentiškumo išsaugojimą ir apsaugos bei viešojo prieinamumo infrastruktūros plėtrą. Jis skatina paveldą kaip švietimo ir turizmo priemonę tvarumo kontekste. Taip pat skatina Pasaulio paveldo vietovių (tokių kaip, pvz., Kernavė) įkontekstinimą bendresnėje baltiškoje kultūroje.
- **UNESCO Nematerialiojo kultūros paveldo apsaugos konvencija:** „Baltų kelias“ skatina gyvojo paveldo (pavyzdžiui, žodinės tradicijos, amatai, šventiniai renginiai ir tradicinės žinios) komunikaciją ir apsaugą per parodas, bendruomenės įtraukimą, festivalius ir kūrybines stovyklas. Jis sudaro sąlygas perduoti tradicijas, skatina kultūrinį tęstinumą ir įtraukia tiek tradicijų puoselėtojus, tiek jaunimą į kartų mokymąsi. Taip pat kelias skatina formuoti ryšius, jungiančius nematerialų, materialų ir dokumentinį paveldą, tokiu būdu stiprindamas nematerialaus paveldo suvokimo kontekstus ir jo išsaugojimą.

2.4. PAVELDO KOMUNIKACIJOS VAIDMUO

Norėdami suprasti kultūros kelius ir jų veikimą šiuolaikinėje visuomenėje, galime pasiremti komunikaciniu požiūriu. Šis požiūris yra labai svarbus siekiant suprasti kultūros kelius kaip „tarpusavio kultūrų dialogo kanalus, skatinančius geresnį Europos istorijos pažinimą ir supratimą“.² Komunikacinis požiūris yra grindžiamas kultūros paveldo suvokimu kaip „... *visų materialių ženklų – meninių ar simbolinių – visumos, perduotos iš praeities kiekvienai kultūrai ir todėl visai žmonijai. Kultūros paveldas, kaip kultūrinės tapatybės patvirtinimo ir praturtinimo sudėtinė dalis, kaip visai žmonijai priklausančios palikimas, suteikia kiekvienai konkrečiai vietai atpažįstamus bruožus ir yra žmonijos patirties saugykla...*“.³ Šis požiūris kultūros kelią interpretuoja „... *labiau konceptualia ir bendra prasme, kaip vietų ar geografinių teritorijų, turinčių bendrą temą ir jungiančių bendruomenės veiksmus į didesnius tarptautinius tinklus...*“.⁴ Šiame kontekste kultūros kelias suvokiamas kaip tekstas, o jo veikimas šiuolaikinėje

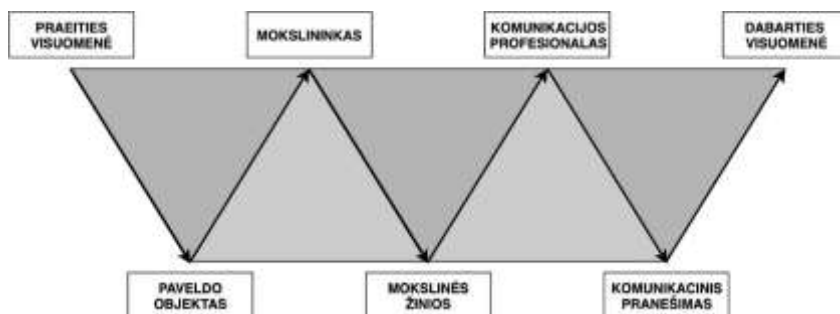
² Cultural Routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/all-cultural-routes>.

³ Glossary. European Heritage Network (HEREIN) system. <https://www.coe.int/en/web/herein-system/glossary>.

⁴ Overview. Cultural routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/overview>.

visuomenėje interpretuojamas kaip semiotinė veikla (iš esmės tokia kaip skaitymas, vertimas ir kodavimas).

Pritaikant Jurijaus Lotmano semiosferos teoriją paveldui, istorijos mokslo žinioms ir jų komunikacijai, turime pastebėti, kad dabarties kultūros (kaip semiosferos struktūros) sąveika su praeities kultūromis vyksta per trijų lygmenų tekstines struktūras (žr. 1 pav.).

1 pav. Paveldo komunikacijos procesas

Pirmiausia mes, šiuolaikiniai žmonės, sąveikaujame su praeities visuomene per semiosferoje išlikusius praeities kultūrų fragmentus, kurie atpažįstami kaip materialaus, nematerialaus ir dokumentinio paveldo objektai (artefaktai, ekofaktai, tradicijos, dokumentai ar jų kompleksai). Paveldo kompleksus galime traktuoti kaip pirmojo lygmens tekstus, tekstą suprantant kaip bet kurią tvarkingą komunikacijai skirtą ženklų sistemą, kurios aiškų skirtumą nuo kitų sistemų galima fiksuoti. Šiuos kompleksus sudarantys pavieniai paveldo objektai (radiniai, artefaktai, ekofaktai) gali būti interpretuojami kaip ženklai, kurie į tekstus (kompleksus) yra jungiami ne chaotiškai, o taikant tam tikras taisykles, vadinamas *kodais*. Taigi, paveldo objektai ir jų kompleksai yra ne kas kita, kaip ženklai ir kodais organizuotų ženklų sistemos (tekstai), nurodantys į praeities visuomenių mentalines idėjas, nulemtas kultūros arba subkultūros, kuriai priklausė.

Tokiu būdu paveldo tyrėjo (mokslininko) ir praeities (kaip buvusios tikrovės fragmentų) santykis gali būti suprantamas semiotine „perskaitymo“ prasme, kai mokslininkas, tiriantis paveldą, tampa interpretantu, bandančiu užfiksuoti ir perskaityti senųjų visuomenių paliktus ženklus bei jų sistemas (paveldo objektus, pirminius tekstus), siekdamas suprasti savo tyrimų objektą – praeities visuomenę. Kartu mokslininkas tampa subjektu, kuriančiu naujus ženklus ir ženklų sistemas: antrojo lygmens, mokslinio pobūdžio, profesionalų auditorijai (kitiems mokslininkams) skirtus, mokslo žinias komunikuojančius tekstus (tyrimų ataskaitas, pranešimus

konferencijose, straipsnius, mokslines monografijas ir kt.).

Šių dviejų lygmenų tekstų (paveldo objektų ir mokslinių žinių) egzistavimas sudaro sąlygas (ir katalizuoja semiosferoje) trečio lygmens tekstų, skirtų neprofesionalų auditorijoms (kultūros keliai, turistiniai maršrutai, muziejų ekspozicijos, vadovėliai, pamokos, paskaitos, parodos, kompiuteriniai žaidimai, televizijos laidos, grožinės literatūros kūriniai ir kt.) atsiradimą. Trečio lygmens teksto kūrėjas, sąveikaudamas su dabarties visuomene (būdamas jos dalis) tampa interpretantu, skaitančiu mokslinius tekstus ir naudojančiu atitinkamus paveldo objektų rinkinius (kolekcijas) tam, kad sukurtų trečio lygmens tekstą (mūsų tyrimo atveju – muziejaus ekspoziciją).

Konstruojant paveldo komunikacijos pranešimus (trečio lygmens tekstus), skirtus šiuolaikinei visuomenei, paveldo objektai ir jų kompleksai bei mokslinės žinios apie juos atlieka ženklų vaidmenį, o juos organizuojančio kodo vaidmuo tenka autoriaus interpretacijai, kuri yra glaudžiai susijusi su bendresne komunikacine struktūra – naratyvu. Komunikacijos ir informacijos mokslų kontekste *naratyvas* suvokiamas ne tiek kaip teorinis istorijos mokslo ar istorijos žinių populiarinimo įrankis, bet kaip conceptualus komunikacinis meta-konstruktas, diskurso forma, naudojama kaip „rėminanti struktūra“ trečiojo lygmens tekstams kurti. Šiuo požiūriu būtent naratyvas lemia tai, kokius kodus pasirinks ir kaip juos panaudos trečiojo lygmens tekstų kūrėjas ir koks pranešimas bus perduodamas muziejaus ekspozicijoje.

Taikant komunikacinį požiūrį, kultūros kelias yra tekstas, susiejantis praeities visuomenės su dabartinės visuomenės tikslinėmis auditorijomis. Jaunieji europiečiai yra potencialiai viena iš tokių tikslinių auditorijų, kuriai turėtų būti konstruojami konkretaus kultūros kelio pranešimai. Baltų kultūros kelio tema galėtų paskatinti jaunuosius europiečius imtis kultūrinių ir edukacinių mainų. Aukščiau aptarti baltiškos kultūros reprezentavimo lygmenys kuria geras įtinklinimo galimybes, sujungiant skirtingus Europos regionus, susiejant konkretaus regiono istoriją, jame gyvenančių žmonių asmenines patirtis, su baltišku paveldu, skatinant lankyti materialaus paveldo objektus, muziejų ekspozicijas, domėtis nematerialiu bei dokumentiniu paveldu.

Šis įtinklinimas gerina supratimą apie bendrą Europos pilietybę, skatindamas tarpvalstybinį bendradarbiavimą tarp Lietuvos, Latvijos, Lenkijos, (o šioms šalims pripažinus europines vertybes, ir Baltarusijos bei Rusijos), ugdydamas bendrą supratimą apie Europos kultūrinės šaknis, proistorinius ir istorinius ryšius bei bendraeuropinių vertybių formavimąsi. „Baltų keliu“ grįstas įtinklinimas pabrėžia naujų asmeninių patirčių vertę per įtraukiančią

paveldo interpretaciją, pavyzdžiui, gyvosios istorijos ir archeologijos festivalius, amatų, kulinarijos tradicijas, mitologiją, folklorą, kūrybines stovyklas, leidžiančias jauniems žmonėms mokytis per tiesioginį, vietoje vykstantį dalyvavimą. Šis kultūros kelias skatina socialinę integraciją ir mainus tarp jaunų žmonių iš skirtingų regionų ir socialinių sluoksnių, įtraukiant įvairias institucijas, pavyzdžiui, mokyklas, NVO, kultūros organizacijas ir savivaldybes, kurios visos dirba kartu, kad suteiktų įtraukią ir prieinamą paveldo patirtį. Ji suteikia galimybes skirtingų lygių mokslo ir studijų įstaigoms bendradarbiauti vykdant tarpdisciplininius mokslinius tyrimus, bendrus kultūros projektus ir kuriant kultūros ir kūrybinių industrijų produktus, pavyzdžiui, parodas ir kultūros programas, pagrįstas moksliniais tyrimais. Dėmesys autentiškumui ir kontekstui skatina asmenines ir realias patirtis per vizitus į istorines vietas ir tiesioginį kontaktą su vietos tradicijomis ir bendruomenėmis. Nenurodant konkrečių bandomųjų programų, kelio tarpvalstybinė, tarpinstitucinė ir tarpdisciplininė struktūra sudaro puikias sąlygas jaunimo mobilumo programoms, teminėms stovykloms ir mainų programoms pradėti. Galiausiai, visa iniciatyva grindžiama bendradarbiavimo, partnerystės ir tvarumo principais, skatinančiais aktyvų jaunimo ir bendruomenių dalyvavimą ir sudarančiais sąlygas kurti jaunimui skirtus kultūros projektus, atitinkančius ES tikslus – tarpkultūrinį dialogą, socialinę įtrauktį ir Europos tapatybės formavimą.

3. „BALTŲ KELIAS“: TARPVALSTYBINĖ PARTNERYSTĖ IR PLĖTROS INICIATYVOS

Dr. Rasuolė Andrulienė

„Baltų kelias“ idėja kilo Šiauliuose, kur jos autorė Rūta Stankuvienė subūrė partnerius bendrai vizijai įgyvendinti. Ši iniciatyva, paremta tikėjimu Baltų kultūros paveldo aktualumu ir jo potencialu, sulaukė įvairių institucijų ir organizacijų palaikymo. Partnerių įsitraukimas leido idėjai virsti nuosekliai plėtojama projektais, kurių pagrindinis tikslas – sistemingai įvertinti galimybes ir sukurti sąlygas „Baltų kelias“ įgyvendinimui. Įvertinant šios iniciatyvos svarbą, „Baltų kelias“ buvo nominuotas tapti vienu iš „Sėkmingiausias turizmo projektas Lietuvoje 2021 metais“, kas patvirtina ne tik kultūros kelio aktualumą, bet ir reikšmę visos šalies mastu.

„Baltų kelias“ – tai ambicinga tarptautinė iniciatyva, kuri per keletą etapų tapo svarbiu kultūrinio bendradarbiavimo pavyzdžiu tarp Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos. Šis kultūros kelias jungia senųjų baltų genčių – kuršių, žiemgalių, sėlių, prūsų ir jotvingių – palikimą, apimančią tiek materialų, tiek nematerialų paveldą. Per tris reikšmingus projektus – „Baltų kelias“ (LLI-187), „Tyrinėk Baltus“ (LLI-447) ir „Baltų kelias LT–PL“ (LTPL00327) – nuosekliai plėtojamas kultūros kelias, apimantis kultūros, edukacijos ir turizmo aspektus.

Pirmasis projektas *Tarptautinis kultūros kelias „Baltų kelias“* (toliau – „Baltų kelias“), kuris pradėtas 2017 metais, suformavo maršruto pagrindą, sukūrė infrastruktūrą ir inicijavo bendrą teminį naratyvą. Vadovaujantis projekto partneris – Šiaulių turizmo informacijos centras (Lietuva), projekto partneriai Latvijoje: Žiemgalos regiono planavimo agentūra, Kuržemės regiono planavimo agentūra, Talsų rajono savivaldybė, Talsų rajono muziejus, Jelgavos miesto savivaldybė ir Nacionalinė regionų plėtros agentūra, Šiaulių skyrius (Lietuva). Projektas įgyvendintas 2017–2020 metais per Interreg V-A Latvijos ir Lietuvos bendradarbiavimo per sieną programą. Projekto finansavimo šaltiniai: projekto partnerių lėšos ir Europos regioninės plėtros fondas. Pagrindinės veiklos įgyvendintos keturiuose Lietuvos regionuose (Klaipėdos, Telšių, Šiaulių, Panevėžio) bei 2 Latvijos regionuose (Kuržemė, Žiemgala). Projekto metu įgyvendintos veiklos Lietuvoje ir Latvijoje: rinkodaros priemonės (kelionių vadovas, mobilioji aplikacija, žemėlapis, vaizdo klipai, dalyvavimas tarptautinėse parodose ir mugėse); trys interaktyvūs produktai (Šiauliuose inovatyvus „Baltų kelio“ centras, Gederto Eliaso Jelgavos Istorijos ir meno muziejuje ir Talsų rajono muziejuje); galimybių studija, apimanti senovės baltų

materialiojo ir nematerialiojo paveldo identiteto vertinimą ir pritaikomumą šiandieninės visuomenės poreikiams; mokymai ir informaciniai seminarai. Projekto įgyvendinimo metu sukurti maršrutai Lietuvoje ir Latvijoje, jungiantys su baltų gentimis (žiemgaliais, kuršiais, sėliais) susijusius unikalius gamtos bei kultūros objektus, išskirtinius paminklus bei įdomias vietas, amatininkų siūlomas edukacijas. Maršrutas „Baltų kelias“ yra 2145 km ilgio, sujungtas tarsi iš kelių netaisyklingų „kilpų“ ar besidriekiančių juostų, apimančių Kuršių (~ 790 km), Žiemgalių (~ 620 km) ir Sėlių (~ 735 km) gyventas teritorijas Latvijoje ir Lietuvoje. Daugiau nei 110 turizmo objektų – tai galimybė iš arčiau pažvelgti į šių genčių istoriją istoriją, kultūrą bei tradicijas. Maršrutui „Baltų kelias“ parengtas žemėlapis, kuriame pateikti aštuoni teminiai maršrutai.

Vėliau įgyvendintas projektas *„Baltų kultūros pažinimo skatinimas ir žinomumo apie tarptautinį kultūros kelią „Baltų kelias“ didinimas“* (toliau – „Tyrimėk Baltus“). Projektas „Tyrimėk Baltus“ išplėtė kultūros kelio veiklas, integruodamas modernias technologijas, edukacinius produktus ir gilinant visuomenės žinias apie baltų paveldą. Vadovaujantis projekto partneris – Šiaulių turizmo informacijos centras (Lietuva), projekto partneriai Latvijoje: Žiemgalos regiono planavimo agentūra, Kuržemės regiono planavimo agentūra, Kuldygos rajono savivaldybė, Rundalės rajono savivaldybė, projekto partneriai Lietuvoje: Klaipėdos rajono turizmo informacijos centras ir Nacionalinė regionų plėtros agentūra. Projektas įgyvendintas 2020–2022 metais per Interreg V-A Latvijos ir Lietuvos bendradarbiavimo per sieną programą. Projekto finansavimo šaltiniai: projekto partnerių lėšos ir Europos regioninės plėtros fondas. Pagrindinis bendras siekis yra toliau plėtoti jau sukurtą Baltų kelią, tobulinant pasiūlytą bendrą produktą veiklomis, kurios ugdo sąmoningumą, skatina (pri)pažinimą ir kviečia „patirti“ baltus. Projekto rezultatai: sukurti 3D filmai, virtualios realybės turai, edukacinės programos vaikams ir moksleiviams Šiauliuose esančiame inovatyvame baltų kultūros pažinimo centre „Baltų kelias“, atnaujinta objektų aplinka (Sėlpils, Mežuotnės piliakalnis), rekonstruotas Klaipėdos rajono turizmo informacijos centras: atnaujintos centro patalpos panaudojant senovės baltų simbolius, įrengtas interaktyvus Klaipėdos regiono žemėlapis, kuriame nurodytos patraukliausios lankytinos vietos, skatinančios turistus tyrinėti Baltų kelio objektus ir vietas. Taip pat įgyvendintos veiklos, susijusios su dalinimosi patirtimi, organizuojant mokymosi vizitus į įžymųjį Vikingų kelią Švedijoje, dalyvavimas turizmo parodose. Sukurtas „Žiemgalių“ turizmo gidas, kuriame siūloma daugiau nei 100 įdomiausių ir vertingiausių Žiemgaloje esančių objektų, susijusių su baltų praeitimi ir dabartimi, kultūros paveldo raiška dabartyje.

Pirmasis „Baltų kelias“ turizmo gidas lietuvių, latvių ir anglų kalbomis išleistas 2019 metais, o 2023 metais išleisti trys gidai: „Kuršiai ir žemaičiai“, „Žiemgaliai“, „Sėliai“.

Šiuo metu įgyvendinamas *„Pasienio Lietuvos ir Lenkijos regiono patrauklumo didinimas per bendradarbiavimą ir tvarų baltų kultūrinio paveldo naudojimą, kuriant tarptautinį kultūros maršrutą „Baltų kelias“* (toliau – „Baltų kelias LT-PL“) žymi geografinę plėtrą į Lietuvos ir Lenkijos pasienio teritorijas, integruojant ten esančius baltų kultūros objektus į bendrą kultūros kelią bei stiprinant tvarų, tarpvalstybinį turizmą. Projektas, vykdomas pagal Interreg VI-A Lietuvos–Lenkijos programą. Projekto „Baltų kelias LT-PL“ tikslas – sukurti Baltų kultūrinio paveldo maršrutą pasienio zonoje, apjungiantį svarbias baltų kultūros vietas Lietuvoje ir Lenkijoje į vieningą tarptautinį maršrutą. Projektas įgyvendinamas 2024–2025 metais. Lietuvoje dalyvauja Šiaulių turizmo informacijos centras, partneriai: Gołdap Local Fund (Lenkija) ir Vilkaviškio turizmo informacijos centras (Lietuva). Projektas skatina Lietuvos ir Lenkijos pasienio regionų integraciją kultūros turizmo tinkle ir plėtoja „Baltų kelio“ koncepciją, bendradarbiaujant Lietuvos ir Lenkijos partneriams. Šis projektas – tai Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimas baltų kultūros palikimo kontekste, papildantis ir plėtojantis tarptautinį kultūros kelią „Baltų kelias“ – kūrybiškai sujungdamas gamtos ir kultūros vietas, edukacines veiklas bei bendruomenių dalyvavimą.

Minėtų projektų dėka „Baltų kelias“ tapo gyvu kultūros dialogu tarp valstybių, kuris skatina bendrą istorinės atminties puoselėjimą, regioninį identitetą, partnerystę ir pažangų paveldosaugos modelį. Visų projektų įgyvendinimas prisidėjo prie lankytojų skaičiaus augimo, turizmo paslaugų įvairovės didinimo, vietos verslų įtraukimo ir galimybių „Baltų kelias“ iniciatyvą integruoti į Europos kultūros kelių sistemą.

4. „BALTŲ KELIAS“ KONCEPCIJA IR PLĖTROS PAGRINDAS

Dr. Rasuolė Andrulienė

„Baltų kelias“ koncepcijos plėtra grindžiama nuoseklia ir tarpdisciplinine analize, kurios tikslas – ne tik įvardyti istoriškai ir kultūriškai svarbius objektus, bet ir suformuoti kultūros kelio pagrindą, atitinkantį Europos Tarybos kultūros keliams keliamus kriterijus. Šiame skyriuje apžvelgiami pagrindiniai moksliniai tyrimai, galimybių studijos ir kokybiniai vertinimai, atlikti Lietuvoje ir Latvijoje 2017–2022 m. laikotarpiu, siekiant pagrįsti kultūros kelio turinį, struktūrą ir reikšmę. Analizė remiasi kultūros paveldo objektų atrankos metodikomis, vertinimo kriterijais, regioniniais duomenimis apie materialųjį ir nematerialųjį paveldą, taip pat edukacinių, turizmo ir bendruomenių veiklų integracija. Atlikti darbai apima tiek mokslinius aspektus (kalbinius, mitologinius, archeologinius), tiek ir praktinius (paslaugų pasiūlos, infrastruktūros bei komunikacijos) vertinimus. Tyrimais sudarytos galimybės nustatyti prioritetines teritorijas, įtraukti vietos tapatybę atspindinčius pasakojimus ir užtikrinti kultūros kelio integralumą bei potencialą tarptautinei plėtrai.

Taikomojo tyrimo dokumente *„Kultūrinė atmintis ir jos transformacijos Žiemgaloje“* (Stankuvienė, Salatkienė, Latvėnienė, Repšienė ir Ališauskienė, 2018) suformuotas teorinis ir praktinis pagrindas kultūros maršrutui „Baltų kelias“, apjungiančiam materialųjį ir nematerialųjį baltų palikimą per turizmo ir kultūros skatinimo priemones. Tyrimu kompleksiskai išanalizuoti baltų kultūros keliui aktualūs istoriniai, archeologiniai, lingvistiniai, mitologiniai ir kraštovaizdžio aspektai bei pateiktos praktinės gairės kultūrinio turizmo vystymui. „Baltų kelias“ išplečiamas į tarpvalstybinę teritoriją, apimančią Lietuvą, Latviją, Lenkiją. Išskirtinis dėmesys skirtas Žiemgalos regionui, kaip kertinei „Baltų kelio“ erdvei, nagrinėjant jo gamtines ypatybes, istorinius procesus (iki ir po krikščionybės įvedimo), kalbą, socialinį gyvenimą, architektūrą, liaudies meną, šventes, folklorą ir mitologiją. Dokumente pateikiama kultūrinės atminties transformacijų analizė, pabrėžianti žiemgalių reikšmę baltų genčių kontekste ir iškelianti jų naratyvą kaip atskirą interpretacijos liniją. Didelę dokumento dalį sudaro kultūros paveldo interpretacijos ir tvarumo principų analizė, kurioje pabrėžiamas autentiškumo saugojimas, tvarus turizmo vystymas, bendruomenių įtraukimas ir edukacijos svarba. Išskirtinai pažymima tarpdisciplininių tyrimų būtinybė, siekiant pagrįsti turinį bei kurti pritaikytą komunikacijos modelį. Tyrimas apima išsamią analizę, kurios metu identifikuojami lankytini

objektai: piliakalniai, muziejai, šventvietės, gamtos objektai, bendruomenių renginiai. Kiekvienam objektui pateikiamas statusas, istorinė prasmė, kultūrinis turinys, eksponavimo ir interpretavimo rekomendacijos. Tyrimo pagrindu suformuluoti „Baltų kelias“ strateginiai tikslai: atlikti visapusiškus išteklių tyrimus, pagrindžiančius turinio formavimą; kurti keliautojams pritaikytus turizmo maršrutus; užtikrinti tarpvalstybinį bendradarbiavimą ir kultūrinę integraciją; kurti administravimo modelius, leidžiančius įtraukti savivaldybes, bendruomenes, verslą; plėtoti edukacines ir informacines priemones. Dokumente pabrėžiama būtinybė kurti kompleksinį kultūros kelio modelį, pagrįstą autentiškumu, skaitmenine prieiga, pasiekiamumu, edukacija, tarpvalstybine partneryste bei tvarių turizmu. Tyrimo rezultatai tampa pagrindu tolimesnei plėtrai – turizmo infrastruktūros stiprinimui, sertifikavimui, partnerių tinklo vystymui ir įsitraukimui į Europos Tarybos kultūros kelių programą. Apibendrinant galima pažymėti, kad dokumentas apima tiek mokslinius, tiek taikomuosius aspektus ir siūlo iniciatyvos „Baltų kelias“ kryptingą strategiją, kuri apjungia istorinį naratyvą su šiuolaikiniu kultūriniu ir ekonominiu potencialu.

2018 metais prof. dr. Vykinto Vaitkevičiaus parengta „Kultūros kelio „Baltų kelias“ galimybių studija“ – tai išsamus tarpdisciplininis tyrimas, skirtas pagrįsti kultūros kelio koncepciją, jos kultūrinę, istorinę, socialinę ir ekonominę vertę bei pateikti sisteminius siūlymus maršruto vystymui Lietuvoje ir Latvijoje. Pagrindinis tikslas – identifikuoti bei įvertinti gamtos ir kultūros išteklius, formuoti teminius maršrutus bei integruoti projektą į Europos Tarybos kultūros kelių kontekstą. Studijoje aptariama kultūrinio ir pažintinio turizmo teisinė bazė, socialinė aplinka ir esami kultūriniai ištekliai. Pažymima, kad nors praktikoje kultūrinis ir pažintinis turizmas klesti, tuo pačiu vis dar yra poreikis geresniam informacijos pateikimui turistui – pabrėžiama, kad skaitmeninė prieiga ir turinio interpretacija vis dar fragmentiška. Baltų kelio paveldo ištekliai suskirstyti į tris tipus: (1) aisčių (baltų) paveldas – piliakalniai, alkakalniai, akmenys, šaltiniai, mitologinės vietos (864 archeologiniai ir mitologiniai objektai); (2) tyrimų ir tyrėjų vietos – S. Daukanto, M. Gimbutienės ir A. J. Greimo giminės, kapai, tyrimų vietos (44 objektai); šiuolaikinės baltų kultūros raiškos vietos – festivaliai, renginiai, meniniai projektai (7 objektai). Taip pat įtraukti 45 muziejai, apie 80 edukacinių programų ir tautinio paveldo meistrų veiklų. Kiekvienai objektų grupei taikomi specialūs vertinimo kriterijai: geografinė prieiga, mitologinė, archeologinė, istorinė, estetinė, visuomeninė vertė, turizmo infrastruktūra (žr. Priedą Nr. 1). Vertinant plėtros galimybes, analizuotas apgyvendinimo ir maitinimo vietų tinklas, pėsčiųjų, dviračių, vandens maršrutai, turizmo informacijos prieinamumas. Nustatyta, kad

pagrindiniuose regionuose infrastruktūra yra pakankama, bet būtina ją pritaikyti kultūrinio maršruto poreikiams, įtraukiant informacinius standus, QR kodus, patrauklius vizualinius ženklus.

Išskiriami pagrindiniai maršrutai:

1. **Kuršių ratas**, jungiantis Klaipėdos, Kretingos, Palangos, Skuodo, Šilutės vietas;
2. **Žiemgalių ratas**, susiejantis Šiaulių, Radviliškio, Joniškio, Pakruojo vietas;
3. **Aukštaičių / Sėlių ratas**, apimantis Panevėžio, Utenos, Rokiškio, Zarasų kraštą.

Kiekviename regione siūlomi konkretūs objektai, įskaitant piliakalnių, šventviets, šaltinių, muziejų, bendruomenių šventes. Naudojama objektų atrankos metodika, padedanti išgryninti tik vertingiausias vietas. Taip pat pateikti papildomi teminiai maršrutai: „Laimės, meilės ir išminties kelias“, „Tautos atminties beiėjimas“, „Didysis Lietuvos istorijos pasakojimas“, „Šventosios ugnies kelias“. Maršrutai pasižymi kultūriniu naratyvu, istorinėmis nuorodomis, gamtos objektais bei mitologiniais simboliais. Kiekvienam jų pateikti konkretūs objektų sąrašai, jų vertinimo balai ir pasiekiamumo analizė. Galimybių studijoje pabrėžiama, kad būtina vieninga vizualinė komunikacija – ženklas, naratyvas, pasakojimas. Edukacinė veikla siūloma kaip esminė kelio gyvavimo dalis. Akcentuojamas bendruomenių ir paslaugų teikėjų įtraukimas, edukacinis turinys bei pasakojimo svarba. „Baltų kelio“ galimybių studija pateikia kompleksinį kultūros kelio pagrindimą, paremtą mokslu, paveldosauga, turizmu ir edukacija. Studijos rekomendacijos: sukurti aiškią valdymo struktūrą; sertifikuoti „Baltų kelią“ Europos Tarybos Kultūros kelių programoje; išlaikyti autentiškumą, užtikrinti tvarumą; skatinti bendruomenių, savivaldybių ir kultūros institucijų įsitraukimą; įtraukti Latviją ir galimus partnerius iš Lenkijos bei kitų šalių. Studija pateikia tvirtą kultūros kelio „Baltų kelias“ pagrindą.

Dokumentas „Kultūros kelio „Baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė“ (Stulpinaitė, 2021) skirtas sukurti kokybės kriterijų sistemą, kuri užtikrintų darnų kultūros kelio „Baltų kelias“ vystymąsi bei aukštą lankytojų patirtį. Šis dokumentas buvo parengtas įgyvendinant projektą „Tyrimas baltus“ (LLI-447), siekiant identifikuoti ir pagrįsti veiklos subjektų pasirengimą tapti Baltų kelio dalimi, įvertinti paslaugų ir produktų turinį, atitikimą kultūrinei logikai ir lankytojų lūkesčiams. Pagrindinės temos ir principai: (1) Kultūrinė logika: vietovės ir veiklos kokybė vertinama ne pagal komercinius rodiklius, o per kultūrinės prasmės perteikimą; akcentuojama autentiškumo, tapatumo, tinkamumo ir patikimumo reikšmė; kultūros kelias turi ne tik parodyti paveldą, bet ir jį paaiškinti, aktualizuoti, įprasminti; (2) Kultūros kelio kokybės kriterijų sistema: taikoma ne tik paslaugoms, bet ir ekskursijų turiniui, komunikacijai, lankytojų patirčiai; kriterijai

siekia atskleisti baltų paveldo autentiškumą, integruotumą ir poveikį bendruomenei; (3) Vertinimo metodai (žr. Priedą Nr. 2): įsivertinimo klausimynai veiklos subjektams; lankytojų apklausos (apie patirtį, suvokimą, pasitenkinimą); išorinis ekspertinis vertinimas, grindžiamas kriterijų rinkiniu (autentiškumas, komunikacija, vertė vartotojui, daroma). Vertinimo kriterijų grupės: baltų paveldo autentiškumas (sąsaja su baltų kultūra, tinkamas perteikimas); baltų paveldo integruotumas (kaip objektas ar veikla dera su visa kultūros kelio tema); socializavimas (kaip paveldas tampa žinomas: interpretacija, edukacija, komunikacija); vertė lankytojų (ar pasiūlymas sukuria unikalią, kultūrinę patirtį); darnus vystymasis (partnerystė, bendruomenių įsitraukimas, tvarumas, poveikis vietai). Dokumentas pagrindžia, kad kokybės kriterijų sistema yra būtina kultūros keliui „Baltų kelias“, siekiant užtikrinti turinio kultūrinį gilumą, padidinti lankytojų pasitenkinimą, remti tvarų vietovių vystymąsi, parengti kelią tarptautiniam sertifikavimui pagal Europos kultūros kelių standartus. Sistemos taikymas sustiprina kultūros kelio integralumą bei pasitikėjimą tarp veiklos subjektų ir lankytojų.

2018 metų dokumentas *„Pētījums par kuršu vēsturi raksturojošiem tūrisma resursiem Kurzemē“* skirtas naujo maršruto „Baltų ceļš“ sukūrimui. Šis tyrimas atliktas Latvijos-Lietuvos bendradarbiavimo projekto LLI-187 „Baltų kelias“ rėmuose, siekiant identifikuoti Kurzemėje esančius kultūrinius ir gamtinius objektus, susijusius su kuršių istorija ir gyvenimo būdu, kurie galėtų sudaryti pagrindą naujam tarptautiniam kultūros turizmo maršrutui „Baltų kelias“. Tyrimo užsakovas – Kurzemės planavimo regionas, tyrimą atliko SIA „Civitta Latvija“. Tyrimo tikslai apima kuršių kultūrą atspindinčių turistinių išteklių Kurzemės regione nustatymą ir įvertinimą, naujų tarptautinių turizmo maršrutų „Baltų ceļš“, integruojant materialų ir nematerialų paveldą, sukūrimą bei paslaugų pasiūlos vertinimą. Kuršiai buvo viena iš svarbiausių baltų genčių, garsėjusi karine galia, jūrinėmis žiniomis ir stipria pagoniška pasaulėžiūra. Jie gyveno šiuolaikinės vakarų Latvijos ir šiaurės vakarų Lietuvos teritorijose. Nepaisant vokiečių kryžiuočių užkariavimų XIII a., jų palikimas išliko vietovardžiuose, relikvijose, mitologijoje ir dvasinėje kultūroje. Dokumente identifikuota ~400 vietų Kurzemėje, iš jų 200 vertinti kaip susiję su kuršių kultūra, iš kurių atrinkta 70–100 pagrindinių objektų, aprašyta 30 atrinktų vietovių bei sukurti 4 teminiai maršrutai: „Sajūti kuršu spēku!“ („Pajusk kuršių jėgą!“), „Izbaudi kuršu bagātību!“ („Mėgaukis kuršių turtais!“), „Izjūti kuršu svētumu!“ („Patirk kuršių šventumą!“) ir „Pa vadoņu takām kuršu zemēs!“ („Kuršių vadų takais“). Kiekvienas objektas buvo vertinamas pagal: autentiškumą (ar išlaikytas ryšys su kuršių kultūra), interaktyvumą (galimybė įsitraukti), informacijos prieinamumą, stipraus pasakojimo galimybę, atitiktį tikslinėms auditorijoms,

paslaugų įvairovę, geografinį prieinamumą (pvz., netoli Liepojos ar Kuldigos). Išskirti esminiai kuršių nematerialaus paveldo elementai: šventosios liepos (moteriškosios dvasinės galios simbolis); šventieji ažuolai (aukojimo ir tikėjimo vietos); šventkalniai (dvasinės ir bendruomeninės sueigos vietos); šventieji šaltiniai (gydančio vandens tradicijos); apeiginiai akmenys su įdubimais (susiję su vaisingumo kultu); kariniai vasalai (kuršių aristokratijos palikuonys); kuršių ūkis (žemdirbystė, gyvulininkystė, žvejyba, prekyba). Pateiktos rekomendacijos: sukurti interaktyvų turinį (gido paslaugos, teminės edukacijos, QR kodai); užtikrinti balansą tarp autentiškumo ir šiuolaikiškumo; bendradarbiauti su Lietuva, plėtojant „Baltų kelią“ kaip Europos kultūros kelią; parengti spausdintus ir skaitmeninius leidinius bei plėtoti rinkodaros veiksmus. Atliktas tyrimas pateikia tvirtą pagrindą „Baltų kelio“ kūrimui Latvijos Kuržemėje, integruojant istorinį pasakojimą, kultūros paveldą, nematerialią atmintį ir turizmo galimybes. Dokumentas remiasi kruopščia teritorijų analize, paveldo interpretacija ir turizmo plėtros strategijomis, kurios pritaikytos tiek vietos bendruomenėms, tiek tarptautiniams keliautojams.

Magistro darbe „Kultūros kelių plėtros iššūkiai ir galimybės: „Baltų kelio“ atvejis“ (Stankuvienė, 2022) analizuojami kultūros kelių plėtros procesai Lietuvoje, ypatingą dėmesį skiriant pirmajam tarptautiniam kultūros keliui šalyje – „Baltų keliui“. Darbu tiriami kultūros kelių plėtros iššūkiai ir galimybės, remiantis „Baltų kelio“ atveju, numatomi galimi plėtros scenarijai. Tyrimas grindžiamas tarpdisciplinine teorine analize ir kokybiniais empiriniais tyrimais, atliekant pusiau struktūruotus interviu su 10 „Baltų kelio“ kūrėjų ir partnerių bei vykdant tikslinės grupės (focus group) diskusiją su 11 kitų kultūros kelių atstovų Lietuvoje. Metodų trianguliacija leido atskleisti giluminius procesus, partnerių patirtis ir sisteminius trūkumus, veikiančius kultūros kelių plėtrą: (1) „Baltų kelio“ raida ir aktualumas: „Baltų kelias“ – pirmasis Lietuvoje kuriamas tarptautinis kultūros kelias, apjungiantis baltų genčių kultūrinį palikimą, bendradarbiaujant su Latvija; iniciatyva gimė projektiniu pagrindu (LLI-447), be aiškos nacionalinės kultūros kelių politikos; projektas pasižymi precedento galia – jis padeda formuoti kultūros kelių valdymo praktiką Lietuvoje; (2) pagrindiniai iššūkiai: valdymo ir administravimo spragos (nėra vieningos valdymo struktūros, trūksta koordinacijos, atsakomybės pasiskirstymo tarp partnerių); finansavimo trūkumas ir fragmentiškumas (kultūros keliai dažnai vystomi tik projekcinio finansavimo pagrindu, nėra ilgalaikio tvarumo modelio); (3) žmogiškieji ištekliai (kultūros kelių vystymas remiasi pavieniais entuziastais ar institucijomis, dažnai be sisteminės paramos); vizijos ir komunikacijos trūkumas (partneriai neturi vienodo suvokimo

apie kelio misiją ir tikslus, nėra išgryninto naratyvo); (4) galimybės: darnaus turizmo potencialas (kultūros keliai gali padėti mažinti sezoniskumą, nukreipti turistų srautus į mažiau žinomas teritorijas); baltų tapatybės stiprinimas (vienas iš nedaugelio kultūros kelių, pagrįstas etnokultūriniu naratyvu, kuris aktualus tiek nacionaliniu, tiek europiniu lygmeniu); bendruomenių įtraukimas (kelias gali tapti platforma edukacijai, vietos produktų pristatymui, paveldo aktualizavimui); tarptautinis sertifikavimas (atitinka Europos Tarybos kriterijus, todėl turi potencialą tapti oficialiu sertifikuotu kultūros keliu). Šio darbo išvada – kultūros kelių plėtra Lietuvoje yra svarbi, bet šiuo metu dar fragmentiška ir silpnai koordinuojama. „Baltų kelio“ atvejis išryškina būtinybę kurti nacionalinę kultūros kelių valdymo ir finansavimo sistemą, plėtoti partnerystes, edukaciją ir tvarų turizmą, stiprinti žmogiškuosius išteklius (ekspertus, gidus, administravimą), sukurti vieningą komunikacijos modelį ir išgryninti kelio naratyvą.

„Baltų kelias“ koncepcijos dokumentas *„The Concept of the International Cultural Tourism Route 'Balts' Road“* apibrėžia tarptautinio kultūros turizmo kelio „Baltų kelias“ viziją, tikslus ir įgyvendinimo principus, vadovaujantis Europos Tarybos kultūros kelių programa (2010), Lietuvos kultūros kelių plėtros dokumentais (2019) ir tarptautine gerąja praktika. „Baltų kelias“ – tai tarpvalstybinis kultūros kelias, apimantis buvusias baltų genčių žemes: Lietuvą, Latviją, taip pat galimas plėtros teritorijas, įskaitant Lenkiją. Jis orientuotas į Baltų tapatybės išsaugojimą ir aktualizavimą, kultūrinio turizmo vystymą, tarpregioninį bendradarbiavimą bei tvaraus vystymosi principų įgyvendinimą.

Pagrindinės koncepcijos idėjos:

- Moksliskai pagrįsta struktūra: maršrutas grindžiamas tarpdisciplininiais tyrimais (istorija, etnologija, lingvistika, ekonomika, vadyba), integruojančiais materialų ir nematerialų paveldą.
- Tarpinstitucinis ir tarpsritinis bendradarbiavimas: įtraukiami savivaldybių, nevyriausybinių organizacijų, turizmo, kultūros, švietimo, verslo sektoriai.
- Baltų kultūros išteklių pagrindas: piliakalniai, šventvietės, architektūros objektai, festivaliai, parodos, tautodailė, folkloras, kalba, mitologija.
- Skirtingų lankytojų grupių įtraukimas: šeimos, pavieniai keliautojai, mokiniai, grupės ir kultūriniu turizmu besidomintys užsienio svečiai.

Koncepcijoje numatytos strateginės veiklos kryptys: tyrimai ir analizė (baltų paveldo žemėlapių sudarymas, kultūros objektų „pasų“ rengimas, metodinės bazės formavimas, infrastruktūros ir turizmo paslaugų galimybių analizė); maršrutų planavimas (teminių maršrutų

kūrimas, geografinė aprėptis su prūsų, jotvingių, žiemgalių, sėlių, kuršių ir kitų genčių teritorijomis (Lietuva, Latvija, Lenkija ir kitos šalys); bendradarbiavimo tinklo kūrimas (partnerystės tarp kultūros ir turizmo sektorių, vietos bendruomenių įtraukimas ir paslaugų teikėjų stiprinimas, politinis ir institucinės paramos užtikrinimas); informacinės sistemos kūrimas (skaitmeninė komunikacija (svetainė, socialiniai tinklai, mobilios aplikacijos), vizualinė tapatybė (logotipas, ženklavimas), edukacinė medžiaga ir rinkodaros priemonės), tvarumas (kultūros paveldo apsauga nuo perteklinio (masinio) turizmo, ekoturizmo vystymas (pėsčiųjų, dviračių, gamtos maršrutai), vietos gyventojų įtraukimas ir naudos pasidalijimas); turizmo srautų valdymas ir poveikio analizė (lankytojų srautų stebėseną, ekonominės ir socialinės naudos vertinimas, tarpvalstybinio maršruto integravimas į Europos kultūros kelių tinklą).

Baltų kultūros kelio koncepcija remiasi nuostata, kad Baltų kultūros kelio funkcionalumą užtikrina kūrėjų / vykdytojų / partnerių ir dalyvių bendra veikla:

- Kultūros kelio operatorius – Šiaulių turizmo informacijos centras – formuoja ir koordinuoja kultūros kelią „Baltų kelias“ bendradarbiavimo ir partnerystės principais.
- Veikiantieji nariai, partneriai – savivaldybės; jų teritorijoje veikiančios kultūros, turizmo, švietimo, saugomų teritorijų, kitos visuomeninės įstaigos, įmonės ir organizacijos, asocijuotos struktūros; „Baltų kelio“ kultūros ir turizmo išteklių turėtojai bei paslaugų teikėjai; juridiniai arba fiziniai atstovai, materialiai ir nematerialiai įsipareigoję bendradarbiauti vystant kultūros kelią.

„Baltų kelias“ – tai kultūros kelias, kuriame susijungia praeitis ir dabartis, vietinė tapatybė ir tarptautinis kontekstas, materialusis ir nematerialusis paveldas. Tai unikali erdvė pažinti ir patirti Baltų kultūros savitumą, jungiantį archeologinį, istorijos, mitologijos, etnografijos bei šiuolaikinės kultūros sluoksnius. „Baltų kelias“ atveria galimybę skirtingoms auditorijoms – vietos gyventojams, mokslininkams, turistams bei kultūros profesionalams – įsitraukti į bendrą pažinimo, patyrimo ir bendradarbiavimo procesą.

Koncepcija yra esminis pagrindas, kuriuo remiantis plėtojamas tarptautinis kultūros kelias, todėl ją būtina nuolat aktualizuoti, papildant Europos Tarybos kultūros keliams reikalingomis kategorijomis, nuostatomis ir strateginėmis kryptimis. Didžiausias atnaujinimo poreikis – sutvarkyti tarptautinę dimensiją, sustiprinti valdymo modelį, įtraukti jaunimą ir mokslą, išplėtoti skaitmenizaciją ir parodyti atitiktį Europos Tarybos kriterijams.

„Baltų kelias“ koncepcijos dokumentas parengtas pakankamai plačiai, tačiau, norint siekti Europos Tarybos kultūros kelio sertifikavimo, yra kelios sritys, kurias reikėtų atnaujinti ir sustiprinti, tai:

1. **Atitiktis Europos Tarybos kultūros kelių kriterijams.** Koncepcijoje paminėtos veiklos sritys, tačiau trūksta aiškaus susiejimo su sertifikavimo reikalavimais (pvz., europinė dimensija, moksliniai tyrimai, kultūros turizmas, jaunimo įsitraukimas, kultūros mainai); reikėtų pridėti aiškią lentelę ar skyrių, kaip kiekviena veiklos kryptis atliepia Europos Tarybos kriterijus.
2. **Tarptautinė dimensija ir partnerystės.** Šiuo metu dokumente išvardintos šalys (Lietuva, Latvija, Lenkija, Baltarusija, Rusija), tačiau būtina konkrečiau apibrėžti aktyvius partnerius (organizacijas, institucijas) ir jų įsipareigojimus; kadangi dalyvavimas su Rusija ir Baltarusija šiandien politiškai komplikotas, reikėtų akcentuoti Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos ašį bei galimą plėtrą kitose šalyse.
3. **Veiklos tvarumas ir valdymo modelis.** Nors paminėtas operatorius (Šiaulių TIC), trūksta ilgalaikio valdymo mechanizmo (valdyba, darbo grupės, narių įnašai, narystės modelis); reikėtų papildyti, kaip bus užtikrintas finansavimas, veiklų tęstinumas, partnerių koordinacija.
4. **Jaunimo, edukacijos ir mokslinių tyrimų vaidmuo.** Tekste minimi tyrimai, bet trūksta sistemingo plano dėl mokyklų, universitetų, jaunimo organizacijų įtraukimo; tai vienas iš Europos Tarybos sertifikavimo prioritetų, todėl būtina stiprinti šią dalį.
5. **Skaitmenizacija ir inovacijos.** Paminėta komunikacija, bet trūksta aiškos skaitmenizacijos strategijos (virtualūs maršrutai, interaktyvios platformos, skaitmeniniai gidai, VR/AR technologijos); Europos kultūros keliams svarbu turėti inovatyvų, šiuolaikišką įvaizdį.
6. **Rezultatų matavimas.** Šiuo metu tik fragmentiškai minimos naudos analizės priemonės; reikėtų pridėti aiškią indikatorių sistemą (pvz., lankytojų skaičius, partnerių įsitraukimas, edukacinių programų skaičius, tarptautiniai renginiai, žinomumo augimas).

Atnaujinta koncepcija sudarys prielaidas „Baltų keliui“ tapti ne tik regiono kultūrinio ir turizmo vystymosi ašimi, bet ir tarptautiniu mastu pripažintu kultūros keliu, prisidedančiu prie Baltų kultūros paveldo matomumo Europoje bei stiprinančiu kultūrinį dialogą tarp valstybių.

5. „BALTŲ KELIAS“ OBJEKTAI LIETUVOJE IR LATVIJOJE

Dr. Rasuolė Andrulienė

Remiantis www.baltukelias.lt pateikiama informacija, šiuo metu „Baltų kelias“ apima daugiau nei 230 objektų Lietuvoje ir Latvijoje. „Baltų kelio“ siūlomi maršrutai yra 2145 km ilgio, sujungti tarsi iš kelių netaisyklingų „kilpų“ ar besidriekiančių ratų, apimančių Kuršių (~ 790 km), Žiemgalių (~ 620 km) ir Sėlių (~ 735 km) gyventas teritorijas.

2 pav. Kuršių, žiemgalių ir sėlių genčių arealai (teritorijos) Lietuvos ir Latvijos teritorijose

Šaltinis: www.baltukelias.lt/puslapis/baltu-gentys-arealas-laidosena-kostiumas/

Maršrutai Lietuvoje ir Latvijoje

„Baltų kelias“ išskaidytas į tris pagrindinius maršrutus (ratus), atspindinčius istorines baltų genčių gyvenamas teritorijas. Kiekvienas maršrutas – tai savitas naratyvas apie kultūrą, mitologiją, ekonomiką ir šiandieninį paveldo gyvybingumą. Baltų kelią jungiantys objektai:

- **Kuršių ratas**, kuriame yra 105 lankytinos vietos (muziejai, archeologijos kompleksai, piliakalniai, mitologinės vietos, gamtos objektai, tradicinių amatų centrai, gastronomija, edukacijos, folkloro festivaliai ir kt.), esančios Kuršių genties teritorijoje Lietuvoje ir Latvijoje (Žemaitija, Vakarų Lietuva, Kuržemė). Kultūrinė ašis: kuršių – jūrinės, amatininkų ir karybos kultūros paveldas. Temos: vikingų ir kuršių sąveika, pagoniškos šventvietės, žvejyba ir laivų statyba, gintaras kultūroje, kuršių mitologija. Parengtas turistinis leidinys „KURŠIAI. ŽEMAIČIAI. Turistinis gidas“⁵.

- **Žiemgalių ratas**, kuriame yra 69 lankytinos vietos (pilis, muziejai, archeologiniai kompleksai ir piliakalniai, šventvietės ir mitologinės vietos, gamtos objektai, kultūros ir amatų

⁵ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/1.pdf

centrai, etnografiniai kaimai ir kt.), esančios Sėlių genties teritorijoje Šiaurės Lietuvoje (Šiauliai, Joniškis, Pasvalys) ir Pietų Latvijoje (Jelgava, Tērvetė, Bauska). Kultūrinė ašis: žiemgalių – tvirtų žemdirbių, laisvės gynėjų paveldas. Temos: žiemgalių priešprieša kryžiuočiams, pilkalniai kaip pasipriešinimo simboliai, žemdirbystės tradicijos, liaudies amatai. Parengtas turistinis leidinys „ŽIEMGALIAI. Turizmo gidai“⁶.

- **Sėlių ratas**, kuriame yra 62 lankytinos vietos (muziejai, mitologinės vietos, gamtos objektai, kultūros ir amatų centrai, etnokosmologijos centras, kulinarinio paveldo vietos ir kt.), esančios Sėlių genties teritorijoje Šiaurės Rytų Lietuvoje (Zarasai, Dusetos, Biržai) ir Rytų Latvijoje (Jēkabpils, Aknīste, Nereta). Kultūrinė ašis: sėlių – miškų, gamtos, religinių ritualų ir žodinės tradicijos paveldas. Temos: sėlių kalbinis paveldas, apeigos ir mitologija, šventvietės kraštovaizdyje, ekologinė pasaulėžiūra. Parengtas turistinis leidinys „SĖLIAI. Turizmo gidai“⁷.

2 lentelė. „Baltų kelias“ vietovės ir atstumai

Baltų kelias	Ilgis, km	Vietovės
Kuršių ratas	~930	Rucava → Liepoja → Grobinia → Jūrkalnė → Alsunga → Kuldīga → Ventspils → Talsai → Valdemarpils → Sabilē → Saldus → Embūtē → Mosēdis → Plateliai → Kretinga → Klaipėda → Palanga → Rucava
Žiemgalių ratas	~640	Viitni → Biksti → Zebraņē → Duobelē → Jelgava → Cena → Tērvetē → Vilcē → Mežuotnē → Bauskē → Barbelē → Pasvalys → Šiauliai → Šatrija → Papilē → Viekšniai → Mažeikiai
Sėlių ratas	~730	Aizkrauklē → Kuoknēse → Vecbebri → Sēlpils → Jēkabpils → Viesīte → Nereta → Rīta → Akniste → Zasa → Dunava → Zarasai → Dusetos → Kulioniai → Skudiškiai → Utena → Užpelkiai → Kupiškis → Biržai

Rinkodaros priemonėmis „Baltų kelias“ reprezentuojami lankytini objektai Lietuvoje ir Latvijoje leidžia užtikrinti kuršių, sėlių ir žiemgalių genčių pristatymą su įvairialype kultūrine patirtimi, edukacine verte ir turizmo paslaugų pasiūla.

⁶ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/3.pdf

⁷ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/2.pdf

6. „BALTŲ KELIAS“ IŠTEKLIAI LIETUVOS IR LENKIJOS PASIENIO TERITORIJOJE

6.1. LIETUVA: JOTVINGIAI – SŪDUVIAI

Prof. dr. Ilona Vaškevičiūtė⁸

Ivadas

Jau pirmaisiais amžiais po Kristaus Rytinėje Baltijos jūros pakrantėje ima rasti atskiros baltų kultūros, kurias archeologai pažįsta pagal laidojimo paminklus. Tokių kultūrų šiandieninėje Lietuvos teritorijoje žinome septynias. Tai Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra iš kurios apie VII a. išsirutulioja kuršių gentis, Šiaurės Lietuvos pilkapių kultūra iš kurios apie V a. išsivysto trys gentys – žemaičiai, žiemgaliai ir sėliai, centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra – nuo V-VI a. priskiriama aukštaičių protėvynei, Nemuno žemupyje VI a. žinome nadruvių ir skalvių gentis, rytų Lietuvoje – Rytų Lietuvos pilkapių sritį, kurioje apie VI-VII a. identifikuojame lietuvių gentį ir Užnemunėje – jau nuo pirmųjų amžių po Kristaus išskiriame Užnemunės laidojimo paminklų sritį.

Užnemunė ir laidojimo paminklai

Pastaroji sritis apima nemažą teritoriją, kuri šiandieną nusidriekia net per tris valstybes – Lietuvą, Lenkiją ir Baltarusiją. Datuojama ši kultūra I-IV a. Kultūra nuo pat jos užuomazgų nebuvo vienalytė. Kaip jau buvo minėta, kultūros išskiriamos remiantis laidojimo papročiais. Šioje teritorijoje aptinkama tiek plokštinių kapinynų, tiek pilkapynų – šiaurinėje dalyje yra žinomi plokštiniai kapinynai su griautiniais kapais, šiaurės rytuose pilkapiai su žemių sampilais, akmenų vainikais ir griautiniais kapais. Užnemunės pietvakarinėje dalyje tyrinėti pilkapiai su akmenų ir žemių sampilais ir degintiniais kapais (Rudamina), o rytiniame regiono pakraštyje – panašūs pilkapiai apsupti akmenų vainikais, su krūsniais sampilais, grindiniais ir griautiniais kapais (Dirmiškės). Užnemunėje rasta akmenimis apdėtų griautinių ir degintinių kapų (Delnica,

⁸ Literatūros šaltiniai:

Baubonis Z., Zabiela G. *Lietuvos piliakalniai: atlasas*. Vilnius, 2005, t. I – III.

Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų kultūros. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 59-66.

Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų gentys. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 67-90.

Juodagalvis V. Nauji geležies amžiaus paminklai Užnemunėje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*. Vilnius, „Diemedis“, 1994, p. 152-153.

Grizas G., Juodagalvis V. Kapinynas ir gyvenvietė prie Zapsės upės. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 109-110.

Grizas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1996-1997 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius, 1998, p. 195-198.

Grizas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1998 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, „Diemedis“ p. 256-257.

Kulikauskas P. Vilkiautinio (Varėnos r.) pilkapių tyrinėjimai 1973 m. *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m.* Vilnius, 1974 p. 45-52.

Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai*. Vilnius, „Mokslas“, 1982.

Lietuvos archeologijos atlasas. III dalis. „Mokslas“, Vilnius, 1977 m.

Lietuvos istorija. T. II Geležies amžius. „Baltos lankos“, 2007 m.

Vitkūnas M., Zabiela G. *Baltų piliakalniai: nežinomas paveldas*. Lietuvos archeologijos draugija. 2007 m.

Radastai-Aleknony, Zapsė). Zapsėje buvo tirti griautiniai kapai su akmenų apkrovimu ir be jų, degintinis kapas po akmenų krūsnimi ir degintinis kapas urnoje. Tokios akmenų konstrukcijos, abiejų laidojimo ritualų – griautinio ir degintinio egzistavimas, laidojimas pramaišiu pilkapiuose ir plokštiniuose kapuose rodo, jog šiam regionui įtaką darė tiek Rytų baltų tiek ir Vakarų baltų kultūros. Pastarųjų metų tyrimai leidžia teigti, jo vakarų baltų kultūrinė įtaka buvo kiek didesnė. Ta liudija dalis rastų įkapių, kurių atitikmenys – prūsų gentyse.

Visą šią Užnemunės laidojimo paminklų kultūrinę grupę archeologai linkę priskirti jotvingių-sūduvių genčių sąjungai, kuri vėlesniais geležies amžiaus laikotarpiais (IV-XIII a.) „persigrupuoja“ ir jau toje teritorijoje išsirutulioja 4-ios gentys – jotvingiai (siaurąja prasme), sūduviai, dainaviai ir poleksėnai. Būtent tokius skirtingus pavadinimus šiai genčių sąjungai pritaikė artimiausi kaimynai: rusams jie buvo jotvingiai, lenkams – palenkiai (poleksėnai), prūsams – sūduviai, lietuviams – dainaviai (1259 m. dokumente taip juos įvardija karalius Mindaugas).

Rašytiniai šaltiniai apie šią genčių grupę palyginti ankstyvi. Jau Aleksandrijos geografas Klaudijus Ptolemėjas (apie 100–178 m.) pateikė detaliausias žinias apie Baltijos jūros kraštus kaip tik tuo metu, kai romėnų legionai buvo labiausiai priartėję prie ir baltų kraštų. Mažiausiai abejonių mokslininkams kelia Ptolemėjo minimų *galindoi* (lotyniškai *galindae*) ir *sudinoi* (lotyniškai *sudini*) kaip baltiškų genčių galindų ir sudinų arba sūduvių identifikavimas. Nuo X a. jotvingius mini Rusios metraščiai. Kartais juose nurodoma „sūduviai arba jotvingiai“, kartais „dainaviai arba Jotva“.

Dainaviai iš visų jotvingių genčių greičiausiai buvo asimiliuoti (apie VII a.) karingesnių ir gausesnių genčių – lietuvių, arba jie pasitraukė į pietvakarius už Nemuno. O XIII a. jotvingių – sūduvių genčių sąjungai buvo lemtingas. Rusios (Haličo-Volynės) ir Lenkijos (Mozūrų) kunigaikščiai bei Kryžiuočių ordinas sudarė prieš jotvingius karingą sąjungą. Buvo sutarta, jog du trečdalius jotvingių žemių atiteks kryžiuočiams, o likusias pasidalins sąjungininkai. 1277-1283 m. kraštas buvo visiškai nuniokotas. Dalis jotvingių persikėlė per Nemuną į Lietuvą, kiti liko gyventi ordino užimtose žemėse.

Taigi, po įnirtingų kovų su lenkais, rusais ir kryžiuočių ordinu šios žemės atsidūrė Rusios, Lenkijos ir Ordino valdose. Nepriklausomybę ilgiausiai išlaikė sūduviai, kurie ilgainiui pateko į Lietuvos valstybės sudėtį.

Tikslas – plačiau susipažinti su lietuviškojoje Užnemunėje gyvenusiomis gentimis. Šiandieninė Užnemunė ne visiškai sutampa su priešistorinės Užnemunės kultūra. Ypač tai aiškiai

matosi Šiaurės vakariniame pakraštyje. Čia randami paminklai datuojami vėlesniu periodu, pagal savo kultūrą artimesni aukštaičiams (Mikytai, Pakalniškiai, Ramoniškiai – Šakių r.).

Priešistorės Užnemunės teritoriją apibrėžtume taip – pietinė Užnemunės dalis ir Nemuno dešinysis krantas – tarp Merkio pietuose ir Strėvos šiaurėje bei Aukštadvario apylinkių šiaurės rytuose (t.y. šiandienine Marijampolės ir Alytaus apskritymi – šiaurėje nesiektumėme Kudirkos Naumiesčio ir Kazlų Rūdos, rytinė riba būtų Alytus-Varėna). Už šiandieninės Lietuvos teritorijos ši sritis tęsiasi ir dabartinės Lenkijos teritorijoje Seinų, Punsko ir Suvalkų apylinkėse.

Labai griežtai atskirti laidojimo paminklus priklausiusius šiai didelei genčių sąjungai yra palyginti sunku – išlikusių paminklų turime nedaug. Tą, matyt, lėmė ir aukštas žemdirbystės lygis tuose kraštuose. Įvairiuose atlasuose ir žinynuose galime apytikriai suskaičiuoti iki 25-35 laidojimo paminklų (pilkapių ir plokštinių kapinynų) datuojamu I/II iki XI/XII a. Tačiau dalis jų tik užfiksuoti. Toks paminklas būtų **Bakšiai** (Alytaus r.). Čia vykdant statybos darbus buvo rasta žmonių kaulų ir IV a. pab. V a. pr. datuojamų žalvarinių papuošalų (žalvarinės pasaginės emalių puoštos segės, žalvarinės rankogalinės apyrankės). **Lauksėnai** (Alytaus r.) – rasti dviejų žmonių griaučiai apdėti akmenimis – IV-V a. **Viečiūnai** (Alytaus r.) būta keletas pilkapių iš žemės ir akmenų. Suardyti imant akmenys statyboms. Rasta keletas ietigalių ir kitų dirbinių, bet jie neišliko. **Kazimieravas** (Alytaus r.) – buvo 3 pilkapiai su akmenų vainikais. Daugiau duomenų neišliko. **Baraučizna** (Vilkaviškio r.) – kasant žvyrą aptikta žmonių kaulų ir V-VII a. dirbiniai: įmoviniai kirviai, ietigaliai, peiliai. **Delnica**, (Lazdijų r.) – rasti nedegintiniai kapai apdėti akmenimis, į muziejų pateko III-IV a. papuošalų, **Rudamina** (Lazdijų r.) buvo rastas išlikęs pilkapis iš žemės ir akmenų, su sudegintas mirusiojo kapas ir IV a. būdingomis įkapėmis. Radiniai neišliko. Tik nedidelė dalis laidojimo paminklų yra išlikę geriau ir dar mažesnė jų dalis tyrinėta.

Vienas plačiau tirtų ir dažnai minimų šio krašto pilkapynų būtų Slabadėlės (Alytaus r. Alovės apyl.) pilkapynas. Tačiau išsamesnė informacija apie jo tyrimus yra praktiškai dingusi. Žinome, jog miške šalia kaimo buvo grupė pilkapių iš akmenų ir žemės. 1888-1889 m. juos tyrinėjo E. Volteris. Ištyrė 26 pilkapius. Po 25-iais sampilais, duobėje, rado žmogaus griaučius, o viename sudeginto mirusiojo kapą. Įkapės IV-V a. Išliko tik dalis įkapių, o apie detalesnes pilkapių konstrukcijas žinių nėra.

Žinomiausi laidojimo paminklai, arba tie kurie gali duoti daugiausiai žinių sūduvių-jotvingių genties pažinimui būtų Liepynai, Nendriniai (Marijampolės r.), Ožkabaliai (Vilkaviškio r.), Radastai (Alytaus r.), Seiliūnai, Krikštonys, Zapsė (Lazdijų r.), Vilkiautinis,

Papiškės, (Varėnos r.). Pastarieji – Vilkiautinis ir Papiškės būtų ties riba, kuri skiria jotvingių – sūduvių ir dainavių gentis. Abeji yra už 4-5 km į vakarus nuo Liškiavos. Kadangi riba tarp sūduvių ir dainavių genčių nėra aiškiai nustatyta, tai dažniausiai ji brėžiama šiandieninių rajonų esamomis ribomis arba pastaruosius paminklus tyrinėtojai skiria bendrai Užnemunės archeologinių paminklų kultūrai. Šiandieną mums pasakyti, kuri iš dviejų labai artimų genčių paliko šiuos paminklus praktiškai nėra galimybių.

Taigi, ką mums apie jotvingių – sūduvių gentį atskleidžia jų laidojimo paminklai? Pabandykime nuodugniau susipažinti su paliktais laidojimo paminklais.

Pirmiausia, aptariame kas archeologinėje literatūroje rašoma apie sūduvių laidojimo papročius, parodysime kaip jie kito amžių bėgyje. Mirusieji laidoti krūsniniuose pilkapiuose, piltuose iš akmenų ir žemių, bei dar apjuostuose akmenimis. Tokių pilkapių skersmuo 8-15 m. Vienoje grupėje būna keliolika sampilų, mirusysis laidotas duobėje po sampilu. Ankstyvajame periode (I-II/IV a.) vyravo kremacijos paprotys, sudeginto mirusiojo kaulai randami urnoje įkapių negausu. Ginklų nerasta išvis, o papuošalų, kurių taip gausų kituose etniniuose regionuose, čia taip pat nedaug. Matyt tą dalinai lėmė ir paprotys laidoti mirusiuosius urnose. Papuošalai greičiausiai irgi buvo deginami kartu su mirusiuoju arba šermenų metu atitekdavo paveldėtojams. Tokius faktus mini ir vėlesnių laikų rašytiniai šaltiniai, rašę apie neįprastus baltų laidotuvių papročius, kai laidotuvių metu buvo ruošiami turnyrai, kur nugalėtojai dalindavosi mirusiojo turtą.

IV/V-IX a. taip vadiname genčių išsiskyrimo arba Tautų kraustymosi laikotarpyje, kaip minėta, iš jotvingių-sūduvių genčių sąjungos išnyko arba lietuvių buvo asimiliuota dainavių gentis, o jų gyventojė teritorijoje paplinta Rytų Lietuvos tipo pilkapiai su iš smėlio supiltais sampilais ir degintiniais kapais. Sūduviai ir šiame laikotarpyje mirusius laidojo sudegintus iš akmenų ir žemių krautuose pilkapiuose. Akmenys sampiluose sudaro absoliučią daugumą. Pilkapynai ne tokie dideli kaip lietuvių juos sudaro keliolika – keliasdešimt sampilų, tik pietinėje Užnemunės dalyje pilkapynai didesni. Vienas iš didžiausių pilkapynų yra Vilkiautinis. XIX a. pabaigoje jame buvo suskaičiuota apie 150 krūsnų. Randami pilkapiai įvairaus dydžio – nuo 5 iki 12–15 m skersmens ir iki 1,5 m aukščio. Sampilai suformuoti iš akmenų ir žemės. Iš akmenų krauta centrinė pilkapio dalis. Netvarkingai sumesti akmenys sudaro kelis sluoksnius. Toks pilkapis buvo surastas ir ištirtas Zapsėje (Varėnos r.). Viršutinę akmenų eilę sudarė 15 stambesnių – iki 22 cm skersmens ir smulkesnių – 8-10 cm skersmens akmenų. Tuoj po pirmąją eilę slūgsojo antroji panašių akmenų eilė. O 35 cm gylyje ėmė ryškėti netaisyklingo ovalo formos duobės

kontūrai. Duobės ilgis Š-P kryptimi 174 cm, viršutinė akmenų eilė buvo kiek arčiau duobės galo. Pavieniai degintiniai kauliukai rasti jau miškožemio sluoksnyje, jų koncentracija duobės centre, tarp akmenų. Kaulai prastai sudegę – kai kurie kaukolės fragmentai 5 cm dydžio, ilgųjų kaulų fragmentai iki 10 cm ilgio. Iš įkapių rasta geležinė D formos sagtelė ir du neaiškus sunykę dirbiniai, o duobės dugne – pusė molinio puodelio, prislėgto akmens. Puodelio kaklelis S raidės formos pavidalo, 9,1 cm skersmens, peteliai smarkiai išpūsti, sienelės 0,5-0,8 cm storio. Molyje smulkios mineralinės priemaišos. Kapas datuojamas V-VI a. Šiame paminkle viso aptikta 13 kapų – visuose virš kapų rasti akmenys. Kapas nr. 2– griautinis, palaidotas 7-8 metų vaikas. Kape aptikta geležinė profiliuota segė, D formos sagtelė, stiklo baltos spalvos karoliukas, keletas keramikos šukių. Kapai nr. 3 ir 11 – taip pat griautiniai. Įkapės: spalvoto stiklo karoliukai, geležinė sagtelė, puodelis pūstais šonais, ietigalis, žalvarinė lankinė profiliuota segė, karolių apvara sudaryta iš stiklo ir gintaro karolių. Kapas nr. 12 - degintinis. Deginti kaulai buvo sudėti į urną. Tiesa ji išlikusi nepilnai. Urna 23 cm. skersmens, 25 cm aukščio, grublėtu paviršiumi, lygiu pakraščiu, ornamentuotu duobučiu eile. Kapai datuojami III-V amžiumi. Kiek kitoks buvęs palaidojimas nr.13, kuriame palaidotas 30 metų vyras. Jis buvo paguldytas į medinį skobtinį karstą (kurio vidus išdegęs), per blauzdas sukryžiuotomis kojomis, ant mirusiojo kojų gulėjo radinys panašus į medinį samtelį. Šio vyro neįprastas palaidojimas leidžia spėti, kad tai nepritapusio prie III-V a. bendruomenės žmogaus kapas ar net auka. Kaip matome iš Zapsės kapinyno pavyzdžio, viename paminkle randame ir griautinius, ir degintinius kapus. Deginti kaulai ir urnoje, ir be jų.

Kitas pilkapynas, kuriame palaidojimai datuoti IV-V a. Papiškės (Varėnos r.). Pilkapynas užėmė net kelių ha plotą, tačiau pavyko išsaugoti ir ištirti tik du pilkapius. Vienas jų geriau išlikęs buvo kūgio formos, krūsninis (t.y. apdėtas akmenimis), 4-5 m skersmens ir apie 1 m aukščio. Mirusysis palaidotas nedegintas, griaučiai apie 172 cm ilgio, išilgai griaučių gulėjo geležinis ietigalis profiliuota plunksna, dešiniajame šone – geležinis kovos peilis, juosmens srityje – geležinė diržo sagtis.

Jau minėtame Vilkiautinio (Varėnos r.) pilkapyne ištirti 5 pilkapiai. Pilkapiai nuo 5,5 iki 10-12 m skersmens. Geriau išlikusių aukštis siekia 90 cm, kiti labiau suplokštėję. Pilkapiai krūsniniai, nuėmus pirmąją akmenų eilę galima atpažinti buvusius akmenų vainikus, kurie juosė pilkapį dar bent 2-3 eilėms. Akmenys 13x10x16 cm, 28x19x11 cm ir pan. dydžio. Tyrinėto pilkapio plote surasta apie 800 akmenų. Pilkapiuose rasta po du degintinius kapus. Degintiniai kauliukai pasklidę maždaug 30x30 cm plote, jų sluoksnis siekia nuo 6 iki 10 cm storio, kartais

kapelis dar apjuostas akmenimis (pilkapis nr.1, k.nr. 2). Įkapės – ietigaliai, kovos peiliai, diržo sagtelės, geležinė lankinė ilgakojė segė, geležinė lankinė segė nedidele trikampe kojele (pilk. nr. 2, k.2; pilk.3 k.2). Kiek kitoks buvęs pilkapis nr. 5. Jis tyrėjų įvardintas ilguoju pilkapiu. Pilkapis apie 40 m ilgio, 4 m pločio ir apie 60 cm aukščio. Tirta tik šio pilkapio dalis – 8x5 m dydžio. Pilkapis krautas iš 2-3 eilėm sumestų akmenų, po jais rasti taip pat du degintiniai kapai. Abejuose kapuose kaulų rasta nedaug, manoma jog čia vaikų kapai. Įkapės diržų sagtys, išsilydę žalvarinio dirbinio fragmenteliai. Rastieji kapai vyrų ir vaikų. Pagal rastas įkapes kapai datuojami V-VIIa.

Vėlyvajame geležies amžiuje, kuris dar vadinamas valstybės kūrimosi arba vikingų įtakos laikotarpiu krūsninių kapų Lietuvoje išliko labai nedaug. Kapų viename pilkapyje būna – 1–2. Tai sudegintų kauliukų krūvelė užkasta įvairiose sampilo vietose arba ir po sampilu. Vikingų laikotarpiu gali būti datuojami tik atskiri pilkapiuose aptikti apardytų kapų likučiai arba pavieniai atsitiktiniai radiniai. (Pamusiai, Varėnos r. VI-XII a.). Absoliuti dauguma vikingų laikotarpio kapų yra be jokių įkapių. IX–XI a. dirbinių aptikta labai nedaug, turime tik keletą to laikotarpio pradžia datuojamų E tipo ietigalių skliautiniu ornamentu puoštomis įmovomis, viena kita geležinė diržo sagtis, žalvarinės antkaklės sukeistais galais, pasaginės segės daugiakampėmis buoželėmis, trapecijos formos skardiniai kabučiai, pjautuvai, pentiniai kirviai. Vikingų laikotarpio pabaiga datuojamuose kapuose kartais aptinkama žiestos keramikos. Laikotarpio pabaigoje degintinius kapus ima keisti griautiniai. Pastarieji atsiranda pilkapiuose su degintiniais kapais. Jų įkapių sudėtis taip pat keičiasi. Taigi XI-XIII a. vidurys yra perėjimo nuo vieno laidojimo būdo prie kito laikai.

Piliakalniai

Sūduvių – jotvingių materialinė kultūra geriau pažįstama ne iš laidojimo paminklų, o iš piliakalnių tyrinėjimų.

Šioje Lietuvos teritorijoje turime virš 100 didesnių ar mažesnių piliakalnių. Tik nedidelė jų dalis (apie 20) yra daugiau mažiau tyrinėti, kiti tik aprašyti ir užfiksuoti. Piliakalniai baltų žemėse pradėti steigti apie 1200 m. prieš Kristų. Jų paskirtis buvo sukurti apsaugotas nuo priešų gyvenvietes. Per visą priešistorės laikotarpį piliakalnių vaidmuo kito – nuo įtvirtintų gyvenviečių, kuriuose gyveno bendruomenė, pereita prie gynybinių įrenginių, į kuriuos tik pavojui esant subėgdavo keletas artimiausių bendruomenės kaimų žmonių, iki valdovo (kunigaikštuko) gyvenamosios vietos – gerai apsaugoto pilies. Šiandieną piliakalniai tai pat

neprarado savo svarbos mūsų gyvenime – tai džiuginantis akį kraštovaizdžio elementas, garbingos ir šlovingos mūsų praeities liudytojas.

Patys žinomiausi Užnemunės piliakalniai – **Alytaus, Kaukų-Obelytės, Punios, Rumbonių** (Alytaus r.), **Meškučių, Šakališkių, Varnupių** (Marijampolės r.), **Sudargo** (Šakių r.), **Liškiavos, Merkinės** (Varėnos r.), **Kaupiškių, Kunigiškių-Pajevonio, Piliakalnių** (Vilkaviškio r.), **Rudaminos, Paveisininkų** (Lazdijų r.). Ne visi jie tirti. Plačiau tyrinėti yra Punios, Paveisininkų, Meškučių, Kunigiškių-Pajevonio, Varnupių, Rudaminos, Sudargo, Obelytės, Kaukų, Piliakalnių piliakalniai. Daugumą jų tyrinėjo archeologas Pranas Kulikauskas.

Jotvingių piliakalniai dažniausiai būna įrengti atskirose kalvose, kur aikštelę iš visų pusių juosia iki 5 m aukščio pylimai, nors yra įrengtų ir upių kyšuliuose, turinčių panašius įtvirtinimus. Jotvingių piliakalnių būdingas bruožas – dideli žemės kasimo darbai ne tik įrengiant įtvirtinimus, bet ir iš supiltinio grunto suformuojant pačias aikšteles. Tokie piliakalniai išsiskiria stačiais šlaitais, siekiančiais iki 10 metrų aukščio. Ne vieno jotvingių piliakalnio X–XII a. kultūriniame sluoksnyje aptinkama aiškių puolimų, pasibaigusių čia stovėjusių pilių sunaikinimu, pėdsakų. Dažniausiai jos vėl būdavo atstatomos ir papildomai sustiprinamos. Aikštelėse pastatai stovėjo daugiausia palei jos kraštus šalia pylimų. Šalia jotvingių piliakalnių yra nemažos papėdės gyvenvietės. Išskirtiniu šios teritorijos bruožu (pasak archeologo Manvydo Vitkūno) laikoma ir tai, kad kartais greta viena kitos esama dviejų įtvirtintų vietų – dviejų piliakalnių. Toks jotvingių piliakalnių kompleksas yra Šiurpyliuose (Lenkija) bei **Kaukų ir Obelytės** vietovėse (Alytaus r.). Jį sudaro du skirtinguose kaimuose atsidūrę piliakalniai, papilys ir greta esanti papėdės gyvenvietė. Pagrindinis Kaukų piliakalnis įrengtas Peršėkės upelio kranto vingyje esančioje aukštumoje. Jo ovalią, 25x17 m dydžio aikštelę juosia 1–5 m aukščio pylimas. Jis aukščiausias pietinėje dalyje, kur saugo piliakalnį nuo gretimų laukų. Čia jo papėdėje dar iškastas 12 m pločio ir 1,5 m gylio griovys. Į vakarus nuo piliakalnio kitame Peršėkės krante, aukštumos kampe įrengtas Obelytės piliakalnis. Išliko tik apardytas 25 m ilgio ir 2 m aukščio pylimas su aikštelės kraštelio, kitą nuplovė upelis. Šalia šio piliakalnio įrengtas papilys su keturkampe 70x65 m dydžio aikštele, nuo aukštumos pusės įtvirtinta ariant labai nuskleistu iki metro aukščio pylimu. Abu piliakalnius iš visų pusių supa 7,5 ha ploto papėdės gyvenvietė.

Kaukų piliakalnyje išskirti du pagrindiniai kultūriniai sluoksniai. Žemutiniame sluoksnyje, datuojamame V–IX a., aptikta grublėtosios keramikos ir paskirų dirbinių (lankinių segių, įvijinių antsmilkinių). Tuo metu piliakalnis buvo įtvirtintas nedideliu iš akmenų ir rąstų sukrautu pylimu. Viršutinis Kaukų piliakalnio kultūrinis sluoksnis datuojamas X–XI amžiais.

Jame aptikta buvusių pastatų liekanų– akmenų grindinių ir židinių. Prie pastarųjų rasta įvairių sudegusių grūdų (miežių, žirnių, pupų, net aguonų), gyvulių kaulų (visų na minių gyvulių, šuns, šerno, briedžio, elnio, stirnos, lokio, bebro bei nenustatytos rūšies paukščių). Labai gausi buvo įvairių papuošalų kolekcija, surasta per 1000 žiemosios keramikos šukių. Tyrimų metu Kaukų piliakalnio aikštelės viduryje aptikta padrikai išmėtytų žmonių kaulų (iš viso 130 vienetų). Nustatyta, kad tai maždaug 25–35 asmenų kaulai. Daugiausia – suaugusių vyrų, 2–3 moterų ir 4–5 paauglių (11–15 m.). Tai žuvusių pilies gynėjų ir pilaitėje nuo priešo pasislėpusių apylinkės gyventojų palaikų likučiai. Čia likęs ir visas žuvusių žmonių turtas, tai liudija gausūs šio piliakalnio radiniai. Ant Kaukų piliakalnio stovėjusi medinė pilaitė buvo sudeginta prieš tai ją intensyviai apšaudžius iš lankų. Tyrinėjame plote buvo surinkti net 126 įvairių formų strėlių antgaliai. Dalis jų buvo susmigę į pylimą. Tyrimų metu aptiktų dirbinių chronologija rodo pilaitę piliakalnyje buvus sunaikintą XI amžiuje. Užpuolikų tenka ieškoti tarp Kijevo Rusios kunigaikščių, organizavusių karinius žygius prieš jotvingius.

Kunigiškių kaime (Vilkaviškio r.) esantis piliakalnis, dar vadinamas ir Pajevonio vardu yra vienas didesnių baltų piliakalnių. Jis įrengtas Jevonio ir Ėglupio santakoje esančiame kyšulyje. Aikštelė ovali, 150x76 m pločio (apie 1 ha ploto), juosiamą pylimo, kuris vakarinėje pusėje yra 4 m, kitur– iki 2 m aukščio. Į vakarus nuo piliakalnio yra aukštuma, tad čia įrengti papildomi įtvirtinimai: už pagrindinio pylimo iškastas griovys, už jo supiltas antras 1,5m aukščio pylimas ir iškastas antras griovys. Įtvirtintos buvo ir kai kurios piliakalnio pašlaitės: 2 grioviai ir 2 pylimai buvo pietinėje pašlaitėje. Piliakalnio šlaitai statūs, 10 m aukščio. Aplink šį ir taip jau didelį piliakalnį 100–300 m pločiu yra papėdės gyvenvietė, apimanti apie 12 ha plotą. Per du tyrimų sezonus aikštelės vakariniame ir pietiniame kraštuose ištirtas bendras 900 m² plotas (5,3 proc. aikštelės). Piliakalnyje aptiktas iki 80 cm storio kultūrinis sluoksnis su pastatų pėdsakais, Romos moneta, geležiniais strėlių antgaliais, peiliais, yломis, žaslų dalimis, pincetu, smeigtuku, žalvarinėmis segėmis, įvijiniais žiedais, kabučiais, apyrankės fragmentu, akmeniniu galastuvu, moliniais verpstukais, įvairios keramikos (vyrauja grublėtoji ir lygioji). Aikštelės vakarinėje pusėje esančio didžiojo pylimo pjūvis parodė, kad jis supiltas per 3 kartus, šoniniai mažesni pylimai – per 2 kartus. Pirmieji įtvirtinimai buvo aikštelės krašte iškastas 1,4 m pločio ir 1,3 m gylis griovys, o jame vienas nuo kito per 7–24 cm buvo sukalti beržiniai 11–25 cm skersmens rąstai, prilaikantys horizontaliai krautus rąstelius. Pirmasis pylimas buvo 3 m aukščio, antrasis metru paaukštintas. Trečiasis pylimas jau siekė 6 m aukštį ir 20 m plotį ties pagrindu. Jo paviršius

buvo grįstas akmenimis. Ant ankstesnio išorinio mažesniojo metro aukščio pylimo irgi stovėjo medinė užtvara.

Pylių statybos etapai liko nedatuoti, tačiau remiantis rastais radiniais, piliakalnio tyrinėtojas P. Kulikauskas jį datuoja I-IV a. Su tokia piliakalnio datavimo chronologija ne visai sutinka kiti tyrinėtojai ir remiantis piliakalnio sluoksniuose rasta žiesta keramika (kuri atsiranda tik II tūkst. pradžioje) M. Vitkūnas mano, jog šis piliakalnis tikriausiai bus sulaukęs ir XIII amžiaus.

Vienas žinomiausių vėlyvuosiu laikotarpiu datuojamas yra **Punios** piliakalnis (dar vadinamas Margio kalnu). Jis kartu su Birštono, Alytaus, Merkinės bei kai kuriais kitais mažesniais ar dabar mums mažiau žinomais piliakalniais ant kurių stovėjo medinės pilys, sudarė taip vadinamos Nemuno gynybinės sistemos vidurupio grandį. Jis įrengtas Nemuno ir Punelės dešiniajame krante, santakos kyšulyje. Aikštelė trikampė 155x85 m dydžio, R jos gale supiltas 75 m ilgio, 6 m aukščio ir 30 m pločio pylimas, už kurio iškastas 60 m ilgio, 30 m pločio, 4 m gylio, 10 m pločio dugne griovys. Šlaitai statūs 36-44 m aukščio. Nustatyta, jog piliakalnio pylimas supiltas per 3 kartus: jo paviršiuje stovėjo ąžuolinis gynybinis statinys, kuris sudegė per gaisrą, po jo pylimas paaukštintas iki 3,5 m ant jo pastatyta medinė gynybinė siena, kuri taip pat sudegė. Trečiajame pylimo rekonstrukcijos etape jis paaukštintas dar per 1,7 m užpilant molio sluoksniu, kurį tvirtino ąžuolo tašai. Aikštelėje stovėta medinių pastatų, kurių aptiktos sudegusios liekanos. Piliakalnyje stovėjo Punios pilis, kurios apylinkės 1382 m. niokojo kryžiuočiai. Pati pilis minima 1387 ir 1414 metais. Piliakalnis datuojamas XIV a. pabaiga XV a. pradžia.

Kitas savo dydžiu įspūdingas piliakalnis – **Rudamina**. Jis įrengtas ant didelės kalvos viršūnės, aikštelė ovali 75x51 m dydžio, iš visų pusių apjuosta 2-3 m aukščio 10-16 m pločio pylimu. Šlaitų aukštis 26 m. Nustatyta, kad pylimas buvo rekonstruojamas 4 kartus. Visus kartus pylimas rekonstruotas po gaisrų, per smarkius pilies puolimus. Tą liudija pylimų išoriniuose sluoksniuose rasti strėlių antgaliai. Piliakalnis datuojamas – V-XIII amžiais.

Užnemunės kultūrai ir ten gyvenusioms gentims jotvingiams – sūduviams pažinti galime tik archeologų sunkaus darbo ir įžvalgumo dėka. Marija Alseikaitė-Gimbutietė, Jonas Puzinas, Adolfas Tautavičius – išskyrė šių genčių gyventų žemių ribas, aprašė išskirtinius kultūros bruožus. Pranas Kulikauskas ir Regina-Volkaitė-Kulikauskienė tyrinėjo jų paliktus piliakalnius ir pilkapynus. Prie šio regiono proistorės tyrimų prisidėjo nemažas būrys ir kitų tyrėjų: V. Juodagalvis, G. Grižas, Gintautas Zabiela ir Zenonas Baubonis sudarė ir išleido 3 tomų Lietuvos

piliakalnių atlasą, kuriame užfiksuoti ir aprašyti visi Lietuvos piliakalniai įskaitant ir Užnemunės. Užnemunės tyrimai tikrai nėra baigtiniai. Laukiame jaunų šio krašto patriotų, kurie pratęstų jau pradėtus darbus, atskleistų naujus garbingos ir sudėtingos darbščių, sumanių, mylinčių šią žemę žmonių seniausios istorijos puslapius.

6.2. LENKIJA: JOTVINGIAI

Marcin Engel, Cezary Sobczak⁹

Įvadas

Jotvingių žemė (angl. *Yatvingia*) – tai istorinė teritorija, išsidėsčiusi tarp Didžiųjų Mozūrų ežerų vakaruose ir Nemuno vidurupio rytuose, taip pat tarp Šešupės vidurupio šiaurėje ir Biebržos bei Supraslio upių baseinų pietuose. Šiaurinę ir centrinę šios teritorijos dalį užima ežerų kraštai – tai rytinė Mozūrų ežeryno dalis ir pietvakarinė Lietuvos ežerų sritys zona, o pietiniai pakraščiai patenka į Šiaurės Podlasės žemumą. Šio ežeringo krašto kraštovaizdžiui būdinga raiški reljefo struktūra – moreniniai kalvagūbriai, uždaro įdūgos, kemai ir ozai, taip pat daugybė juostinių bei moreninių ežerų. Iš šios teritorijos ištekančios nedidelės upės priklauso Nemuno, Narevo ir Pregelės baseinams. Pietinė zona išsiskiria mažiau įvairiu reljefu ir plačiomis pelkių bei šlapynių teritorijomis. Jotvingiai priskiriami baltų tautoms, artimai giminingoms prūsams bei latvių–lietuvių genčių grupei. Naujausi archeologiniai tyrimai rodo, kad jotvingių gyventojų įsikūrimas šiose žemėse prasidėjo dar IX a. pabaigoje ir tęsėsi mažiausiai iki XIV a. pradžios. Remiantis istoriniais šaltiniais, šios tautos istorinis laikotarpis apibrėžiamas nuo 945 m. iki 1283 m.

Prieš jotvingius

Apie VII–VI a. pr. Kr. sandūrą iki VII a. po Kr. šias žemes, kurios vėliau tapo istorinės Jotvingių teritorijos dalimi, gyveno baltų gentys. Baltai buvo indoeuropiečių kilmės tauta,

⁹ Literatūros šaltiniai:

Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanovician), ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović
In cooperation I. Juriewa, A. Majorowa and T. Wilkuł, MPH, t. XVI, seria II, Kraków–Warszawa 2017; pol. ed. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, trans. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
Górski K. *Descriptio Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XII wieku)*, „Zapiski Historyczne” 46/1, 1981.
Petrus De Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 13. eds. J. Wenta, S. Wyszomirski. Kraków 2007.
Povest' vremennykh let, t. I–II, ed. D. S. Lichačev, Moskva–Leningrad 1950.
Białuński G. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C. *Jaćwingowie zapomniani wojownicy/Yatvings. The forgotten warriors* (ed. A. Bitner-Wróblewska, D. Cyngot, G. Iwanowska), Warszawa 2015.
Engel M. *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie IV, Warszawa 2020.
Engel M. „Kraina konnych wojowników”? Przegląd uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na terenach jaćwieskich od schyłku IX do XIII w., „Acta Militaria Mediaevalia” XVI, 2020.
Engel M. *Sztuka wojenna Jaćwingów w świetle źródeł historycznych i archeologicznych. Zarys problematyki*. [In:] D. Michaluk, E. Kotkowicz (ed.), *Podlasie w działaniach wojennych w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Ciechanowiec 2023.
Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*. [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*, Warszawa–Białystok–Olsztyn 2018.
Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Ilhopni? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiliach*. [In:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (ed.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kacyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa 2009.
Engel M., Siemaszko J. *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk*. „Studia Archaeologica Sudaica” 2, 2019.
Engel M., Sobczak C., Jończyk L. *We włości księcia Sziurpy. Dziedzictwo jaćwieskie atrakcją Pojezierza Suwalskiego – Izba Pamięci Jaćwieskiej z infrastrukturą techniczną w Szurpiliach*, Szurpily 2014.
Engel M., Sobczak C. *W poszukiwaniu Árvågov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpiliach*. [In:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. „Światowit, Supplement Series B: Barbaricum” 11, 2015.
Engel M., Sobczak C. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*. [In:] Z. Kobylński (ed.), *Grodziska Warmii i Mazur 2*. Nowe badania i interpretacje, Archaeologia Hereditas 7, Warszawa 2016.
Iwanowska G., Sobczak C., Engel M. *Grodzisko w Jeglińcu. Jaćwieskie centrum osadnicze w świetle badań archeologicznych i przyrodniczych*, Seminarium Bałtyjskie V, Warszawa 2022.
Jończyk L. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrządkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*. [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
Kamiński A. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
Nalepa J. *Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964.
Sobczak C. *Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa*. [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
Sobczak C. *Najnowsze odkrycia stanowisk o własnej formie terenowej z obszaru powiatów suwalskiego i augustowskiego*, Studia Archaeologica Sudaica

apsigyvenusi prie pietrytinės Baltijos jūros pakrantės. Pats terminas „baltai“ yra dirbtinės kilmės – jį 1845 m. sukūrė vokiečių mokslininkas F. Nesselmannas, remdamasis lotynišku Baltijos jūros pavadinimu *Mare Balticum*, siekdamas apibūdinti šio regiono tautas, kalbėjusias vadinamosiomis baltų kalbomis (šiandien jų likę tik dvi – lietuvių ir latvių). Baltai į istorinius šaltinius pateko dėl jų sąsajų su gintaru – vienas turtingiausių šio mineralo klodų Europoje. I a. po Kr. romėnų istorikas Tacitas rašė apie gintaru turtingų žemių gyventojus, vadindamas juos aisčiais (*Aestii*). Imperatoriaus Nerono dvaro pareigūnas buvo netgi pasiūstas į Baltijos kraštus ieškoti vadinamojo „Šiaurės aukso“. Apie šią kelionę pasakoja kitas romėnų autorius – Plinijus Vyresnysis – savo veikale *Naturalis Historia*. Pasak jo, pasiuntinys grįžo su tiek daug gintaro, kad juo buvo papuoštas visa cirko arena – vienas gabalas svėrė net per 4 kilogramus. Kultūra, gyvavusi šiose teritorijose iki Jotvingių laikų, žlugo VII–VIII a. sandūroje. Tuo laikotarpiu regione pastebimas ryškus gyvenviečių nykimas, galimai susijęs su klimato pokyčiais. Vis dėlto visuotinio išsikraustymo tikriausiai nebuvo – archeologiniai duomenys rodo, kad žmonių veikla vėl sustiprėjo Jotvingių gyvavimo laikotarpiu.

Jotvingiai – stipriausi tarp prūsų

Pirmasis žinomas Jotvingių paminėjimas datuojamas 944 metais, kai Skandinavų kilmės Rusios valdovai išsiuntė pasiuntinius ir pirklius į Bizantijos imperatoriaus dvarą dėl taikos sutarties. Tarp delegacijos narių buvo asmuo vardu Jatviag Gunariev (galbūt Játvígr Gunnarson?), kuris, tikėtina, kaip ir kiti pasiuntiniai, buvo variagas – patikimas Rurikidų rūmų tarnas. Pagal vieną iš naujausių hipotezių, jo vadovaujami kariai – galimai iš tos pačios giminės – vėliau Rusios šaltiniuose pradėti vadinti *Jatvjagi* (jotvingiais).

Vokiečių kronikininkas Petras Dusburgietis vieną iš prūsų genčių aprašė šiais žodžiais: „*Kilnieji sūduviai, kaip jie pranoko kitus savo papročių kilnumu, taip pranoko ir turtu bei jėga. Jie turėjo šešis tūkstančius raitelių ir beveik nesuskaičiuojamą skaičių kitų karių.*“ Šis aprašymas taikomas jotvingiams – rytiniam prūsų tautų atšakos pakraščiu. Tokie terminai kaip Sūduva ir sūduviai, vartojami danų, kryžiuočių ir kitų Vakarų Europos šaltiniuose (taip pat ir Galinda), turi aiškią senovinę prasmę ir atspindi etnonimą, žinomą jau iš Klaudijaus Ptolemėjaus II a. veikalo. Lenkų rašytiniuose šaltiniuose dažniausiai vartotas terminas *Pollexiani*, o lietuviams ši žemė buvo žinoma kaip Dainava. Vis dėlto didžiausią pripažinimą istoriografijoje ir kolektyvinėje atmintyje įgijo Rusios naudotas pavadinimas – jotvingiai (*jatvjagi*). Danų, Kryžiuočių ordino ir Vakarų Europos šaltinių vartoti pavadinimai *Sudovia* ir *Sudawowie* (kaip ir *Galindia*) turi aiškias

senovines konotacijas, nurodančias II amžiuje po Kr. Klaudijaus Ptolemėjaus paminėtą etnonimą. Lenkų rašytiniuose šaltiniuose dažniausiai vartojamas terminas *Pollexiani*, o lietuviai jotvingių žemes pažino kaip *Dajnowo*.

XII a. pabaigoje ir viso XIII a. metu jotvingiai ženkliai suintensyvino karinę veiklą, dažnai rengdami reidus ir karo žygius prieš krikščioniškas kaimynines valstybes – Lenkiją, Rusios kunigaikštystes ir besiformuojančią Kryžiuočių ordino valstybę. Šie išpuoliai ženkliai padidino jotvingių galią, turtus ir karinį prestižą, ką pabrėžė ir Petras Dusburgietis. Metraštininkas išreiškė susižavėjimą šia karinga tauta, kuri buvo paskutinė prūsų genčių dalis, pasipriešinusi Kryžiuočių ordino plėtrai bei spaudimui iš Rytų ir Vakarų – Rusios, Lenkijos ir Lietuvos.

Krikščioniškų monarchijų artumas viena vertus skatino kultūrinę sąveiką, technologijų – ypač karinių – sklaidą ir kitus ryšius; kita vertus, tai prisidėjo prie politinės ir civilizacinės Jotvingių bei kitų prūsų genčių izoliacijos. Šis procesas dar labiau sustiprėjo Šiaurės kryžiaus žygių, Kryžiuočių užkariavimų ir Rusios ekspedicijų laikotarpiu. Feodaliniai krikščioniški valdovai netoleravo nepriklausomos pagoniškos valstybės atsiradimo šiose žemėse. Pagonybės išlaikymas ir kilmingųjų valdymu grįsta politinė sistema pavertė šį regioną natūraliu krikščioniškosios ekspansijos taikiniu.

Galiausiai, pasikartojantys ginkluoti įsiveržimai sugriovė ankstyvųjų viduramžių prūsų politines ir ekonomines struktūras, o 1283 metai, žymintys Jotvingių pralaimėjimą, tapo simboliu lūžio tašku. Didelė dalis šio regiono atiteko Kryžiuočių ordino administracinei kontrolei, o kitos teritorijos buvo inkorporuotos į Lenkijos, Rusios ir sparčiai besivystančios Lietuvos valstybinius rėmus. Tikėtina, kad būtent Lietuva prisijungė rytinę Jotvingių žemių dalį.

Istoriniai šaltiniai rodo, kad daugybė karų ir užkariavimų sukėlė dalinę prūsų teritorijų – ypač pasienio su Lietuva sričių, įskaitant Jotvingių teritorijas – gyventojų skaičiaus mažėjimą. Tačiau, priešingai nei anksčiau manyta, tai nebuvo visiškas išsikraustymas, bet veikiau sunki demografinė krizė, pasireiškusią migracija bei prūsų elito įsiliejimu į nugalėtojų feodalių valdovų tarnybą. Vienas iš įrodymų, kad Jotvingių žemė nebuvo visiškai apleista – Kryžiuočių ordino išduoti žemės privilegijų aktai jotvingių didikams, paskutiniai iš jų datuojami XIV a. pirmąja puse.

Gyvenvietės

IX–XI a. viduryje pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėje formavosi stiprūs gyvenviečių centrai, pasižymėję įtvirtinimais – piliakalniais ir įvairaus dydžio gyvenvietėmis, kurios dažnai taip pat buvo įtvirtintos mažų kaimų ir vieno ar kelių dvarų sodybų tinklu. Šios gyvenvietės buvo kuriamos natūraliai tinkamose ginti, sunkiai prieinamuose gamtiniuose reljefo taškuose. Jotvingių žemėje gyvenviečių centrai dažniausiai buvo nutolę nuo vidutinio dydžio vandens telkinių, įkurti ant iškilusių vietovių, apsuptų ežerų, jų pelkėtų atšakų, mažų upių ar upelių slėnių.

Piliakalniai visame baltų areale, taip pat ir Jotvingių teritorijoje, buvo būdinga gyvenviečių forma. Dauguma jų buvo iškilę virš aplinkinės teritorijos ir gerai matomi. Nors jų forma ir dydis skyrėsi, vyravo vidutinio dydžio ovalūs piliakalniai su viena ar keliomis pylimų linijomis bei griovių sistema – dažniausiai vidine. Daugeliu atvejų tokie įtvirtinimai buvo naudoti kaip prieglobsčio vietos, kuriose, tikėtina, buvo laikoma gynybinė įgula, o nuolatinis gyvenimas vyko tik periodiškai. Tuo tarpu didesni piliakalniai buvo skirti nuolatiniam gyvenimui ir funkcionavo kaip apsaugoti gyvenviečių centrai. Juose išsivystė sudėtingos gynybinės struktūros, sudarytos iš kelių pylimų linijų ir griovių tinklo. Tokie piliakalniai paprastai buvo statomi strategiškai svarbiose vietose. Šalia piliakalnių dažnai buvo įsikūrusios priemiesčio tipo gyvenvietės. Jos skyrėsi dydžiu, tačiau ankstyvuoju Jotvingių laikotarpiu dominavo didelės, daugiadvarinių kaimai struktūros. Dėl savo padėties gynybinėje sistemoje tokios gyvenvietės buvo įtvirtintos, nors įtvirtinimų lygis ir kokybė buvo įvairi. Archeologiniai radiniai leidžia manyti, kad bent dalį šių priemiesčio gyvenviečių gyveno elitas, susijęs su greta esančiais piliakalniais. Kitos gyvenvietės paprastai buvo išsidėsčiusios netoli piliakalnių kompleksų. Dominuoja pavienės ar kelių ūkių gyvenvietės, įkurtos pakilumose prie ežerų ar upelių pakrančių. Kaip minėta, piliakalniai, priemiesčio gyvenvietės ir netoliese esantys kaimai kartu sudarė gyvenviečių centrus. Atstumas tarp šių centrų svyravo priklausomai nuo regiono – nuo 2–3 km iki 6–8 km tiesia linija. Vis dėlto tai nereiškia, kad tarp šių centrų esančios teritorijos buvo negyvenamos – priešingai, šalia vandens telkinių dažnai buvo įsikūrusios gyvenvietės, tarp jų ir pavienės bei kelių sodybų, kartais prilygstančios priemiesčio gyvenviečių dydžiui. Dėl riboto tokių gyvenviečių archeologinio tyrimo apie jų vidinę struktūrą žinoma nedaug. Vis dėlto galima daryti prielaidą, kad jau ankstyvuosiuose etapuose – ypač didesnėse priemiesčio gyvenvietėse – egzistavo reguliariai suplanuotos, linjinės ar centrinį kiemą turinčios išdėstymo schemas. Mažesnės gyvenvietės pasižymėjo netaisyklingu, klasteriniu užstatymu – glaudžiai išdėstyti gyvenamieji ir ūkio pastatai.

Dėl savo padėties gynybinėje sistemoje tokios gyvenvietės buvo įtvirtintos, nors įtvirtinimų mastas ir kokybė skyrėsi. Radinių pobūdis rodo, kad bent kai kuriose iš šių priemiesčių gyvenviečių gyveno elitinės grupės, greičiausiai susijusios su netoliese esančiais piliakalniais. Paprastai kitos gyvenvietės buvo įsikūrusios netoli piliakalnių kompleksų. Vyravo vieno ir kelių dvarų gyvenvietės, įsikūrusios aukštumose prie ežerų ir vandenų krantų. Kaip minėta anksčiau, piliakalniai, priemiesčių gyvenvietės ir jų kaimyniniai kaimai sudarė gyvenviečių centrus. Atstumas tarp šių centrų skyrėsi priklausomai nuo regiono ir svyravo nuo 2–3 km iki 6–8 km tiesia linija. Tačiau tai nereiškė, kad tarpinė erdvė buvo negyvenama; priešingai, daugybė šalia esančių gyvenviečių buvo įsikūrusios prie vandens telkinių ir upių. Tai daugiausia buvo vieno ir kelių dvarų gyvenvietės, nors pasitaikydavo ir didesnių, priemiesčių gyvenvietėms prilygstančių kaimų. Architektūriškai dominavo kvadrato arba stačiakampio plano gyvenamieji pastatai, kurių sienų ilgis siekė 3–10 metrų. Jie buvo statomi ant akmeninių pamatų arba dalinai įgilinti į žemę. Statybai naudotos rąstinės arba stulpinės-sieninės technologijos. Viduje dažniausiai būta židinių arba krosnių – pastatytų kampe ar centre.

Vienintelė žinoma vieta Jotvingių teritorijoje, kuri galėjo veikti kaip prekybos centras, yra gyvenvietė Targowisko Šiurpiliuose. Čia rasti ne tik įvairių amatų (metalurgijos, keramikos, audimo) pėdsakai, bet ir keli bronziniai svarmenys. Kiti galimi gyvenviečių elementai – tokie kaip keliai, brastos, pylimai ir tiltai – kol kas menkai tiriami arba apskritai nėra įtraukti į archeologines programas. Vis dėlto Jotvingių teritorijos kompleksų apžvalgos rodo, kad daugelyje vietovių yra dirbtinių takų, praėjimų tarp gyvenviečių. Jų datavimas sudėtingas, tačiau kai kurios struktūros galėjo būti naudojamos dar ankstyvaisiais viduramžiais, o vėliau atkartotos. Geras pavyzdys – piliakalnis Šiurpiliuose, kur akmeniniai ar mediniai takai šalia pylimų buvo nuolat atnaujinami tose pačiose vietose. Taip pat manoma, kad ankstyvųjų naujųjų laikų ūkinių kelių tinklas galėjo iš dalies perimti viduramžių komunikacijos struktūrą. Pylimai, matomi kraštovaizdyje iki šių dienų, galėjo veikti ir kaip laukų ribos.

Vėlyvaisiais ankstyvųjų viduramžių etapais visame baltų areale, įskaitant Jotvingių teritoriją, matomos dvi gyvenviečių raidos tendencijos: progresyvi ir regresyvi. Progresyvi tendencija, kai augo gynybinės struktūros ir naujos gyvenvietės, dominavo rytinėje ir pietinėje Jotvingių teritorijoje. Priešingai, vakarinėje dalyje ir Galindijoje vyko gyvenviečių nykimas. Šie procesai dažniausiai nebuvo staigūs – labiau palaipsniui traukėsi gyvenvietės iš anksčiau naudotų vietovių.

Piliakalnių centrai ir toliau dominuoja jotvingių žemių gyvenviečių kraštovaizdyje. Daugeliu atvejų vikingų amžiuje pastatyti piliakalniai vėlyvaisiais ankstyvaisiais viduramžiais buvo pertvarkyti arba pakeisti naujais gynybiniais kompleksais. Kaip ir anksčiau, įtvirtinimų statybai pirmenybė teikiama iškilioms aukštesnėms vietoms, apsuptoms vandens telkinių ir upelių arba pelkių ir užliejamų lygumų. Dėl reikšmingos gynybinių įrenginių plėtros, pastebėtos vėlyvaisiais ankstyvaisiais viduramžiais, vyrauja vidutinio ir didelio dydžio piliakalniai. Piliakalnių teritorijos buvo dažniau užstatomos nei ankstesniu laikotarpiu. Dažniausiai buvo naudojami antžeminiai pastatai, statyti naudojant stulpų ir pynių arba rąstų (horizontalaus rąsto) techniką, su židiniais viduje ir (arba) išorėje. Greta gyvenamųjų pastatų, piliakalniuose kartais buvo ir ūkinių statinių, pavyzdžiui, amatininkų dirbtuvių. Pastatai daugiausia buvo įsikūrę pylimo zonoje, tačiau dažnai užimdavo ir centrinę piliakalnio dalį. Tokia vidinė piliakalnio organizacija gali rodyti ilgalaikį įgulų ar centro gyventojų buvimą. Tačiau atrodo, kad bent jau vidutinio dydžio piliakalniuose vis dar vyravo šių vietų prieglobsčio ir prestižo gynybinės funkcijos.

Gynybinės sistemos stiprinimas vėlyvaisiais ankstyvųjų viduramžių etapais turėjo įtakos priemiesčių gyvenviečių (priemiesčių) raidai. Anksčiau didelės gyvenvietės, įsikūrusios arti piliakalnių, buvo įtrauktos į įtvirtinimus. Jų gynybiniai statiniai dažnai papildydavo tvirtoves juosiančias pylimų linijas, sukurdami vieningą gynybinį kompleksą. Tokių gyvenviečių evoliuciją į priemiesčius taip pat formavo jų vidinės struktūros transformacijos. Šiurpilių pavyzdys rodo, kad poreikis didelėse gyvenvietėse sutalpinti kuo daugiau pastatų ir sodybų lėmė taisyklingesnę erdvinę išdėstymą. Remiantis Šiurpiliuose atliktais tyrimais, galima daryti prielaidą, kad priemiesčius sudarė savarankiškos sodybos, viena nuo kitos atskirtos gatvių sistema, kurių kiekvienoje buvo gyvenamieji pastatai, taip pat ekonominiai statiniai ir įrenginiai. Prabangos daiktų, įrankių, pusgaminių, gamybos atliekų ir technologiškai pažangios keramikos atradimai gali rodyti šių priemiesčių amatininkishką pobūdį ir elitinių gyventojų grupių apgyvendinimą.

Pastatų koncentracija ir netoliese esančių pavienių ar kelių sodybų gyvenviečių įtraukimas į priemiesčių ribas sutapo su atokesnių gyvenviečių apleidimu kai kuriuose centruose. Tačiau tai nereiškia, kad pavienių ar kelių sodybų gyvenvietės visiškai išnyko; priešingai, buvo kuriamos naujos tokio pobūdžio gyvenvietės, tačiau jos buvo įsikūrusios gerokai arčiau piliakalnių ir priemiesčių. Toliau vystėsi gyvenvietės pagrindinių centrų atžvilgiu, užpildydamos

tarp jų esančią erdvę. Atrodo, kad, palyginti su vikingų amžiumi, bent kai kuriose vietovėse atstumas tarp atskirų piliakalnių centrų sumažėjo.

Pavienės ar kelių sodybų gyvenvietės ne tik neišnyko, bet ir buvo steigiamos arčiau piliakalnių ir priemiesčių. Tarp centrų toliau vystėsi šalia esančios gyvenvietės, o kai kuriose srityse net sumažėjo atstumas tarp atskirų piliakalnių centrų.

Be pagrindinių struktūrų, Jotvingių teritorijoje taip pat egzistavo papildomi gynybiniai elementai – ilgieji pylimai, sargybos bokštai ir stebėjimo postai. Natūralias vandens kliūtis – ežerus, slėnius – dažnai stiprino dirbtinės priemonės: pylimai, užtvankos, perkastos. Tai padidino saugumą, tačiau kartais sumažino gyvenamąsias ar ūkines zonas, o tai skatino tolesnę susisiekimo infrastruktūros plėtrą – brastos, mediniai ar akmeniniai tiltai, sutvirtinti keliai buvo būtini norint palaikyti ryšį tarp centrų.

Ūkis

Pagrindinė jotvingių ūkio šaka buvo žemdirbystė, nors svarbu pažymėti, kad jos mastas buvo mažesnis nei kaimyninėse krikščioniškose valstybėse. Ankstyvaisiais viduramžiais Suvalkų ežeryno ir Rytų Mozūrų smėlinguose, iš dalies iškirstuose šlaituose buvo auginami rugiai, miežiai, kviečiai, avižos, vikiai, kanapės ir linai. Nedideli dirbami sklypai galėjo būti įrengti ir pelkėtų pievų bei vandens telkinių pakraščiuose. Tikėtina, kad buvo taikytas kirtimų-deginimo žemdirbystės (angl. *slash-and-burn*) metodas. Iš dalies atviri plotai ir praretinti miškai buvo naudojami gyvulių pašarams, o gyvulininkystė greičiausiai buvo svarbiausias maisto šaltinis vietos bendruomenei. Buvo auginami galvijai, arkliai, avys, ožkos ir kiaulės.

Kitu maisto šaltiniu buvo gamtinių miškų ir ežerų išteklių panaudojimas. Gyvenviečių vietose rasta laukinių gyvūnų kaulų – daugiausia elnių, briedžių ir šernų. Taip pat aptikta laukinių paukščių ir žuvų liekanų. Daug geležinių meškerės kabliukų, pavyzdžiui, rasta Šiurpilių ir Jeglinco gyvenviečių kompleksuose, liudija aukštą žvejybos lygį. Tikėtina, kad aplinkiniuose miškuose buvo prižiūrimi dreviniai aviliai, aprūpinę medumi ir vašku.

Miškai taip pat buvo pagrindinis medienos šaltinis. Po didelio iškirtimo aplink gyvenvietės centrus, gyventojai veikliausiai turėjo keliauti toliau ieškoti šios vertingos žaliavos. Mediena buvo naudojama statybai ir kurui. Masinių gynybinių įtvirtinimų, kuriuose medis buvo pagrindinis konstrukcinis elementas, statyba reikalavo iškirsti didelius kiekius ąžuolų bei organizuoto medienos apdorojimo.

Išvystyta keramikos gamyba, ypač vėlyvuoju ankstyvųjų viduramžių laikotarpiu, reikalavo aukštos kokybės molio. Ši žaliava buvo lengvai prieinama daugybėje moreninių kalvų ir kai kurių kemų šlaituose. Buvo naudojamas tiek geležies junginiais prisotintas ledyninis molis, tiek organinėmis medžiagomis turtingas priemolis.

Geležies metalurgija taip pat galėjo būti grindžiama vietinėmis žaliavomis. Daugybė pievų ir pelkių Jotvingių teritorijoje buvo turtingos pelkine geležies rūda, kuri tikėtina buvo svarbus šaltinis. Kai kurios geležies žaliavos taip pat galėjo būti gautos „perdirbant“ – t. y. išlydant naudotus ar užgrobtus įrankius ir ginklus. Panašiai elgtasi ir su spalvotaisiais metalais, tačiau jų gamyba dažniausiai rėmėsi importuota žaliava. Metalurginės veiklos pėdsakų rasta, be kita ko, Šiurpilių ir Judzikų gyvenvietėse netoli Mieruniškių.

Apibendrinant, ankstyvųjų viduramžių Jotvingių teritorijos gyventojai intensyviai naudojo gamtinius aplinkos išteklius, kurie sudarė jų ūkio pagrindą. Mėsa, javai, gyvulių pašarai, kailiai, mediena, molis ir geležis buvo gaunami vietoje arba renkami aplink gyvenvietes, kelių ar keliolikos kilometrų spinduliu. Taip pat tikėtina, kad kai kurios žaliavos ar gaminiai buvo tiekiami piliakalnių centrams iš aplinkinių gyvenviečių, kurios mainais galėjo tikėtis prieglobsčio pavojingais laikotarpiais. Ypač vertingos gėrybės buvo įgyjamos karo grobio arba mainų būdu. Organizuotos prekybos vieta galėjo būti Targowisko priemiestis, kur rasta keli metaliniai svarmenys ir importuoti papuošalai. Manoma, kad sąmoningai karpyti bronziniai papuošalai – ypač gausiai randami Šiurpiliuose, Jeglince, Daboje ir jotvingių kapinynuose – galėjo būti naudojami kaip valiutos pakaitalai. Vienintelė sidabrinė moneta – kryžminis denaras, nukaldintas 1070–1100 m. Rytų Saksonijoje, – buvo rastas minėtoje Judzikų gamybinėje gyvenvietėje prie Mieruniškių.

Laidojimo papročiai ir tikėjimai

Kartu su mirusiais kilmingaisiais buvo deginami ginklai, žirgai, tarnai, tarnaitės, drabužiai, medžiokliniai šunys, plėšrieji paukščiai ir kiti daiktai, reikalingi riteriškai veiklai. Taip jotvingių, kaip ir visų prūsų genčių, laidotuvių papročius aprašė Petras Dusburgietis. Tai vienas iš nedaugelio kronikose išlikusių liudijimų apie prūsų genčių mirusiųjų apeigas. Šie šaltiniai nemini nei kapinių vietų, nei kapų formos ar konstrukcijų. Ilgą laiką archeologija taip pat nesuteikė daug duomenų. Buvo manoma, kad IX–XIII a. laikotarpio jotvingių laidojimo apeigos nepalikė pėdsakų, aptinkamų archeologiniais metodais.

Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais atlikti tyrimai atskleidė reikšmingos naujos informacijos. Vikingų laikotarpiu (IX–XI a.) jotvingių žemėse mirusieji buvo kremuojami ant laužo, o jų degėsiai dedami į negilias duobes kartu su įkapėmis. Kapai buvo įrengiami šalia gyvenviečių. Ant piliakalnio šlaito Šiurpiliuose rasta jauno kario – tikėtina vado – kapavietė. Degėsiai buvo sudėti į kelias mažas duobes, uždengtas akmenine grindinio danga, o laidojimo vietą juosė akmenų vainikas. Į kapą buvo įdėti daiktai, reikalingi kelionei į pomirtinį pasaulį, pabrėžiantys mirusiojo aukštą socialinį statusą. Šalia rasta ir paslaptinių objektų, pagamintų iš gyvūnų kaulų, medžio anglių bei pavienių ginklų fragmentų. Tai, kad kapas buvo įrengtas kartu su gynybine tvirtove, leidžia manyti, jog kario dvasia turėjo saugoti piliakalnį nuo priešų kartu su gyvaisiais gynėjais.

Tyrimai Krukówke ir Mosięzysko kalvoje Šiurpiliuose atskleidė, kaip XII–XIII a., jotvingiams pasiekus didžiausią politinį ir kultūrinį klestėjimą, buvo laidojami mirusieji. Kaip ir vikingų laikais, kūnai buvo kremuojami ant specialiai paruoštų laužų, kuriems naudota atrinkta mediena, siekiant pasiekti aukštą temperatūrą. Degėsiai kartu su įkapėmis buvo dedami tiesiai į įvairaus dydžio ir gylio kapus. Kapai tikriausiai būdavo pažymėti paviršiuje dideliais apdirbtomis akmenimis, vadinamais stelomis. Įkapių turinys atspindėjo mirusiųjų socialinę ir ekonominę padėtį, kuri buvo išlaikoma net po mirties. Tai ypač išskyrė kilminguosius – jotvingių elitą – kurie buvo laidojami ne tik su ginklais, drabužiais ir papuošalais, bet ir su žirgais, vergais, medžiokliniais šunimis, net plėšriais paukščiais. Žemesniojo sluoksnio mirusieji buvo kremuojami su jiems būtiniais asmeniniais daiktais.

Dauguma metalinių daiktų, įdėtų į kapus, buvo sąmoningai sugadinti ar sulaužyti, kad jie galėtų „atgimti“ pomirtiniame pasaulyje ir būti ten vėl naudojami kartu su savininku. Kariai buvo itin gerbiami – tikėta, kad net pomirtiniame gyvenime jie formavo ginkluotas draugijas. *Dzierzgoń* traktate minima, kad pagonių aiškiaregiai ar žyniai, veikę kaip laidotuvių mediumai, regėjimų metu šeimai apibūdindavo mirusįjį kaip raitelį, vilkintį spindinčius šarvus, lydimą kitų ginkluotų vyrų. Tikėtina, kad šios tikėjimo formos buvo įkūnijamos kolektyviniuose kapuose, žinomuose kaip *Aschenplatz* tipo laidojimo vietos. Tai būdavo didelės (iki kelių metrų skersmens) negilios duobės, pripildytos laužo pelenų, kuriose laidota daug asmenų. *Krukówke* kapinyne nustatyta, kad kartu su kariais čia laidotos ir moterys – tikėtina, jų žmonos. Šiuose kapuose rasta prabangių daiktų, rodančių ne tik aukštą mirusiųjų statusą, bet ir plačius kultūrinius ryšius su Vakarų ir Rytų Europa.

Vyrams kapuose buvo dedami ginklai: kalavijai, ietys, svaideosios ietys, raitelių įranga – pentinai, balnakilpės, kamanos, taip pat drabužiai ir papuošalai. Moterims į kapus buvo dedami daugiagijai bronziniai karoliai, apyrankės, segės, mažieji darbo įrankiai, tokie kaip geležiniai ylos, peiliai, bei molio ir akmens verpstukai. Visuose kapuose – tiek turtingųjų, tiek vargingųjų – rasta mažų molinių indų šukių, galimai simbolizuojančių maisto aukas mirusiajam.

Įdomus jotvingių laidojimo apeigų aspektas – tai krikščioniškų metalinių kryžių radiniai tarp įkapių. Šie atradimai atitinka XIII a. šaltinio „Descriptiones Terrarum“ (atrasto Airijoje) liudijimus, kad lietuviai ir jotvingiai noriai priimdavo krikštą, nes nuo kūdikystės juos augino krikščionių žindytės. Vis dėlto šie radiniai laikytini religinio sinkretizmo išraiška – Kristus buvo priimtas į jotvingių dievų panteoną greta senųjų dievybių.

Šventosios vietos, įskaitant kapines, buvo įrengiamos netoli gyvenviečių. Miškai, kalvos, vandens telkiniai ir laukai, laikyti šventomis ir pagarbiomis vietomis, tarsi išventindavo gynybines tvirtoves, sargybos bokštus ir jų valdovus, kurie galėjo atlikti ir vado, ir žynio funkcijas.

Jotvingių kalba

Jotvingiai, tikėtina, sudarė atskirą baltų tautų grupę, lygiavertę prūsams bei latvių–lietuvių genčių grupei. Lingvistiniu požiūriu jie buvo pereinamoji grandis tarp prūsų ir latvių–lietuvių genčių, o tai atspindėjo jų kalboje, kurioje derėjo tam tikri prūsams ir lietuviams būdingi bruožai.

Naudojantis šiandienine toponimija (vietovardžiais), būtina elgtis labai atsargiai, nes XV–XVII amžiais į jotvingių žemes neabejotinai skverbėsi lietuvių, lenkų, rusėnų ir vokiečių kolonizacija, iškreipusi pirminius pavadinimus.

Taip pat žinoma, kad darbas su medžiaga, susijusia su Semboje gyvenusiais sūduviais (t.y. jotvingių palikuonimis, kuriuos Kryžiuočių ordinas perkėlė į Sembą), yra problemiškas, o jų tyrimų rezultatų priskyrimas viduramžių jotvingiams yra netinkamas. Patikimiausias šaltinis jotvingių kalbai apibūdinti – tai asmens vardai ir vietovardžiai, išlikę rašytiniuose šaltiniuose iš XIII–XIV a. pradžios.

Antropologija

Deja, dėl to, kad jotvingiams buvo būdingas kremavimo laidojimo paprotys, nėra galimybės atlikti išsamių antropologinių tyrimų apie šios tautos ankstyvųjų viduramžių

gyventojų biologinę sudėtį. Sudeginti kaulai taip pat neleidžia išgauti DNR mėginių, todėl neįmanoma nustatyti šios tautos genetinių linijų.

Materialioji kultūra

Viduramžių metraštininkai jotvingius laikė barbarais, taip tarsi pašalindami juos iš Europos civilizacijos ir kultūros pasaulio. Šis požiūris išliko ir moderniaisiais laikais. Tačiau archeologiniai tyrimai, vykdyti Šiurpiliuose, Jeglince, Grodziske ir Konikove, taip pat jotvingių kapinynuose, leido iš esmės pervertinti šį neteisingą vertinimą.

Šiandien turime gausybę materialiosios kultūros radinių, pagamintų iš molio, akmens, kaulo, rago, stiklo, taip pat geležies ir spalvotųjų metalų. Daugelis rastų įrankių, papuošalų ir ginklų pasižymi tarpreregioniniais bruožais, būdingais tiek krikščioniškoms, tiek pagoniškoms kaimyninėms kultūroms, o dalis artefaktų kilę iš dar tolimesnių regionų. Vertinant gamybos technologijų lygį ir raidos tempą, jotvingių dirbiniai prilygsta kaimyninių ir tolesnių kraštų artefaktams.

Visuose jotvingių centruose buvo gaminami moliniai indai, kurių šukės dažnai randamos gyvenviečių vietose. Šie indai buvo naudojami maisto gamybai ir saugojimui. Be jų, namų ūkiuose (taip pat ir kapuose) randami verpstukai – svareliai, tvirtinami prie verpstės, liudijantys apie audimo veiklą, taip pat įvairūs peiliai, skustuvai, ylos ir galastuvai. Ugniai įžiebtį jotvingiai naudojo geležinius ugnies skeltuvus, mušamus į titnagus. Raktų ir spynų radiniai rodo, kad turtingiausieji vertingus daiktus – pagamintus vietos dirbtuvėse arba įsigytus prekyboje – laikė užrakintuose skryniose. Apie prekybą taip pat liudija svarstyklių svareliai.

Tiesioginių radinių, susijusių su žemdirbyste, gyvulininkyste, medžiokle ir žvejyba, yra nedaug. Tarp jų – puspjautuviai – įrankiai, tarpiniai tarp dalgio ir pjautuvo, naudoti žolei, ūgliams ir smulkioms šakoms pjauti (gyvulių pašarui). Kai kurie archeologų rasti strėlių antgaliai galėjo būti naudoti medžioklėje, o žeberklai, kabliukai ir tinklų svareliai buvo taikomi žvejybai panašiai kaip ir šiandien.

Be buitinės paskirties daiktų, itin gausi archeologinių radinių grupė XI–XIII a. kapinynuose – tai papuošalai. Dauguma jų buvo pagaminti iš bronzos, o tik kai kurie, kaip pavyzdžiui daugiagijų vėriniai „Totenkronė“, buvo būdingi tik prūsams ir jotvingiams. Dažniausiai randami papuošalų tipai – tai vėrinių, apyrankių, drabužių segtukų fragmentai, taip pat žiedai, ausų papuošalai („ausies ritinėliai“) ir įvairių formų pakabučiai. Šie papuošalai yra antra pagal gausą archeologinių radinių grupė po keramikos šukių.

Karinis menas

Istorijos puslapiuose jotvingiai, pirmiausia, prisimenami kaip negailestingi raiteliai-kariai. Savo žygiuose jie dažnai nukeliaudavo šimtus kilometrų nuo tėvynės, puldinėdavo kaimynines žemes, grobdavo vergus, turtus, žirgus ir gyvulių bandas. Šie išpuoliai, kurie ypač suintensyvėjo XII a. pabaigoje ir viso XIII a. laikotarpiu, buvo daugiausia nukreipti į Rusios ir Lenkijos žemes. Istoriniai šaltiniai liudija, kad jotvingiai nuniokojo Kujaviją, Liublino ir Sandomiežo žemes bei Galicijos–Volinės teritorijas. Kryžiuočių ordinui vykdant Prūsijos užkariavimą, jotvingiai rėmė savo gentainius rengdami išpuolius net į tolimiausius Ordino teritorijos kraštus.

Jotvingių žygių taktika buvo pagrįsta staigiais ir netikėtais kavalerijos išpuoliais giliai priešo teritorijoje. Jie vengė ilgos apgulties, o susidūrę su stipriu pasipriešinimu greitai atsitraukdavo ir keisdavo taikinį, retai įsitraukdami į atviras mūšio kautynes. Po žaibiškos ir kruvinos atakos, prisigrobus grobio ir paėmus belaisvius, jie taip pat greitai pasitraukdavo. Ši taktika kėlė sumaištį tarp gynėjų ir apsunkindavo persekiojimą bei atidėdavo atsakomąsias priemones.

Tokie ginkluoti išpuoliai neišvengiamai išprovokavo atsakomąsias kampanijas prieš Jotvingių žemes. Metraščiuose aprašytos kelios svarbios karinės ekspedicijos, kurias organizavo Rusios ir Lenkijos valdovai, įskaitant ir bendrus Rusios–Lenkijos veiksmus, o vėliau – daugybę Kryžiuočių Ordino antpuolių. Archeologiniai radiniai rodo, kad Rusios kunigaikščių Vladimiro Didžiojo ir jo sūnaus Jaroslavo Išmintingojo armijos tikėtina pasiekė Šiurpilių kompleksą. Kariniai antpuoliai dažniausiai vykdavo šaltomis, besniegėmis žiemomis, kai ledas užšaldydavo ežerus, pelkes ir pelkėtas vietas, kurios veiksmingai saugojo Jotvingių žemes. Gerai apmokytos ir ginkluotos armijos siekė greito susidūrimo atviroje vietovėje. Tačiau jotvingiai taikė partizaninę taktiką, rengė nuolatinės pasalas, išnaudojo gamtines kliūtis bei savo įrengtas tvirtoves.

Istoriniai šaltiniai pateikia tik ribotą informaciją apie jotvingių ginkluotę, todėl daugiausia žinių gaunama iš archeologinių radinių. Kario ginkluotė ir įranga datuojama X–XIII amžiumi. Šie radiniai aptinkami piliakalniuose, gyvenvietėse, kapinynuose, taip pat atskirtuose kontekstuose be aiškos sąsajos. Ne visi jie gali būti siejami su jotvingiais – kai kurie ginklai galėjo priklausyti užpuolikams, todėl vertingiausi laikomi laidojimo kompleksuose rasti artefaktai.

Iš puolamosios ginkluotės labiausiai išsiskiria kalavijai, ietys ir kirviai, tačiau radinių gausa rodo, kad dominavo ilgakotės ietys – šaltiniuose pažymima, kad jotvingiai specializavosi būtent jose. Kapinynuose ir gyvenvietėse rasta daug raitelių įrangos elementų – pentinų, balnakilpių, žaslių ir kamanų dalių. Taip pat nustatyta, kad jotvingiai dėvėjo geležinius žieduotus šarvus, plokštelinius šarvus bei plieninius šalmsus.

Per daugiau nei 300 metų jotvingiai buvo reikšminga karinė jėga Vidurio ir Rytų Europoje. Kariniai žygiai buvo jų ekonominės ir politinės sistemos pagrindas. Jie niokojo kaimynines teritorijas, palikdami griuvėsius ir sunaikinimą, taip pat buvo samdomi kaip grėsmingi kariai net tarpusavyje kovojusių krikščioniškų armijų. Dėl plataus masto ryšių ir tolimų karinių ekspedicijų, jotvingiai buvo gerai ginkluoti, jų aprangoje ir įrangoje derėjo Vakarų ir Rytų Europos, Skandinavijos bei klajoklių tautų elementai. Tikėdamiesi atsakomųjų veiksmų iš užpuolikų kaimynų ir pasikliaudami sudėtingu reljefu, jie sukūrė sudėtingą gynybos sistemą.

Gynybinė sistema

Ankstyviausios jotvingių įtvirtintos gyvenvietės atsirado IX–X a. Jos dažniausiai buvo nedidelės, vienos dalies piliakalnių tipo tvirtovės, turėjusios vieną, dvi arba tris gynybinių įtvirtinimų linijas. Paprastai jų vidinis kiemas buvo apskritas arba ovalus, kartais – šiek tiek pakeltas. Tvirtovės aikštelę juosė paprastos medinės arba medžio–žemės konstrukcijos, tokios kaip tvora, palisada ir (arba) žemės pylimas, sutvirtintas medžiu ir akmenimis. Tokia tvirtovė veikė kaip savarankiška gynybinė bazė. Nėra duomenų apie gynybinius statinius, esančius priešpilyje ar papėdėje, taip pat apie aplinkinių pavienių sodybų įtvirtinimus tuo laikotarpiu. Šie įtvirtinti centrai buvo nedidelės teritorijos, o dėl menkai ištirtų priešpilių, jų plotas atsargiai vertinamas iki 0,01 km².

Kitu etapu, datuojamu X–XI a., įtvirtintų centrų gynybinis pajėgumas akivaizdžiai išaugo. Pagrindinį piliakalnio kiemą vis dar galėjo juosti kelios įtvirtinimų linijos, tačiau jos tapo ženkliai tvirtesnės. Pradėta statyti papildomus pylimus žemiau esančiose vietose, prie piliakalnių papėdžių. Tuo laikotarpiu pylimai dažniausiai buvo sluoksniuotos konstrukcijos, nors kai kurios ankstesnės formos dar galėjo būti naudojamos. Vartai, tikėtina, buvo integruoti mediniai statiniai, įkomponuoti į pylimų struktūras. Tvirtovė veikė kaip gynybinė struktūra, o jos kieme greičiausiai stovėjo nedideli lengvi pastatai, skirti įgulai prisiglausti. Vis dėlto jokių įtvirtinimų aplink gyvenvietes ar jų priešpiliuose iki šiol nerasta. Tuo metu tokio centro plotas galėjo siekti apie 0,1–0,2 km².

Vėliausiuoju laikotarpiu, datuojamu XI–XIII a., atsirado didelės, sudėtingos, kelių dalių įtvirtintos kompleksinės struktūros. Pagrindinės tvirtovės gynyba įgavo geometrinį ir kartais daugianarį planą. Kiemo teritoriją juosė viena gynybos linija. Strategiškai svarbiausiose vietose pylimų viršūnėse buvo įrengtos gynimo galerijos, dažniausiai prie vartų praėjimų. Pastarieji galėjo būti asimetriškos struktūros, įkomponuotos į gynybinę sistemą, papildytos bokštais, o žemesniuose pylimuose būdavo paprasti barbakanai.

Pylimai buvo dėžės formos konstrukcijos, užpildytos žemėmis ir išklotos akmenimis. Kartais akmenimis buvo dengiamos net ir piliakalnių šlaitų dalys. Ilgainiui gynybiniai įrenginiai būdavo išplatinti, paaukštinti, o kai kur – sustiprinti papildomais sluoksniais. Panašūs pylimai buvo statomi ir priešpiliuose. Tvirtovės kieme, greta bokštų ar vidinių pylimų, galėjo būti ir atskirų pastatų, skirtų slėptuvei ar net kultinei paskirčiai. Negalima atmesti tikimybės, kad kapai ar bronzinių papuošalų aukos, rastos tvirtovės viduje, buvo skiriamos dievų palankumui užsitikrinti ar mirusių karių pagalbai prašyti. Dalies kiemo paviršius, kaip ir kai kurie vidaus keliai šalia pylimų, galėjo būti grįsti.

Prie tvirtovės papėdės veikė įtvirtintas priemiestis, turėjęs reguliarų išplanavimą. Jo gynybinė sistema galėjo būti integruota su pagrindine tvirtove, arba turėti atskirus įtvirtinimus. Aplinkinių gyvenviečių apsaugai pasitarnaudavo tiek gamtinės kliūtys (pelkės, šlapynės, ežerų atšakos), tiek dirbtinės užtvartos, pavyzdžiui, grioviai tarp vandens telkinių. Centro ribos buvo apsaugotos išorinėmis pylimų linijomis – dėžutės konstrukcijos tipo – įrengtomis strateginiuose priešakinių teritorijų taškuose, kur taip pat galėjo būti mažesni piliakalniai ar sargybos bokštai. Kartu su centrine tvirtove visa tai sudarė integruotą įtvirtintą gynybos sistemą.

Papildomai naudotos medinės ir augalų kliūtys, tokios kaip medinės tvoros, gyvatvorės ar vandens kliūtys, užtikrino papildomą apsaugą. Tokiu būdu saugoma teritorija galėjo viršyti 1 km².

Gynybiniai objektai

Baitkavas (lenk. *Bajtkowo*), Elko valsčius

Piliakalnis Baitkave yra maždaug 17 km į pietvakarius nuo Elko. Jis įsikūręs ant kalvos, šalia pietinės Baitkavo ežero įlankos. Iš pradžių kalvą iš vakarų ir pietų supo mažo ežero vandenys, tačiau šis ežeras buvo nusaustas naujaisiais laikais. Dabartinė piliakalnio išvaizda yra dalis vėlyvųjų ankstyvųjų viduramžių pakeitimų, dalis – modernių laikų pertvarkų rezultatas.

Tvirtovę sudaro du atskiri kiemai – viršutinis ir apatinis. Tai dvi panašaus dydžio pusapvalės aikštelės, esančios skirtinguose aukščiuose, kurias skiria maždaug 5 m aukščio šlaitas. Abi dalis juosė pylimai, greičiausiai dėžutės konstrukcijos, ypač išvystyti šiaurinėje pusėje. Dėl pylimo dydžio ir formos galima manyti, kad jis galėjo būti medinio bokšto arba gynybinės galerijos pagrindas. Tokie įtvirtinimai greičiausiai saugojo pagrindinius vartus, kurie galėjo būti įrengti šiaurės vakariniame tvirtovės kampe.

Įėjimas į tvirtovę viduje šakojosi į du takus, vedusius atskirai į apatinį ir viršutinį kiemus. Naujaisiais laikais piliakalnis buvo žymiai transformuotas ir idealizuotas, įtrauktas į dvaro ir parko kompleksą. Šiaurinėje pylimo dalyje iškasta didelė rūsių sistema.

Piliakalnis minimas rašytiniuose šaltiniuose nuo XIX a. 3 dešimtmečio, įvairiai vadinamas Baitkowen, Baitenberg, Bajtkowo.

Datavimas: X–XIII a.

Grodziskas (lenk. *Grodzisko*), Bani Mazurskie valsčius

Piliakalnis Grodziske yra apie 6 km į pietus nuo Bani Mazurskie. Jis įsikūręs aukštoje moreninėje kalvoje, vietinių vadinamoje Grodzisku, dominuojančioje aplinkiniame kraštovaizdyje. Iš vakarų, pietų ir rytų piliakalnį saugojo užlieta pelkėta vietovė, priklausiusi Gołdapos upės intakui, nusausinga naujaisiais laikais.

Lygus, apytiksliai ovalios formos kiemas yra apie 150 × 90 metrų dydžio. Iš šiaurinės pusės jį juosia gynybinis pylimas, o iš kitų pusių – beveik išnykęs apsauginis pylimas. Išskirtinis šio piliakalnio bruožas – tvenkinys, esantis apytiksliai centrinėje dalyje. Tai natūralus vandens telkinys, bet greičiausiai dirbtinai pagilintas.

Įėjimas į tvirtovę greičiausiai buvo rytų pusėje, kur vėlesniu laikotarpiu atsirado išplėstinė įėjimo struktūra, sujungta su aplinkiniu pylimu. Į šiaurę nuo piliakalnio plyti išlygintos moreninės kalvagūbrio vietovės, kur galėjo būti gretutinės gyvenvietės. Iš vakarų pusės, pylimų tąsa tęsiasi kelis šimtus metrų į šiaurę, žymėdama buvusių įtvirtinimų ribas.

Viduramžių piliakalnis buvo pastatytas ant senesnių gyvenviečių, priklausančių ankstyvajam geležies amžiui ir Romos įtakos laikotarpiui. Piliakalnis rašytiniuose šaltiniuose minimas nuo XVIII a. pradžios, įvairiai vadinamas Grodzysko, Schlossberg, Grodzisko.

Datavimas: X–XIII a.

Jeglinietis (lenk. *Jegliniec*), Šypliškių valsčius

Piliakalnis įrengtas aukščiausiam moreninės kalvos taške, vietinių vadinamoje Pilekalniu (224,4 m virš jūros lygio). Kalvos pietiniai šlaitai švelniai leidžiasi į pelkėtą slėnį; vakaruose, papėdėje, teka gilus raguvynas, o šiaurėje ir pietuose plyti platūs, gilūs slėniai. Iš šiaurės į piliakalnio papėdę veda ilga, siaura „perėja“ su stačiais šlaitais, apie 100 metrų ilgio – daugiausia natūrali, bet žmonių modifikuota.

Piliakalnio kiemas – ovalo formos, apie 40 x 20 m, apsuptas masyviais pylimais, pastatytais paskutiniuoju naudojimo laikotarpiu. Kiemas suskirstytas į dvi dalis, kurias skiria tarsi pylimas/perėja: žemesnė šiaurinė ir aukštesnė pietinė dalis. Tiksliai vartų vieta nežinoma, bet, tikėtina, buvo pietinėje pusėje, šalia atbrailos, kurioje galėjo stovėti medinis bokštas. Papėdėje išliko papildomų įtvirtinimų pėdsakai. Pylimas kai kuriose vietose pažeistas, tikėtina, per Antrojo pasaulinio karo kasinėjimus. Ankstyvųjų viduramžių tvirtovė pastatyta ant geležies amžiaus ir romėniškos įtakos laikotarpio gyvenviečių liekanų.

Paminėjimai rašytiniuose šaltiniuose – nuo XVIII a. pabaigos, kaip Jegliniec.

Datavimas: X–XIII a.

Konikovas (lenk. *Konikowo*), Goždapo valsčius

Piliakalnis yra apie 2,5 km į pietus nuo Goždapo, ant aukštos kalvos, vietinių vadinamos Zamkowa Góra („Pilies kalnas“, 242 m virš jūros lygio), kuri yra žemesnioji Gołdapska Góra (272 m) viršukalnė. Piliakalnio kiemas užima kalno viršūnę ir yra apsuptas viena pylimų žiedine linija.

Papildomų įtvirtinimų ant kalno nerasta, išskyrus atbrailą šiaurėje, kuri, tikėtina, buvo išplėstas pylimo priekis ir komunikacijos takas aplink tvirtovę. Gynybinis pylimas juosia kiemą maždaug 160 metrų ilgiu. Pylimas ypač aukštas ir masyvus šiaurinėje pusėje, kiek žemesnis pietuose ir rytuose. Vakarų pusėje pylimas beveik visiškai išnykęs. Rytinėje dalyje esanti gili įduba žymi buvusius vartus.

Ovalios formos kiemas – apie 47 m šiaurės–pietų kryptimi ir 27 m rytų–vakarų kryptimi, bendras plotas apie 1400 m². Paviršius nėra visiškai lygus – centrinėje ir rytinėje dalyje yra nedidelis pakilimas, o pietinė dalis – pažemėjusi. Nepaisant matomos Antrojo pasaulinio karo padarytos žalos, kiemas išlaikė savo pradinę formą.

Rašytiniuose šaltiniuose žinomas nuo XVIII a. vidurio, kaip Goldap, Klein Wronken, klaidingai – Rostek.

Datavimas: X–XI a.

Rajgródas (lenk. *Rajgród*), Rajgródo valsčius

Rajgródo piliakalnis užima daugumą didelės moreninės kalvos, esančios pusiasalio vakarinėje dalyje, besitęsiančio į rytinę Rajgródo ežero įlanką. Piliakalnio kalva buvo smarkiai pertvarkyta naujaisiais laikais (XVI–XVII a. čia pastatytas dvaro pastatas), todėl sunku tiksliai atkurti ankstyvųjų viduramžių tvirtovės išvaizdą.

Vis dėlto galima teigti, kad kiemas tikėtina buvo daugiakampės formos, maždaug 100 x 70 m. Tyrimai atskleidė, kad piliakalnis turėjo pylimus, kurie buvo išlyginti statant dvarą. Be ankstyvųjų viduramžių radinių, vietoje taip pat aptikta geležies amžiaus, romėniško laikotarpio, taip pat vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų laikų artefaktų.

Įėjimas į tvirtovę tikėtina buvo rytiniame šlaite. Į pietus nuo piliakalnio yra gana didelis plokščias plotas, kuriame, be vėlesnių sluoksnių, aptikta ir ankstyvųjų viduramžių keramikos. Ši teritorija galėjo būti iš dalies įtvirtinta. Lauko stebėjimai rodo, kad pusiasalis, kuriame stovėjo piliakalnis, buvo intensyviai apgyvendintas, o priemiesčio gyvenvietė galėjo egzistuoti šiaurės rytinėje piliakalnio pusėje – tai didelis lygus plotas, kurio status šlaitas leidžiasi į ežerą, idealiai tinkamas gyvenvietei.

Tvirtovė tapatinama su šaltiniuose minima įtvirtinta gyvenvietė „Raj“. Žinoma literatūroje nuo XIX a., kaip Zamczysko, Góra Zamkowa, Rajgród.

Datavimas: X–XIII a.

Rogaliai (lenk. *Rogale*), Stare Juchy valsčius

Vietinių vadinamas Zamczysko arba Góra Zamkowa piliakalnis įsikūręs šiaurės vakariniame juostinio Rogalių ežero krante, kalvos pakraštyje. Šiaurėje piliakalnis ribojasi su gyliu raguvynu, esančiu tarp Rogalių ir Rogalikų ežerų.

Kiemas – ovalios formos, apie 30 m šiaurės–pietų kryptimi ir 23 m rytų–vakarų kryptimi, apsuptas vieno masyvaus pylimo. Šiaurės vakaruose pylimas ribojasi su plokščia priemiesčio gyvenvietės aikšte. Ankstyvųjų viduramžių tvirtovė pastatyta ant geležies amžiaus gyvenvietės likučių.

Literatūroje minima nuo XVII a., kaip Rogallen (Grodzisko, Schlossberg), Rogale.

Datavimas: X–XIII a.

Skomack Wielki (lenk. *Skomack Wielki*), Stare Juchy valsčius

Piliakalnis Skomack Wielki yra įrengtas pusiasalyje (Ostrów), esančiame tarp Orzišo ežero ir Vylevų ežero (anksčiau vadinto Czarne). Piliakalnis įrengtas ant žmogaus pertvarkytos kalvos, vietinių vadinamos Grodzisko. Kompleksą sudaro dvi koncentrinės pylimų linijos. Viršutinį pylimą juosia ovalios formos kiemas, kurio matmenys yra apie 58 m rytų–vakarų kryptimi ir 25 m šiaurės–pietų kryptimi.

Varšuvos valstybinio archeologijos muziejaus ir Antikvarų draugijos vykdytų tyrimų metu buvo atidengtos dviejų medinių–žeminių pylimų linijų liekanos bei vartų praėjimas rytinėje piliakalnio dalyje. Taip pat rasta naudojimo pėdsakų iš ankstyvojo geležies amžiaus ir tautų kraustymosi laikotarpio. Manoma, kad ankstyvaisiais viduramžiais šis pusiasalis buvo sala.

Šaltiniuose piliakalnis minimas nuo XVI a. įvairiais pavadinimais: Kymmenau, Schlossberg Kaymenau, Arys, Skomatzko, Schlossberg, Werder, Werder am Arys-See, Góra Zamkowa, Grodzisko, Ostrów, Pańska Wola, Skomack Wielki.

Datavimas: IX–XI a.

Šiurpiliai (lenk. *Szurpiły*), Jeleniewo valsčius

Zamkowa Góra pirmą kartą apgyvendinta VII–VI a. pr. Kr. sandūroje, bronzos amžiuje. Tuomet čia buvo įkurta įtvirtinta gyvenvietė, apsupta medine tvora arba palisada. II–IV a. po Kr. čia apsigyveno elitinė bendruomenė. IX a. pabaigoje arba X a. pradžioje į šią teritoriją atvyko karingieji jotvingiai, kurie pastatė tvirtovę, apsuptą dviejų ar trijų pylimų linijų. Šlaituose aptikta jų kremavimo laidojimų liekanų.

XI a. pirmoje pusėje karo žala paskatino tvirtovės rekonstrukciją: pastatytos naujos masyvios medžio–akmens–žemės sienos su bokštais ir vartais. XI–XIII a. laikotarpiu Zamkowa Góra tvirtovė buvo kelis kartus atnaujinta ir sustiprinta.

Rašytiniuose šaltiniuose piliakalnis minimas nuo XIX a., vadinamas: Jegłówek, Góra Zamkowa, Szurpiły.

Datavimas: IX–XIII a.

Švalkas (lenk. *Szwałk*), Kowale Oleckie valsčius

Piliakalnis įsikūręs Ciche ežero pusiasalyje, šiaurės rytinėje Smolnik arba Góra Zamkowa pakilumos dalyje. Ši kalva dirbtiniu, tikėtina – modernių laikų grioviu, atskirta nuo likusios kalvyno dalies, jungiančios Ciche ir išdžiūvusio Šlepek ežero krantus.

Piliakalnį iš šiaurės ir pietų supa Ciche ežero vandenys. Rytinėje dalyje yra griovys, atskiriantis jį nuo aukšto nelygaus pusiasalio keteros, smarkiai išsikišusios į ežero baseiną. Piliakalnį sudaro apytiksliai trapecijos formos kiemas, kurio kraštinės yra apie 42 x 36 x 55 x 19 metrų, apsuptas viena, šiandien beveik išnykusia, gynybine pylimo linija. Tvirtovė pastatyta ant ankstyvojo geležies amžiaus gyvenvietės likučių.

Literatūroje minimas nuo tarpukario laikotarpio, pavadinimais: Klein Schwalg (Smolnik, Schlossberg), Szwalk.

Datavimas: X–XI a.

Talusiai (lenk. *Talusy*), Elko valsčius

Talusių piliakalnis įsikūręs aukštoje kalvoje vakarinėje išdžiūvusio bevardžio ežero pakrantėje. Dėl aukštų, stačių šlaitų patekti į piliakalnį sudėtinga. Kiemas – ovalios formos, apie 145 m šiaurės rytų–pietvakarių ašyje ir apie 50 m šiaurės vakarų–pietryčių kryptimi. Šiaurės rytinėje dalyje matomas pakilimas. Aiškių pylimų pėdsakų nenustatyta. Piliakalnio teritorija beveik visiškai sunaikinta Pirmojo pasaulinio karo metu – čia įrengti apkasai ir kapinės–mauzoliejus. Kalvoje aptikta ankstyvojo geležies amžiaus gyvenvietės pėdsakų.

Rašytiniuose šaltiniuose žinomas nuo XIX a., vadintas: Pillno kalne, Renkussen, Schanze Pil o Colina, Wachtberg, Wallberg, Thalussen, Rękusy, Talusy.

Datavimas: ankstyvieji viduramžiai (?).

6.3. MARŠRUTŲ PRISTATYMAS

Ona Gintė Uldinskaitė, Wioletta Anuszkiewicz

Remiantis įvairių sričių mokslininkų (pvz., istorikų, archeologų, etnologų ir kt.) darbais, surinkta medžiaga, turizmo specialistai parengė šešis maršrutus Lietuvoje ir Lenkijoje. Baltų tema sukurti maršrutai veda per piliakalnius ir pilkapius, senovines gyvenvietes, muziejus, dvarus, pažintinius takus, apžvalgos bokštus ir sakralines vietas, kur susilieja praeitis ir dabartis, gamta ir kultūra, kultūros paveldas. Kiekviena stotelė – baltų kultūros kontekstu pagrįsta istorija apie kraštovaizdį, amatus, tikėjimus, kasdienybę ir šių tradicijų perdavimą, kūrybišką perteikimą šiandienos turistui. Į maršrutus įtrauktos amatų dirbtuvės, edukacijos bei bendruomenių sukurti objektai, pritaikyti keliautojų poreikiams.

Skirtingos maršrutų temos – „Baltų kelias: nuo žiemgalių iki jotvingių“, „Laiko migla virš piliakalnių“, „Baltų kelias. Jotvingių ir aukštaičių paribyje“, „Baltų kelias. Didysis jotvingių kelias Lietuvoje“, „Akmenys, dangus ir dievai“ bei „Tarp kalvų ir ežerų – jotvingių žemėse“ – jungia daugiausiai pietų Lietuvos ir šiaurės Lenkijos vietas. Maršrutai siūlo keliautojams skirtingas pažinimo patirtis ir galimybes atrasti baltų pasaulį iš įvairių perspektyvų. Keliaujant lėtai, skatinama gerbti paveldo vietas ir stebėti kraštovaizdį – čia baltų pasaulis atsiveria kaip gyva, mokslu grįsta patirtis.

Žemiau pateikiami nuosekliai sudėlioti maršrutai ir jų aprašai su lankytiniais objektais bei siūlomomis kelionės atkarpomis.

BALTŲ KELIAS: NUO ŽIEMGALIŲ IKI JOTVINGIŲ

Baltų kultūros pažinimo centras „Baltų kelias“ – Saulės Laikrodžio aikštė – Šiaulių istorijos muziejus – Bubių piliakalnis – Lazdų muziejus – Kelmės krašto muziejus – Kubilių piliakalnis – Pagryžuvio piliakalnis – Tytuvėnų regioninio parko lankytojų centras – Raseinių krašto istorijos muziejus – Veliuonos piliakalnių kompleksas – Panemunių regioninio parko lankytojų centras – Sudargo piliakalnių kompleksas – Etnografinė Suvalkiečio sodyba – Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centras-muziejus (Paežerių dvaras) – Senujų amatų centras „Virbalio vartai“ – Kunigiškių (Pajevonio) piliakalnis – Pajevonys – Jono Basanavičiaus gimtinė ir Lietuvos tautinio atgimimo ąžuolynas – Piliakalnių piliakalnis / Lietuvos – Lenkijos sienos kirtimas Vygreliai – Sudavskiai

Lietuvos – Lenkijos sienos kirtimas Kalvarija – Budzisko

Eglinės piliakalnis Jegliniece – Suvalkų krašto muziejus – Šiurpilio Pilies kalnas – Tiltai Stančikuose ir takas „Prie imperatoriaus akmens“ – Mozūrijos druskos garinimo bokštai Geldapėje – Gražioji kalva (*Piękna Góra* prie Geldapės) – Ščiborsko Respublika – Malūnas Budruose – Borecko giria – Piliakalnis Švalke – Akmuo Stare Juchy – Apžvalgos bokštas Stare Juchy – Piliakalnis Rogaluose – Piliakalnis Bajtkove prie Elko – Elko istorijos muziejus – Elko siaurukas

Nuvažiuojamas atstumas – apie 670 kilometrų.

Trukmė – 3–4 dienos pasirinktinai.

Senasis baltų pasaulis – paslaptimis apgaubta istorija, kurios atkurti tiksliai šiandien neįmanoma. Apie tikėjimus ir papročius žinome iš kaimyninių šalių kronikų, pasakojimų ir

liaudies kūrybos: dainų, sakmių, padavimų. Įsigalėjus krikščionybei, senoji pasaulėžiūra sumišo su liaudiškais papročiais, mūsų tradicijose išliko tik tylūs atgarsiai.

Leiskitės į įspūdingą kelionę, vedančią nuo žiemgalių iki jotvingių žemių. Pajauskite šimtametę žemės dvasią, įsiklausykite į vėjų šnarėjimą miškuose ir legendų kupinus piliakalnių, prisilieskite prie papročių, mūsų kraštuose gyvų ligi šiol. Šis maršrutas ves jus per vietas, kur mitai, istorija ir gyvos baltų tradicijos susilieja į vieną įspūdingą potyrį.

Kelionę kviečiame pradėti trijų baltų genčių – žiemgalių, žemaičių ir aukštaičių – teritorijų sankirtoje esančiame Šiaulių mieste. Apsilankykite Baltų kultūros pažinimo centre „Baltų kelias“, kur modernios technologijos atveria duris į senąjį baltų pasaulį. Skaiciuoti laiko leiskitės į Saulės laikrodžio aikštę, joje įprasmina Šiaulių žemės įvykusio Saulės mūšio data, miesto pavadinimo kilmė ir pirmasis vardo paminėjimas. Ši vieta primena, kad baltams Saulė buvo gyvybės nešėja, todėl sustokite, įkvėpkite ir pajuskite dienos tėkmę taip, kaip ją matė protėviai. Šiaulių istorijos muziejuje senovės šešėliai atgyja archeologinėse ekspozicijose. Čia didelis dėmesys skiriamas Šiaulių žemei iki XV a., žiemgaliams ir žemaičiams, šių dviejų baltų genčių materialinės kultūros panašumams ir skirtumams. Muziejuje galėsite ne tik žiūrėti, bet ir savo rankomis vyti virves, lipdyti puodus ar susipažinti su archeologų darbu.

Derlingose aukštumose tarp Dubysos, Jūros ir Ventos upių kūrėsi žemaičių gentis, o ant Bubių piliakalnio XIII a. stovėjusi viena iš stipriausių pilių buvo itin svarbi kovojant su priešais. Archeologiniai radiniai pasakoja apie karius, gynusius šią žemę, apie ugnį, kuri ne kartą naikino tai, ką vietiniai statė.

Kuo senesnio laikotarpio radiniai tyrinėjami, tuo daugiau klausimų, diskusijų ir interpretacijų. Taip yra ir su lazdomis – manoma, kad jos buvo naudojamos kaip kovos priemonė ar viena iš krivulės atmainų. Nors laikai pasikeitė, bet Mečislovo Ežerskio Lazdų muziejuje dar vis gyva lazdų drožybos magija. Liaudies meną pristatanti ekspozicija taip pat yra ir Kelmės krašto muziejuje, kuris įsikūręs dvaro rūmuose.

Po dvaro paslapčių laukia gynybiniai bastionai – Kubilių piliakalnis, žinomas kaip Birutės kalnas, ir netoliese esantis Pagryžuvio piliakalnis. Šios kalvos – lyg sustingę milžinai, liudijantys apie baltų laikus, kai pilys buvo pastatytos ant gamtos sukurtų aukštumų, kurias supa upių slėniai.

Toliau kelionė veda į Tytuvėnų regioninio parko lankytojų centrą, kur gamtos garsai ir paukščių balsai susilieja su žinių kupina ekspozicija. Čia galima pažvelgti į kraštovaizdį „iš gervės skrydžio“, pamatyti, ką slepia ežerų gelmės ar susipažinti su baltų ženklais ir simboliais.

Raseinių rajone yra daugiau nei 20 piliakalnių, ant kurių stovėjo pilys, vyko mūšiai, tad atvykę į Raseinių krašto istorijos muziejų būsite supažindinti su kunigaikščių ginklais, archeologiniais radiniais ir pasakojimais apie legendinius vadus.

Lygumose prie Nemuno, Nevėžio ir Neries upių kūrėsi aukštaičiai. Jų kraštas nuo seno garsėjo prekyba ir amatais, piliakalniai buvo įrengiami aukštuose upių krantuose. Nemuno pakrantėje lyg didžiulis laiko sargas stūkso Veliuonos piliakalnių kompleksas. Pirmasis Veliuonos piliakalnis dar vadinamas Gedimino kapu. Šiose vietose, manoma, žuvo Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas. Antrasis piliakalnis vadinamas Pilaitėmis, o kiek toliau į šiaurę esantis Antkalnės piliakalnis. Užlipę ant piliakalnių ir užmerkę akis išgirsite vėjo nešamas legendas apie čia stovėjusias medines pilaites.

Važiuodami Nemuno pakrante užsukite į Panemunių regioninio parko lankytojų centrą, kuriame veikia šio krašto gamtą, kultūrą ir tradicinius upių tėvo pakrantės gyventojų verslus pristatanti ekspozicija „Nemunas ir gyvenimas prie jo“.

Jurbarke persikelkite per didžiausią šalies upę ir leiskitės į pažintį su senąja baltų tvirtovių dvasia penkių didingų laiko ženklų supami – Sudargo piliakalnių komplekse.

Piliakalniai – tai nebylūs mūsų istorijos liudytojai, kurie atgyja tik pasakojimuose ir keliautojų vaizduotėje, todėl siūlome pailsinti mintis ir apsilankyti Etnografinėje suvalkiečio sodyboje. Tai privati Rutkų šeimos sodyba, kurioje iki šiol puoselėjami pasiturinčio suvalkiečio namai be jokios eklektikos, tad jei iš anksto užsisakę užsuksite į ekskursiją ar pasistiprinti, nenustebkite patekę į tikrą lietuvišką išpuoselėtą kaimą.

Pratęsti pažintį su Užnemunės istorija ir atrasti jotvingių pasaulį siūlome Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centre-muziejuje. Ši įstaiga, dar vadinama Paežerių dvaru, garsėja kultūrinių renginių gausa, edukacinių programų įvairove, tarp kurių yra su kulinariiniu paveldu susijusių, tad tai puiki vieta suderinti pažinimą ir pietus. Norintiems alternatyvos siūlome iš anksto susitarus apsilankyti senųjų amatų centre „Virbalio vartai“. Šiame centre galėsite išsikepti duonos kepalėlį, paragauti tradicinių suvalkietišκών vaišių, išbandyti audimą ir žvakių liejimą. Kunigiškių (Pajevonio) piliakalnis – vienas didesnių baltų piliakalnių, o archeologinių tyrinėjimų metu aptiktos Romos monetos, keramikos ir kitų dirbinių likučiai liudija apie tai, kad čia buvo gyventa jau pirmaisiais mūsų eros metais. Padavimai pasakoja, kad senovėje Kunigiškių piliakalnis turėjo požeminį susisiekimą su Pajevonio miestelyje esančiu Žinyčios kalnu, kur dabar stovi bažnyčia. Žinoma, tuneliu keliauti dabar nepasiūlysiame, tačiau aplankyti Pajevonio miestelį rekomenduojame, nes vietiniai sako, kad tai žemės vidurys.

Piliakalniai ugdė Jono Basanavičiaus tautinę savimonę, tad aplankykite patriarcho gimtinę ir šalia ošiantį, 40 ha plotą užimantį Lietuvos tautinio atgimimo ąžuolyną. Iš anksto susitarus galima užsisakyti su kulinariniu paveldu susijusią edukacinę programą ir taip ne tik pasisemti žinių, bet ir sočiai pavalgyti.

Pasakojamoji kultūra turi senas tradicijas. Vieni tai vadina legendomis, kiti nebūtomis istorijomis, tačiau dažnai pasakojimuose apie piliakalnius minimos senovėje vykusios kovos. Apie Piliakalnių Piliakalnyje vykusius mūšius yra sukurta viena gražiausių legendų, kuri pasakoja apie Margirio žūtį. Tikėti tuo ar ne, spręsti patiems, bet užlipti ir įsivaizduoti žūtibūtinę kovą – rekomenduojame.

Prieš kertant Lietuvos – Lenkijos sieną siūlome apsistoti sodyboje „Dobilynė“ ir atsipūsti nuo dienos įspūdžių.

Lietuvos – Lenkijos sienos kirtimas Kalvarija – Budzisko.

Lenkijoje, greta sienos su Lietuva, ant moreninės kalvos iškilęs Eglinės piliakalnis (Góra zamkowa Jegliniec), kur galingi pylimai ir galimi vartai vis dar primena karingų genčių budrumą. Daugiau apie čia gyvenusius žmones sužinosite apsilankę Suvalkų krašto muziejuje (Muzeum Okręgowe w Suwałkach). Muziejus organizuoja daugybę kultūrinių renginių, tarp kurių Archeologijos festivalis jotvingių kapinyne Šveicarijoje.

Šiurpilio Pilies kalnas (Góra Zamkowa w Szurpiałach), apsuptas keturių ežerų tylos, vis dar saugo jotvingių didiko Šiurpos legendą ir XIII a. galybę, kai čia stūksojo dvigubais pylimais įtvirtinta pilis.

Toliau kviečiame vykti ten, kur susijungia gamtos didybė ir žmogaus kūrinys – prie Stančikų tiltų ir tako „Prie imperatoriaus akmens“ (Mosty w Stańczykach i ścieżka „Do cesarskiego kamienia“). Geležinkelio tiltai, iškilę XX a. pirmoje pusėje virš Blindės (Błędzianka) upės, atrodo lyg milžiniški romėniški akvedukai.

Geldapėje, vieninteliame kurorte Varmijos-Mozūrijos vaivadijoje taip pat atrasite įspūdingą žmogaus kūrinių, įprasminantį gamtos ir architektūros dialogą – Mozūrijos druskos garinimo bokštus (Tężnie w Gołdapi). Druska išgaunama iš 646 metrų gylio ir teka per dygiojo šermukšnio šakeles, tad įkvėpdami šio mineralais prisodrinto oro tarytum atversite savo kūną ir dviasią gamtos globai.

Gražioji kalva (Piękna Góra prie Geldapės) išsiskiria nuostabia panorama į Geldapę, Mazury Garbate, aplinkinius ežerus, Rominckos girios kraštovaizdžio parką, kur šimtmečiais stūksojo jotvingių piliakalniai. Šiandien kalnas suderina senąsias sakralias aukštumas ir

šiulaikines pramogas – nuo apeiginės ramybės iki žiemos pramogų šurmulio. Šalia yra Pilies kalnas, ant kurio iškilęs Konikovo piliakalnis (Grodzisko w Konikowie) tebelaiko savo gynybinių pylimų tylą, tarytum saugotų protėvių paslaptis nuo pašalinių akių.

Keliaudami šiuo maršrutu, galite pasiekti Ščiborsko Respubliką (Republika Ściborska) – kuri tarsi gyvas pasakojimas apie senųjų baltų ryšį su gamta, kur, atsisakius civilizacijos triukšmo, galima prisiliesti prie pirmapradės harmonijos.

Malūnas Budruose (Młyn w Budrach), slepiantis senovinius girnų aidus, kviečia pajusti baltų pasaulėvaizdžio dvasią – čia grūdas virsta ne tik duona, bet ir atgimstančia tradicija.

Toliau maršrutas sukasi pietų ir pietryčių kryptimi, kur gana kalvotas reljefas nebuvo palankus žemės ūkiui. Visa tai leido išsaugoti natūralius lapuočių miškus, o Borecko giria (Puszcza Borecka) yra didžiausias Elko ežeryno miško kompleksas. Jis lyg paslaptingas baltų miškų karalystės atvaizdas, kur kalvoti kraštovaizdžiai, ežerai ir šventi skroblynai saugo senąsias paslaptis.

Prie paslaptingojo Ciche ežero vanduo ir kalvos sukuria natūralią tvirtovę, tad čia stūkso senasis piliakalnis Švalke (Grodzisko w Szwalku) – baltų protėvių gynybos ir šventumo simbolis.

Kaime Stare Juchy stūkso paslaptingas Aukojimo akmuo (Kamień w Starych Juchach) – milžiniškas riedulys, menantis jotvingių apeigas ir senųjų dievų garbinimą. Jo galinga forma ir legendomis apipinta aura iki šiol skleidžia sakralinę jėgą, kviečiančią prisiliesti prie baltų pasaulėjautos šaknų. Kaimo panorama galima pasigėrėti užlipus į 20 metrų aukščio apžvalgos bokštą (Wieża widokowa w Starych Juchach).

Keliaudami atkreipkite dėmesį, kad nemažai piliakalnių vadinami tiesiog Pilies kalnu, taip yra ir su piliakalniu Rogaluose (Grodzisko w Rogalach), kuris dar vadinamas *Zamczysko*. Prie Bajtkovo ežero iškilęs piliakalnis (Grodzisko w Bajtkowie koło Ełku) su dviem terasinėmis aikštelėmis primena dvilypį pasaulio suvokimą – žemišką ir sakralų.

Kelionę kviečiame užbaigti Elko istorijos muziejuje (Muzeum Historyczne w Ełku), kuris įsikūręs senajame siaurojo geležinkelio stoties pastate, ir kviečia į kelionę per Mozūrijos praeitį – nuo pirmųjų baltų bendruomenių iki šiandienos. Muziejaus kieme stūksantys garvežiai ir atgyjantis siaurasis geležinkelis (Kolej Wąskotorowa w Ełku) leidžia patirti tų laikų, kai geležis ir ugnis jungė žmones, dvasią.

Šis maršrutas – tai kelionė ne tik per geografines vietas, bet ir per laiką, mitus, protėvių atmintį.

LAIKO MIGLA VIRŠ PILIAKALNIŲ

Lietuvos – Lenkijos sienos kirtimas Lazdijai – Aradnykai \ Rudaminos piliakalnis – Prelomčiškės piliakalnis – Radžiūnų piliakalnis – Alytaus piliakalnis – Vinco Krėvės-Mickevičiaus memorialinis muziejus – Merkinės piliakalnis – Klonių kalno Gaidžio kopa – Šaudzyklos – Dzūkijos nacionalinio parko lankytojų centras Marcinkonyse – Drevinės bitininkystės bityno ekspozicija – Margionys – Informacinis centras Girios aidas – Švendubrės kaimas su Didžiuoju akmeniu ir Raigardo slėnio vaizdais – Leipalingis.

Nuvažiuojamas atstumas nuo Lietuvos–Lenkijos sienos – apie 220 kilometrų.

Trukmė – 2 dienos.

Leiskitės į kelionę, kurioje kiekvienas žingsnis ves gilyn į praeitį – į paslaptinę jotvingių žemę, kur piliakalniai mena karžygių kovas, legendos atgyja šnarančiuose miškuose, o upių ir ežerų atspindžiuose dar juntamas senųjų dievų alsavimas. Tai maršrutas, kuriame susipina gamtos didybė, istorijos atgarsiai ir sakmių magija.

Kelionę kviečiame pradėti nuo Rudaminos piliakalnio, kur kadaise išdidžiai stūksojo kunigaikščio Ringaudo pilis. Užkopę ant piliakalnio, pajusite, kaip tylus vėjas atneša kovų aidą ir legendų kuždesį – galbūt net išgirsite narsios mergaitės Raudonės žingsnius. Sakoma, kad piliakalnyje glūdi užkeikti lobiai, o tolumoje atsiverianti panorama primena apie laiko nepajudinamus horizontus.

Dusios ežero pakrantėje Prelomčiškės piliakalnis saugo legendą apie merginą Onelę ir jai pasipiršusį velnią, kuris, sakoma, ir supylė šią kalvą. Užlipę į viršūnę regėsite „Dzūkų jūrą“, pajusite paslaptinę vandens ir žemės jungtį, kur mitai susilieja su tikrove.

Vidzgirio botaniniame draustinyje, Nemuno pakrantėje stūkso Radžiūnų piliakalnis, kurį supa 9 km ilgo pažintiniai takai. Legenda byloja, kad du broliai kunigaikščiai supylė šį kalną, o archeologiniai radiniai liudija gyvenvietę čia buvus jau II–V amžiuje.

Alytaus piliakalnis – vieta, kur legenda apie Alytą ir vaidilutę Mirgrausėlę gyva iki šiol, o šalia piliakalnio tekančiame Alytupio upelyje gyvena stebuklingos varlės – sakoma, jos gali atnešti meilę. Netoliese – aukščiausias Lietuvoje pėsčiųjų tiltas, iš kurio Nemunas atsiveria tarsi iš senųjų dievų akiračio.

Legendos apie piliakalnius – tai gyva atminties forma, supažindinanti su protėvių pasaulėžiūra. Tokie patys yra ir patarlės, priežodžiai, liaudies dainos, kuriuos rinko Vincas Krėvė-Mickevičius. Jo memorialiniame muziejuje Subartonyse išvysite knygų rankraščius,

asmeninius daiktus, išgirsite istorinių pasakojimų apie buitį, kurią rašytojas taip meistriškai perteikė kūrinuose.

Nuo Merkinės piliakalnio atsiveria įspūdinga Nemuno ir Merkio santaka – lyg pati gamta čia būtų apsisprendusi susitikti. Tai viena seniausių gyvenviečių Lietuvoje, kur galimai Jogaila suteikė Magdeburgo teises Merkinei ir Vilniui.

Šis kraštas išsiskiria itin lengvu ir smėlėtų dirvožemiu, o Klonių kalnas (Gaidžių kopa) – gyva, slenkanti žemyninė kopa giriose stebina baltu smėliu ir vėjo kuriamomis formomis. Čia galima pajusti tikrą pajūrio dvasią, tik vietoje bangų jus lydės smėlio švilpimas.

Smėlynai čia visur – tiek lygumose, tiek kalvose ir upių krantuose. Šaudzyklos kalnas tarpukariu buvo lenkų šaudykla, kurią vėliau perėmė vokiečiai – kalno papėdėje buvo įrengti mediniai bėgiai su vagonėliu-taikiniu, į kurį šaudydavo iš pamiškėje stovėjusio namuko, o nepataikytas kulkas „sugerdavo“ aukštas šlaitas.

Vienas didžiausių pagal plotą Lietuvos kaimų su autentiška medine architektūra ir gyva etnografija – Marcinkonys. Čia veikia Dzūkijos nacionalinio parko lankytojų centras, kuriame sužinosite apie apeigas, amatus, senąsias gyventojų paslaptis – nuo žvakių liejimo iki liaudiškų dainų, lydėjusių žmones nuo gimimo iki mirties.

Gyvas gamtos ir žmogaus bendrystės simbolis – senieji dreviniai aviliai medžiuose, kuriuos iš arčiau pažinti kviečia Drevinės bitininkystės bityno ekspozicija.

Visus kelionės rūpesčius, pasak Margionių kaimo gyventojų, gali nuplauti „Bobos daržo“ šaltinis – vieta, kur trykštantis krištolo skaidrumo vanduo, burbuliuojančios *burbaklės* ir šalia stūksanti keturkamienė liepa kuria ypatingą aurą.

Vos keli kilometrai nuo Margionių – ir atsidursite „Girios aido“ muziejuje. Tarsi iš pasakos išnirusiame namelyje gamta ir menas susilieja į viena – ekspozicijos apie miško gyvenimą, medžio drožiniai ir mitais alsuojančios skulptūros leidžia pajusti miško dvasią.

Toliau kelias veda į Švendubrės kaimą, kurio gatvės saugo XIX a. dzūkiško kaimo vaizdą. Čia rasite vieną įspūdingiausių mitologinių objektų – Velnio akmenį. Sakoma, kad jis dengia įėjimą į po žeme nugrimzdusį Raigardo miestą. Ši vietovė taip pat įkvėpė ir M. K. Čiurlionį sukurti garsųjį triptiką „Raigardas“.

Kelionę užbaikite Leipalingyje, miestelyje, kurio vardas mena jotvingių laikus. Aplankykite senąjį dvarą, pasivaikščiokite po parką, o jei lankysitės vasarą, sudalyvaukite Jotvingių šventėje, kurioje atgyja senosios apeigos, amatai ir karingoji protėvių dvasia.

Šis maršrutas – tai ne tik pasivaikščiojimas po gamtą, bet ir paslaptinga kelionė į baltų mitologijos pasaulį: šaltiniai, kuriuose gimsta vaikai, akmenys, dengiantys paslaptingus požemius, miesteliai, kurių vardai mena jotvingių laikus. Čia viskas alsuoja sakmėmis, o miškų ramybė kviečia įsiklausyti į senosios Lietuvos balsą.

BALTŲ KELIAS. JOTVINGIŲ IR AUKŠTAIČIŲ PARIBY

Kazlų Rūdos krašto muziejinė ekspozicija – Višakio Rūdos Valdo Arbašausko buities muziejus – Šaltinis Višakio Rūdoje – Sodyba „Gervių giesmė“ – Samanojus – Novaraisčio ornitologinio draustinio paukščių stebėjimo bokštelis – Lekėčių Didysis šaltinis – Vaiguvo upė-gatvė – Gelgaudiškio pažintinis takas – Miestlaukio piliakalnis – Kubilių šeimos bitynas – Plaktukų muziejus Degučiuose – Marijampolės krašto muziejus – Amalvos pelkės pažintinis takas.

Nuvažiuojamas atstumas – kiek daugiau nei 200 kilometrų.

Trukmė – 2 dienos.

Leiskitės į kelionę per senąsias baltų žemes – šaltinius, pelkes, piliakalnius ir ugnies vietas. Atraskite protėvių pasaulėjautą, gamtos dėsnius ir istorinę atmintį. Pasirinkę šį maršrutą lankysite jotvingių ir aukštaičių gyventas vietas, tad nenustebkite, jei kartais iš pažiūros panašios vietos pasakos skirtingas istorijas. VI–VII amžiuje aukštaičių arealas pietuose apėmė teritoriją abipus Nemuno, tarp Šešupės ir Neries žiočių ir jungėsi su jotvingių žemėmis. Aukštaičių (kartu su lietuviais) gentis sudarė lietuvių tautos branduolį, o štai jotvingiai garsėjo savo karingumu.

Kelionę kviečiame pradėti Kazlų Rūdos krašto muziejinė ekspozicija turizmo ir verslo informacijos centre. Čia jums bus atskleistos krašto paveldo paslaptys ir istorija, išgirsite apie geležies rūdos kasybą, miškininkystės papročius ir baltų gyvenimą šiose žemėse. Kazlų Rūdos kraštas – tai geležies ir miškų žemė, kur šventieji medžiai buvo ne kertami, o kalbinami.

Šaltiniuose, pelkėtose vietose, paežerių ir upių pakrantėse buvo gausu baltų rūdos. Privačiame Višakio Rūdos Valdo Arbašausko buities muziejuje stovinčios rudnios (senieji geležies gavybos įrenginiai) liudija, kad šiuose kraštuose žmonės jau nuo senų laikų, pasitelkę ugnį, išgaudavo aukso vertės turinčią geležį. Muziejaus erdvėse taip pat pamatysite ir senuosius rakandus, ūkio įrankius, kurie pasakoja apie mums dabar jau neįprastą buitį.

Miškingose apylinkėse gausu ne tik garbinamų medžių, bet ir šventųjų šaltinių. Senosios baltų šventvietės šaltinis Višakio Rūdoje yra gamtos stebuklas, nes, pasak padavimų, vanduo čia gydo kūną, o virš šaltinio šnabždas medžių dvasių balsai.

Po ugnies – paukščių daina sodyboje „Gervių giesmė“. Ši sodyba – kaip mažas rojus, kurio ramybė ir gamtos ritmas primena baltų harmoniją su pasauliu. Čia kviečiame stabtelėti ilgiau ir praleisti naktį pasirinktame pastate – klėtyje arba *stuboje*. Sodyboje galėsite pasimėgauti pirties malonumais ar papildyti žinių bagažą dalyvaudami edukacinėse programose.

Keliaujant Kazlų Rūdos miškais taip pat rekomenduojame išbandyti pirties malonumus, kuriuos siūlo „Samanojus“.

Tarp tylos ir dainos čia gyvena baltų dvasia, o visai greta yra Novaraisčio ornitologinio draustinio paukščių stebėjimo bokštelis. Buvusiame durpyne pakėlus vandens lygį dabar pastebima bent 33 paukščių rūšių, įtrauktų į Lietuvos raudonąją knygą, atstovų. Rudens vakarais čia leidžiasi pailsėti net 3 000 gervių pulkai, tad jei bus palankios gamtinės sąlygos, galite pamatyti neregėtus vaizdus, kai laikas skaičiuojamas ne valandomis, o sparnų mostais.

Pasak padavimų, stebuklingas yra ir Lekėčių Didysis šaltinis. Leiskite sau atsigaivinti nuolat net ir žiemą trykštančiu šaltinio vandeniu ir neužčia pamatysite, kaip pasidaro lengviau, lyg rūką nuo akių nuima. Sakoma, kad jei ištari nuoširdų norą ir plauni rankas – vanduo tau atsako.

Tarp Lekėčių ir Plokščių, ant Nemuno skardžio šlaito, stūkso lig šiol ne visas paslaptis atskleidęs Ilguvos dvaras. Garsus lenkų smuikininkas, kompozitorius ir dirigentas, Varšuvos filharmonijos įkūrėjas Emilis Mlynarskis šią vietovę vadino „Lietuvos Šveicarija“. Čia gyvendamas jis sukūrė garsiąją simfoniją *F-dur* ir operą „Vasaros naktį“.

Kaip byloja legendos, šią dar nuo akmens amžiaus apgyventą vietovę saugo milžinas Ilgis, kurio ainių žynių pasodintą daugiau nei 400 metų senumo 32 metrų aukščio trikamienį ąžuolą griovos šlaite suranda tik atkakliausi. Daugybė karalių, kunigaikščių, didikų, muzikantų, rašytojų, tapytojų per daugelį amžių lankė legendinio milžino Ilgio kraštą. Aplankykite ir jūs.

Plokščiuose yra vieta, kur upė ir žmonės gyvena vienoje tėkmėje. Vaiguvos upė-gatvė – tai pavyzdys, kaip srauni vandens tėkmė tampa gyvenimo ašimi, nes vienintelis kelias šios gatvės gyventojams patekti į namus – šaltiniuota upė.

Atraskite pusiausvyrą tarp legendų ir tikrovės vaikščiodami Gelgaudiškio pažintiniu taku. Takas, einantis per brandų mišką, prasideda prie Gelgaudiškio dvaro rūmų ir veda į senąjį dvaro parką, kuriame keliautojus vilioja vienas didžiausių Lietuvoje (net 118 ha) miško tipo parkų su legandomis apipintais objektais – Asesoriaus kapu, Velnio kalnu, Baronų kapinėmis, Pakaruoklių kalnu ir, žinoma – „Žvaigžde“ – aikšte, iš kurios taisyklingai aštuoniomis pasaulio

šalių kryptimis iškirstos proskynos (takai). Sakoma, to pageidavo medžiotojai, kad pietaudami galėtų stebėti žvėris.

Senovės stebėjimo ir gynybos vieta netoli Kudirkos Naumiesčio buvo Miestlaukio arba dar kitaip Juodupės (vadinamo ir „Napoleono“) piliakalnis. Čia, ant kalvos, dar galima išgirsti skambant karo rago aidą, kuris tarytum kviečia burtis aplink gyvenusias gentis – jotvingius, nadruvius, skalvius, o galbūt ir lietuvius.

Senųjų tradicijų ir ryšio tarp kartų atspindys – Kubilių šeimos bitynas, kuris Vilkaviškio rajone garsėja ne tik saldžiuoju nektaru, bet ir Devynbitės midumi. Tai ne šiaip gėrimas – tai ritualinė patirtis. Midus čia brandinamas su šaltyje džiovintomis uogomis, vaisiais, vaistiniais žolynais, kurių kiekvienas savaip svarbus. Rekomenduojame užsisakyti degustaciją ir iš arčiau susipažinti su paslaptingu gėrimu.

Plaktukas yra vienas seniausių ir dažniausiai naudojamų žmonijos civilizacijos įrankių. Mūsų protėviai jį naudojo kaulams ar kriauklėms daužyti, kad gautų maisto. Šiuo metu plaktukų panaudojimo spektras labai platus, tad kviečiame apsilankyti Plaktukų muziejuje Degučiuose, kur iš anksto susitarus jums bus pristatyta daugiau nei 1 400 plaktukų kolekcija.

Marijampolės krašto muziejus – pažintinė stotelė, kurioje susipina archeologija, kalba, buitis ir tikėjimai. Galite pamatyti, kaip keitėsi žmonių gyvenimo būdas, tačiau pagrindiniai dėsniai išliko tie patys: pagarba žemei, laiko ciklui, šventei ir darbo dainai.

Pasak senolių, pelkė – tai sielų kelias, kuriame galima pamiršti laiką, tad paskutinė stotelė yra Amalvos pelkės pažintinis takas, išvargusius keliautojus maloniai nudžiuginsiantis savo trumpumu – vos 121 metras.

Tebūnie ši kelionė – mažas atgimimas, prisiminimas, sąmoningumo kibirkštis.

BALTŲ KELIAS. DIDYSIS JOTVINGIŲ KELIAS LIETUVOJE

Šilelio pažintinis takas – Šventasis šaltinėlis – Pavištyčio piliakalnis – Vištyčio regioninio parko lankytojų centras – Vištyčio akmuo – Tadarinės pėsčiųjų takas „Keliaukim protėvių takais“ – sodyba „Dobilynė“ – Kačergų kalnas – Kalvarijos krašto muziejus. Informacijos centras – Etnografinė Prano Dzūko sodyba – Žuvinto rezervato lankytojų centro ekspozicija – Archeologijos muziejus, Alytaus kraštotyros muziejaus filialas – Keramikos dirbtuvės „Vienaragių šilas“ – Liškiava su piliakalnių kompleksu prie Nemuno – Druskos studija – Dzūkiskų bandų kepimas – Snaigyno (Veisiejų) apžvalgos bokštas – Lazdijų krašto muziejus – Akmenų muziejus Jotvingių kiemas.

Nuvažiuojamas atstumas – apie 300 kilometrų.

Trukmė – 2–3 dienos pasirinktinai.

Kelionė po jotvingių žemes – tai žingsnis į paslaptinę, kalnuotą ir miškų apgaubtą kraštą, kuriame gyveno karinga baltų gentis. Jotvingiai paliko daug pėdsakų šiame regione – nuo akmenimis apkrautų pilkapių iki piliakalnių, menančių senųjų gynybinių įtvirtinimų didybę. Ši gentis, garsėjusi žemdirbystės įgūdžiais ir kovų drąsa, kūrėsi pietinėje Užnemunėje, jų žemės driekėsi ir dabartinės Baltarusijos bei Lenkijos teritorijose.

Atvykdami iš Lenkijos, Lietuvos pusėje iš karto įvažiuojate į Vištyčio regioninį parką, kuriame saugomas Sūduvos kalvyno kraštovaizdis, jo gamtinė ekosistema ir kultūros paveldo vertybės. Pažintį su šia saugoma teritorija kviečiame pradėti žygiuojant Šilelio pažintiniu taku, kuris vingiuoja vaizdinga Vištyčio ežero pakrante – vietomis nuolaidūs šlaitai gali šauti į 50 metrų aukštį. Jei pakelsite galvas aukštyn, pamatysite medžiuose įsitačiusią „Raganos šluotą“, drevėtus medžius, aukščiausią Vištyčio eglę, o tako pusiaukelėje rasite Šventąjį šaltinėlių, nuo kurio galėsite arba grįžti atgal, arba toliau keliauti iki regyklos „Vaizdas į Romintos girią“.

Pavištyčio piliakalnis stūkso tarsi stebėtojas – jis matė ne vieną apeiginę ugnį ir girdėjo ne vieną sutartinę. Tai pats aukščiausias iš visų Vilkaviškio rajone esančių piliakalnių, siekiantis 229,5 metrų virš jūros lygio. Daugiau apie šio krašto vertybes sužinosite apsilankę Vištyčio regioninio parko lankytojų centre.

Sakoma, kad Vištyčio apylinkėse žmonės renka du derlius – vieną akmenų, o vėliau jau ką gamta ir darbas užaugino. Tad šiame akmenų krašte siūlome apsilankyti prie Vištyčio akmens, saugančio ne vieną legendą iš tų, apie kurias liudija jo viršuje įminta velnio pėda.

Tadarinės miške esantis pėsčiųjų takas „Keliaukim protėvių takais“ veda ne tik pro samanotus medžius, bet ir per laiką. Sako, čia vaikščiojo vilkai, o jų pėdsakais sekė senieji žyniai. Tai stebuklinga vieta, kuri kartu ir baugina, ir ramina. Čia vaikščiodami kontroliuokite savo mintis ir troškimus labai atidžiai, nes visata gali išpildyti viską, apie ką eidami galvosite.

Jei jau norėsite sustoti nakvynės, jus mielai priims sodyba „Dobilynė“.

Greta Lenkijos sienos esantis Kačergų kalnas, manoma, buvo stabų vieta, kur vyrai kalė ženklus į akmenis, o moterys rodė pagarbą deivei Laimai.

Kalvarijos krašto muziejuje kaupiami, saugomi ir visuomenei pristatomi eksponatai, susiję su krašto istorija, etnografija, šių dienų kultūra, asmenybėmis, kuriomis didžiuojasi vietiniai.

Piliakalnių būta įvairių paskirčių: vieni buvo žvalgybai, kiti gynybai, o ant trečių gyveno bendruomenės, šalia jų kūrėsi sodybos, kuriose šiandien pristatomas baltų buitės ir gyvenosenos paveldas. Etnografinėje Prano Dzūko sodyboje galima iš arčiau susipažinti su XX a. pradžios amatais, kasdienio darbo ritmu, atėjusiais iš jotvingių laikų. Čia pat galite praleisti naktį ant šieno.

Paukščiai, nendrynai, pelkės – visa tai laikyta šventviečių vartais, o Žuvinto biosferos rezervatas yra viena iš nedaugelio vietų, kur lankytojams suteikiama galimybė gyvai stebėti ir girdėti niekad nenurimstantį ežero gyvenimą.

Alytaus archeologijos muziejaus ekspozicija atveria žemės gelmėse slypinčią atmintį – čia guli amuletai, urnos, ietys, molio lipdiniai. Pagal jotvingių genties papročius tikėta, kad sielos įsikūnija medžiuose, tad muziejuje aplankykite ekspoziciją „Kai sieloms neliko medžių“ ir sužinosite Alytaus krašto istorijos ištakas.

Apie piliakalniuose buvusį gyvenimą pasakoja įvairūs archeologiniai radiniai, dažniausiai – molio šukės, tad Merkinėje apsilankykite keramikos dirbtuvėse „Vienaragių šilas“, kur ir patys galėsite prisiliesti prie keramikos dirbinių atsiradimo.

Rekomenduojame palepinti gomurį vienoje iš Merkinėje esančių maitinimo įstaigų.

Liškiavos piliakalnis su išlikusiomis pietvakarinio bokšto liekanomis traukia ne tik dėl gražių vaizdų į Liškiavos bažnyčią ir Nemuną, bet ir dėl sklindančių pasakojimų apie tai, kad čia, rengiantis atremti kryžiuočių puolimus, buvo statoma pilis, tačiau galimai dėl pergalės prie Žalgirio statybų atsisakyta, jos apleistos.

Vienas iš gausos ir amžinybės simbolių senovės žmonėms buvo druska, o šio mineralo gausu Druskininkų vandenyse, tad kviečiame apsilankyti „Druskos studijoje“, kur iš anksto susitarę galėsite sužinoti, kaip išgaunama druska, patirti jos plastiškumą, gebėjimą virsti skulptūrele.

Seniau maistas nebuvo labai lengvai gaunamas, reikėdavo nemažai darbo įdėti, tad dzūkiška banda – tarsi maža saulė, kepama iš pagarbos gamtos dosnumui. Rimos seklyčioje bandos dedamos ant kopūsto lapų ir kepanos duonkepyje, iškūrentame beržinėmis malkomis. Iš anksto užsisakę galite mėgautis neatrastais skoniais ir senosiomis tradicijomis.

Tarsi vėjo sukūrys Snaigyno (Veisiejų) apžvalgos bokštas kviečia pakilti į 15 metrų aukštį ir stebėti platybes – vandenį, takus, medžių viršūnes ir dangų.

Lazdijų krašto muziejaus ekspozicijoje susijungia šio kelio patirtys: padavimai, žmonių buitis, šventės, archeologiniai radiniai.

Kelionę Lietuvoje užbaigsime mistiškame privačiame Donato Mazurkevičiaus akmenų muziejuje „Jotvingių kiemas“. Čia sustingusi gamtos galia mena jotvingių dievus, apeigas ir stabus.

Jotvingių kraštas vilioja savo laukine gamta, kalvotais kraštovaizdžiais ir upių slėniais, kur kadaise stovėjo medinės pilys ir skambėjo apeiginės giesmės. Esame įsitikinę, kad čia, tarp Šešupės, Nemuno ir Merkio, pajusite senųjų baltų pasaulį.

AKMENYS, DANGUS IR DIEVAI

Suvalkų krašto muziejus – Jotvingių pilkapiai Šveicarijoje – Apžvalgos aikštelė Rovelėje – Trijų sienų sankirta: Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos – Romintos girios kraštovaizdžio parkas – Žytkiemny šakotinio paminklas – Apžvalgos bokštas Stančykuose – Jotvingių piliakalnis Stančykuose – Vilhelmo takas Romintos girioje – Immanuelio Kanto paminklas Goldapėje – Akmeninė Rotunda Olecke – Olecko Turgaus aikštė – Rospudos upės slėnis – Raczki – Augustavo girios šventoji vieta – Raigardo piliakalnis

Nuvažiuojamas atstumas – apie 200 kilometrų.

Trukmė – 2 dienos.

Turistinis maršrutas „*Akmenys, dangus ir dievai*“ veda per ypatingo gamtos ir kultūros turtingumo kraštus, glaudžiai susijusius su senųjų baltų ir jotvingių paveldu. Čia, tarp ežerų, kalvų ir senųjų girių, išliko jų gyvenviečių, tikėjimų ir tradicijų pėdsakai. Šis maršrutas – ne tik kelionė po vaizdingus Mozūrų ir Suvalkijos kraštovaizdžius, bet ir kelias į istorijos gelmes, kur gyveno gentys, sukūrusios regiono tapatybę.

Kelionė prasideda Suvalkų krašto muziejuje, kuriame sukaupiti daugybė archeologinių radinių iš jotvingių laikų. Toliau maršrutas veda į Jotvingių pilkapiai Šveicarijoje, unikalią vietą, kur iki šiol galima matyti senųjų pilkapių liekanas ir pajusti protėvių kulto atmosferą. Kitas sustojimas – apžvalgos aikštelė Rovelėje, iš kurios atsiveria panorama į pasienio žemes, kadaise saugotas karingųjų jotvingių. Simbolinė kultūrų susitikimo vieta yra Trijų sienų sankirta: Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos, primenanti apie senus ir šiuolaikinius šio Europos kampelio padalijimus. Ši vieta jau daugiau kaip šešis šimtmečius išlieka valstybių ir kultūrų riba.

Toliau kelias driekiasi per Romintos girios kraštovaizdžio parką Žytkiemiuose, kur galingi miškai slepia ne tik gamtos turtus, bet ir senųjų tikėjimų paslaptis. Žytkiemų kaime pastatytas šakotinio paminklas, simbolizuojantis regioninę kulinarinę tradiciją, kurios šaknys siekia jotvingių bendruomenes. Kitas objektas – apžvalgos bokštas Stančykuose, nuo kurio

matosi garsieji akvedukai ir jotvingių žemės, o visai šalia – jotvingių piliakalnis, liudijantis senąją gyvenvietę, kurią galima pažinti keliaujant pažintiniu maršrutu. Sekantis etapas – Vilhelmo takas Romintos girioje, primenantis prūsiškus laikus ir vedantis pro akmenis, susijusius su imperatoriumi Vilhelmu II.

Goldapėje keliautojus pasitinka simbolinė akmeninė arka – Immanuelio Kanto paminklas, mąstytojo, laikomo Jungtinės Europos pradininku. Toliau maršrutas veda į Olecką, kur stovi unikali Akmeninė Rotunda, susijusi su senaisiais šių žemių gyventojais. Olecko Turgaus aikštė – didžiausia Mozūruose, menanti kolonistus, kurie apsigyveno čia po jotvingių. Šiandien Mozūrų istorija persipina su kasdieniu gyventojų gyvenimu.

Kiti sustojimai – Rospudos upės slėnis ir Raczki, kur laukinė gamta ir grožis išliko beveik nepalieti, bei Augustavo girios šventoji vieta prie Rospudos, legendinė paskutiniųjų jotvingių genčių krikšto vieta, kur 1273 m. palei Rospudos upę aptikti ir kiti baltų genčių gyvenimo pėdsakai.

Maršrutas baigiasi prie Raigardo piliakalnio, dar vienoje vietoje, glaudžiai susijusioje su jotvingių praeitimi. Nuo piliakalnio viršūnės atsiveria vaizdas į ežerą ir dangų, o akmenys ir žemė vis dar pasakoja senųjų dievų ir karių istoriją.

Visa kelionė – tai ne tik susitikimas su Mozūrų ir Suvalkijos grožiu, bet pirmiausia su jotvingių paveldu – genties, kurios dvasia vis dar gyva kraštovaizdyje, mituose ir regiono kultūroje.

TARP KALVŲ IR EŽERŲ – JOTVINGIŲ ŽEMĖSE

Vygrių nacionalinis parkas – Ciso kalnas (Kukmedžių kalnas) – „Suvalkijos Fudžijama“) – Jotvingių atminimo kambarys Šiurpiliuose – Šiurpilio Pilies kalnas – Suvalkų kraštovaizdžio parkas (Turtulas) – Bachanavo gamtos rezervatas – Apžvalgos bokštas ant Lazdynų kalno – Mozūrijos druskų garinimo bokštai Geldapėje – Geldapės vandens bokštas – Gražioji kalva (*Piękna Góra* netoli Geldapės) – Kukmedžio raguvos gamtos rezervatas – Bizonų aptvaras Voliske – Goldapivo ežeras (Kruglankės) – Stare Juchy apžvalgos bokštas – Piliakalnis Rogaliuose – Vandens bokštas Elke – Pakrantės bulvaras prie ežero Elke

Nuvažiuojamas atstumas – apie 250 kilometrų.

Trukmė – 2 dienos

Atraskite kraštą, kuriame kalvos susitinka su ežerais, o gamta persipina su senųjų baltų ir jotvingių istorija. Maršrutas „*Tarp jotvingių kalvų ir ežerų*“ veda per gražiausius Suvalkijos ir

Kalvotųjų Mozūrų kampelius – nuo laukinių nacionalinių ir regioninių parkų, per piliakalnius ir atminties vietas, iki kurortinių miestelių ir vaizdingų bulvarų. Kiekvienas šio kelio žingsnis priartina prie šio nepaprasto krašto paslapties.

Šis maršrutas – tai kelionė per Suvalkijos ir Kalvotųjų Mozūrų širdį – kraštą, kupiną vaizdingų kalvų, spindinčių ežerų ir senųjų baltų pėdsakų. Čia, tarp miškų tylos ir ledynų suformuotų slėnių, dar juntama jotvingių – karingos tautos, kadaise gyvenusios šiose žemėse – dvasia.

Kelionė prasideda Vygrių nacionaliniame parke, kur Vygrių ežeras, apsuptas miškų ir pelkių, atsiveria visu savo grožiu. Tai kraštovaizdis, beveik nepakitęs nuo senųjų baltų laikų. Iš čia kelias veda į Ciso kalną Gulbiniškėse, dar vadinamą „Suvalkų Fudzijama“. Kūgio formos kalva išsiskiria kraštovaizdyje, o nuo jos viršūnės galima išvysti beribę laukų, miškų ir ežerų mozaiką.

Netoliese plyti Šiurpyliai, laikomi jotvingių žemių širdimi. Čia esanti Jotvingių atminimo kambarys saugo archeologinius radinius ir pasakoja apie šios didžios genties kasdienį gyvenimą bei tikėjimus. Virš kaimo stūkso Pilies kalnas, kur kadaise stovėjo jotvingių gynybinė pilis. Vaikstant senaisiais pylimais, galima pajusti žemėje išsaugotą istoriją.

Maršrutas driekiasi per Suvalkų kraštovaizdžio parką, seniausią Lenkijoje. Tai ledynų kraštovaizdžių žemė – gilių ežerų duburių ir bangų pavidalo kalvų. Turtule yra parko būstinė, iš kurios galima keliauti į Bachanovo gamtos rezervatą. Dar vienas įspūdingas taškas – apžvalgos bokštas ant Lazdynų kalno, iš kurio atsiveria slėnių ir ežerų panoramos, primenančios baltų sagas ir legendas.

Toliau kelias atveda į kurortinę Geldapę. Čia, tarp Mozūrijos druskų garinimo bokštų aromatų, galima giliai įkvėpti – šis aromatas gydantis. Iš Geldapės vandens bokšto matosi Romintos giria, o nuo netoliese esančios Gražiosios kalvos akys aprėpia plačias panoramas, siekiančias ir vaizdus už Lenkijos sienos.

Toliau laukia gamtos ir jos gyventojų pažintis. Kukmedžio raguvos gamtos rezervate senieji medžiai kuria šventų baltų girių atmosferą, o bizonų aptvare Voliske galima iš arti išvysti šiuos didingus gyvūnus, kadaise baltų laikytus šventais. Prie Goldapivo ežero Kruklankuose kraštovaizdis tampa švelnesnis, kviečiantis į poilsį ir apmąstymus. Netoliese esantis apžvalgos bokštas Stare Juchy suteikia galimybę dar kartą pažvelgti į plačias ežeringas apylinkes.

Rogaliuose laukia piliakalnis – senoji „pilies vieta“, viena iš daugelio, kur baltai ir jotvingiai statė savo gynybines gyvenvietes. Čia stipriausiai pajuntamas jų ryšys su žeme.

Paskutinė stotelė – Elkas. Iš istorinio vandens bokšto galima gėrėtis miesto ir ežero vaizdu, o pasivaikščiojimas pakrantės bulvaru – puiki kelionės pabaiga, jungianti istoriją, šiuolaikinį gyvenimą ir Mozūrijos gamtos grožį.

Maršrutas „*Tarp jotvingių kalvų ir ežerų*“ – tai daugiau nei turistinis takas. Tai kelionė per laiką ir erdvę – nuo senųjų baltų ir jotvingių legendų, per tylą saugomų parkų bei rezervatų, iki šiandieninių kurortų ir gyvų miestų. Tai pasakojimas apie žemę, kurioje gamta ir istorija gyvena greta, kurdamos nepakartojamą grožiu ir paslaptimi alsuojantį kraštovaizdį.

Objektų sąrašas pateikiamas Priede Nr. 4.

7. KULTŪROS KELIŲ SERTIFIKAVIMAS

Dr. Rasuolė Andrulienė

7.1. EUROPOS KULTŪROS KELIŲ SERTIFIKAVIMO MODELIS

Pagal Europos Tarybos 2013 m. rezoliuciją, kultūros kelias – tai: *„kultūros, švietimo, paveldo ir turizmo bendradarbiavimo projektas, paremtas istoriniu keliu, kultūriniu reiškiniu ar asmenybe, turinčiu tarpvalstybinę reikšmę ir padedančiu suprasti bei gerbti bendras Europos vertybes“*.

Siekiant, kad „Baltų kelias“ būtų pripažintas Europos Tarybos kultūros keliu, jis turi atitikti šiuos kriterijus:

1. **Temos europinis aktualumas** – turi būti kultūrinis reiškinys, turintis reikšmę daugiau nei vienai šaliai.
2. **Tinklinė struktūra** – mažiausiai 3 šalių partnerystė, juridinis valdymo subjektas.
3. **Mokslinė bazė** – veikiantis mokslo komitetas, vykdomas tyrimus ir užtikrinantis turinio kokybę.
4. **Edukacijos** – programos mokykloms, jaunimui, vietos bendruomenėms.
5. **Kultūrinis ir meninis turinys** – festivaliai, parodos, publikacijos, menininkų bendradarbiavimas.
6. **Turizmas ir tvarumas** – kuriamos turistinės paslaugos, laikantis etikos ir aplinkosaugos principų.
7. **Tinklaveika ir žinomumas** – matomas ženklavimas, interneto svetainė, tarptautinis pristatymas.

Valdymas grindžiamas tinkliniu modeliu. Kiekvienas kelias turi koordinuojančią organizaciją (pvz., asociaciją), valdymo struktūrą, mokslo komitetą, bendruomenių tinklą, įtraukiantį vietos gyventojus, turizmo paslaugų teikėjus ir institucijas.

Programos įgyvendinimas apima šias pagrindines veiklas: kultūros produktų kūrimas (parodos, spektakliai, leidiniai); švietimas (mokyklų programos, studentų mainai, vasaros akademijos); bendruomenių įtraukimas (vietos projektai, savanorystė, edukacija); turizmo plėtra (paslaugų integravimas), maršrutų žemėlapių, ženklavimas; sklaida ir matomumas (prekės ženklas, socialiniai tinklai, forumai).

Kultūros kelių poveikis vertinamas pagal:

- kultūrinę vertę – paveldo aktualizavimas, tapatybės stiprinimas;
- socialinę vertę – bendruomenių sutelktumas, edukacija;
- ekonominę vertę – turizmo srantai, vietos paslaugų plėtra;
- aplinkosauginę atsakomybę – ekoturizmas, kultūrinė ekologija.

Pabrėžiamas lėtasis turizmas, pagarba vietos kultūrai ir autentiškai.

Europos Tarybos kultūros kelių modelis yra išgryninta daugiasluoksnė sistema, kuri sujungia paveldą, tapatybę, turizmą ir švietimą; remiasi mokslo, bendruomenių ir kultūrinės partnerystės principais; formuoja ilgalaikę socialinę ir ekonominę vertę.

Kultūros kelių vertinimo ir sertifikavimo kriterijai: tema atspindi Europos vertybes ir yra bendra bent trims Europos šalims; yra tarptautinių, daugiadisciplinių mokslinių tyrimų objektas; stiprina Europos atmintį, istoriją ir paveldą bei prisideda prie dabartinės Europos įvairovės interpretavimo; remia jaunimo kultūrinius ir švietimo mainus; plėtoja pavyzdinius ir novatoriškus projektus kultūrinio turizmo ir tvaraus kultūros vystymosi srityje; plėtoja turistinius produktus ir paslaugas, skirtas įvairioms grupėms.

7.2. EUROPOS ŠALIŲ ĮSITRAUKIMO Į KULTŪROS KELIUS VERTINIMAS

Pietų ir Vakarų Europos šalys yra ypač aktyvios įsitraukdamos į įvairius Europos kultūros kelius, nes jų teritorijose gausu istorinių, religinių ir meninių paveldo objektų, glaudžiai susijusių su bendros Europos tapatybės formavimusi. Tokios valstybės kaip Ispanija, Italija, Prancūzija ar Portugalija dalyvauja daugelyje tarptautinių maršrutų, jungiančių piligrimystės, architektūros, muzikos, kulinarijos ar literatūros tradicijas. Šių šalių geografinė padėtis, kultūrinė įvairovė ir senosios civilizacijos palikimas lemia, kad jos tampa natūraliais traukos centrais, kuriuose persidengia skirtingų kultūrų įtaka. Aktyvus Europos valstybių įsitraukimas į kultūros kelių iniciatyvas ne tik stiprina tarptautinį bendradarbiavimą, bet ir prisideda prie turizmo, vietos bendruomenių įgalinimo bei tvaraus kultūros paveldo puoselėjimo.

Lenkija jau kelerius dešimtmečius aktyviai vysto kultūrinius kelius, kurie siejasi su Europos Tarybos „Cultural Routes of the Council of Europe“ iniciatyva. Lietuvos ir Latvijos įsitraukimas į Europos kultūros kelius yra svarbus žingsnis siekiant stiprinti regioninę identitetą ir pristatyti savo paveldą tarptautiniame kontekste, tačiau palyginti su Pietų ir Vakarų Europa, šių šalių dalyvavimas dar nėra toks intensyvus. Lietuva ir Latvija tik pastaraisiais metais aktyviau jungiasi prie šių iniciatyvų (žr. 3 lentelę). Tai rodo, kad Baltijos šalys vis labiau atranda

galimybes išnaudoti savo istorijos ir kultūros potencialą, tačiau vis dar turi erdvės plėtrai, siekiant priartėti prie Pietų ir Vakarų Europos aktyvumo lygio.

3 lentelė. Kaimyninių šalių įsitraukimas į Europos Tarybos sertifikuojamus kultūros kelius

Kultūros kelias (anglų k.)	Šalių skaičius (iš viso)	Lietuva	Latvija	Lenkija
Santiago de Compostela Pilgrim Routes	10	+	-	+
The Hansa	14	+	+	+
Viking Route	15	-	+	+
Via Francigena	4	-	-	-
Routes of El legado andalusí	6	-	-	-
Phoenicians' Route	14	-	-	-
Iron Route in the Pyrenees	3	-	-	-
European Mozart Ways	4	-	-	-
European Route of Jewish Heritage	24	+	-	+
Saint Martin of Tours Route	13	-	-	+
Cluniac Sites in Europe	8	-	-	+
VIA REGIA	5	-	-	+
TRANSROMANICA	10	-	-	-
Iter Vitis Route	23	-	-	-
European Cemeteries Route	22	-	-	+
Prehistoric Rock Art Trails	9	-	-	-
European Route of Historic Thermal Towns	18	-	-	+
Route of Saint Olav Ways	5	-	-	-
European Route of Ceramics	16	-	-	+
European Route of Megalithic Culture	12	-	-	-
Huguenot and Waldensian Trail	4	-	-	-
ATRIUM	9	-	-	-
Réseau Art Nouveau Network	16	-	+	-
Via Habsburg	7	-	-	-
Roman Emperors and Danube Wine Route	10	-	-	-
European Routes of Emperor Charles V	13	-	-	-
Destination Napoleon	12	-	-	+
In the Footsteps of Robert Louis Stevenson	5	-	-	-
Fortified Towns of the Grande Region	3	-	-	-
Impressionisms Routes	13	+	-	+
European Route of Industrial Heritage	29	-	+	+
Iron Curtain Trail – EuroVelo 13	14	-	-	+
Le Corbusier Destinations: Architectural Promenades	6	-	-	-
Liberation Route Europe	12	-	-	+
European Route of Historic Gardens	11	-	-	+
Aeneas Route	8	-	-	-
Alvar Aalto Route	5	-	-	-
Cyril and Methodius Route	10	-	-	+
European Route d'Artagnan	6	-	-	-
Iron Age Danube Route	8	-	-	-
Historic Cafés Route	15	-	-	-
European Fairy Tale Route	9	+	-	-
Women Writers Route	8	-	-	+
Transhumance trails	9	-	-	-
Leonardo Da Vinci Route	6	-	-	-
European Route of Historic Pharmacies and Medicinal Gardens	13	+	-	+
Romea Strata	7	+	+	+
Saint Francis Ways	13	-	-	-
Pyrenean Freedom Routes	10	-	-	-
Iš viso		7	5	20

Saltinis: www.coe.int/en/web/cultural-routes

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad kultūros kelyje dalyvaujančių šalių skaičius įvairus. Nors dominuoja partneriai iš 10–20 (ir daugiau) šalių viename kultūros kelyje, tačiau yra sertifikuotų kelių, kuriame dalyvauja partneriai iš 3–7 šalių.

7.3. KULTŪROS KELIŲ CERTIFIKAVIMO LIETUVOJE ANALIZĖ

„Kultūros kelių Lietuvoje lygmenų nustatymo ir sertifikavimo tvarkos aprašas“, patvirtintas 2021 m. gruodžio 22 d. LR kultūros ministro įsakymu Nr. IV-1457, (toliau – Tvarkos aprašas) nustato vieningą metodinę ir administracinę sistemą, skirtą kultūros kelių sertifikavimui Lietuvoje, reglamentuojant regioninio, nacionalinio ir tarptautinio lygmens kelių statuso suteikimo kriterijus, paraiškų teikimo ir vertinimo procesą, ekspertų komisijos darbą, sertifikavimo dokumentų išdavimą bei veiklos stebėseną.

Tvarkos aprašas sukuria nuoseklų ir skaidrų kultūros kelių sertifikavimo mechanizmą, leidžiantį plėtoti tiek regioninius, tiek nacionalinius ir tarptautinius projektus. Dokumentas svarbus ne tik kaip administracinis įrankis, bet ir kaip turinio kokybės bei kultūrinės reikšmės vertinimo standartas, kuris remiasi mokslinė medžiaga, bendruomenių įtraukimu ir tvarumo principais. Šis sertifikavimo modelis tampa strateginiu instrumentu įtvirtinant kultūros kelius kaip sudėtinę kultūrinės politikos, turizmo ir identiteto formavimo dalį.

Tvarkos apraše Lietuvoje nustatyti trys kultūros kelių lygmenys:

- **Regioninis lygmuo** – kelias apima ne mažiau kaip 3 savivaldybes, išryškina regioninę tapatybę.
- **Nacionalinis lygmuo** – kelias jungia ne mažiau kaip 3 Lietuvos regionus arba 6 savivaldybes, aktualizuoja visai šaliai reikšmingus istorinius procesus.
- **Tarptautinis lygmuo** – įgyvendinamas ne mažiau kaip dviejų šalių teritorijose, turi Europos reikšmę ir sąsajų su bendra istorine patirtimi.

4 lentelė. Baltų kelio atitiktis Tvarkos aprašo 8 p. pateiktiems tarptautinio kultūros kelio kriterijams (esamos situacijos vertinimas)

Punkto Nr.	Kriterijus	Atitikimas	Pagrindimas
8.1.	Bendradarbiavimas vystomas ne mažiau kaip dviejų kaimyninių valstybių teritorijose, įskaitant Lietuvą, teritorijose bendradarbiaujant su šių valstybių organizacijomis.	Taip	Bendradarbiavimas tarp Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos partnerių vykdomas per projektines veiklas.
8.2.	Tema remiasi Lietuvai reikšmingu materialiuoju ir nematerialiuoju kultūros paveldu, esančiu kitose valstybėse, jo aktualinimu, kelioms valstybėms	Taip	Temos pagrindimas pateikiamas šios studijos 2.1. ir 2.2. poskyriuose.

	reikšmingais kultūros reiškiniiais, (...) atskleidžiamos sąsajos su Lietuvos ir Europos istorija bei vertybėmis. Tema atskleidžia regiono kultūrinį tapatumą Europos kontekste, aktualizuojant vietos ir regiono paveldą (materialų ir nematerialų) kultūros kelio vystymo ribose, susiejant su kultūros kelio veiklose dalyvaujančiomis užsienio šalimis, bendra Europine patirtimi, istorija ir vertybėmis.		
8.3.	Suformuluota aiški kultūros kelio koncepcija:		
8.3.1.	apibrėžti kultūros kelio apimtyje plėtojami kultūros ištekliai Lietuvoje (materialūs ir nematerialūs kultūros paveldas, muziejai, kultūros centrai ir kt.), jų sąsajos su kitomis Europos šalimis	Taip	Kultūros kelio apimtyje plėtojami kultūros ištekliai Lietuvoje apibrėžti mokslinių tyrimų kontekste (atliktos studijos ir tyrimai), pateiktos temų sąsajos su Latvija ir Lenkija (žr. 4 ir 6 skyrius), ištekliai pristatomi www.batukelias.lt svetainėje, leidiniuose ir maršrutų žemėlapiuose.
8.3.2.	išskirtos tikslinės rinkos ir tikslinės lankytojų grupės (šeimos, pavieniai keliautojai, lankytojų grupės, moksleiviai ir pan.) ir identifikuoti tų grupių poreikiai	Taip	Šioje studijoje išskiriamos rinkos ir tiksliai keliautojų segmentai, išskirti jų poreikiai (žr. 8.3 poskyrį).
8.3.3.	sudarytas kultūros kelio tęstinis maršrutas (žemėlapis), pažymint lankymo vietas	Taip	Parengti teminiai maršrutai Lietuvoje ir Latvijoje (www.baltukelias.lt/marsrutai/). Atliktas baltų kultūros kelio (jotvingių maršruto) istorinis pagrindimas Lietuvos ir Lenkijos pasienio regione (žr. 6 skyrių).
8.3.4.	sukurta turizmo ir kultūrinių paslaugų infrastruktūra pagrindiniuose tęstinio maršruto taškuose	Taip	42 informacijos centrai („Baltų kultūros pažinimo centras“, lankytojų ir turizmo informacijos centrai), 48 muziejai ir ekspozicijos, 49 amatų centrai ir vietos, 30 edukacijų, maitinimo ir apgyvendinimo paslaugos, kitos lankytinos vietos. Ateityje planuojama sudaryti maršrutą jotvingių tema ir įtraukti paslaugų teikėjus.
8.3.5.	sudarytas ne mažiau kaip trejų metų veiklos planas	Taip	Šioje studijoje sudarytas 3 metų veiklos plano projektas (žr. 8.4. skyrių)
8.4.	sudarytas dalyvaujančių įstaigų ir organizacijų, nevyriausybinių sektoriaus bei bendruomenių partnerystės tinklas: kultūros kelio organizacinė (valdymo) struktūra, esami ir potencialūs partneriai Lietuvoje ir dalyvaujančiose užsienio šalyse (sutartys su užsienio partneriais)	Taip	Šioje studijoje pateiktos rekomendacijos tinklaveikiai, strateginių partnerių atrankai ir valdymo struktūra (žr. 8.1. ir 8.2 poskyrius). Sutartys su užsienio partneriais sudarytos įgyvendinant projektus.
8.5.	Sukurta kultūros kelio komunikacijos ir rinkodaros sistema tarptautiniu mastu, skatinant vietinį ir atvykstamąjį turizmą:		
8.5.1.	sukurta kultūros kelio atributika (logotipas), interneto svetainė (visų dalyvaujančių šalių kalbomis)	Taip	Sukurtas logotipas ir interneto svetainė (lietuvių kalba). Šioje strategijoje (žr. 8.6 poskyrį) numatytos tobulinimo priemonės.
8.5.2.	numatytas kultūros kelio ženklavimas kultūros kelio atributika (logotipu)	Taip	Šioje strategijoje (žr. 8.6 poskyrį) numatytos tobulinimo priemonės.
8.5.3.	vykdoma informacijos sklaida tarptautiniu mastu:		
8.5.3.1.	kultūros kelio interneto svetainėje ir socialiuose tinkluose	Iš dalies	Informacija svetainėje ir socialiniuose tinkluose vykdoma lietuvių kalba. Šioje studijoje pateiktos rekomendacijos 8.6 poskyryje.

8.5.3.2.	dalyvaujančių šalies savivaldybių bei projekte dalyvaujančių užsienio šalių turizmo informacijos sklaidos priemonėse (internetu svetainėse, socialiniuose tinkluose ir kt.)	Iš dalies	Projektinės veiklos viešinimas.
8.5.3.3.	kultūros kelias įtrauktas į turizmo gidus, platinamus projekte dalyvaujančių šalių mastu	Taip	Turizmo gidai (leidiniai): www.baltukelias.lt/puslapis/leidiniai-1/
8.5.3.4.	kultūros kelias bent kartą per metus aktualizuojamas nacionaliniu mastu (kultūros renginiai, akcijos ir kt.)	Taip	Vyksta konferencijos, seminarai projektinės veiklos (pažintiniai turai, parodos ir kt.).
8.6.	Kultūros kelio istorinė raida, jo svarba kultūriniam, socialiniam, ekonominiam šalies vystymuisi ir ryšiai istoriniame kultūriniame Europos kontekste pagrįdžiami mokslinė istorine medžiaga	Taip	Parengti tyrimai ir studijos (žr. 2.2. poskyrį ir 4 skyrį).
8.7.	Užtikrintas stabilus kultūros kelio veiklų finansavimas	Taip	Įgyvendinti projektai, atnaujinama svetainė (www.baltukelias.lt), užtikrinama Baltų kultūros pažinimo centro veikla, vykdoma komunikacija socialiniuose tinkluose, organizuojamos konferencijos ir seminarai.
8.8.	Sukurta lankytojų srautų apskaitos ir gaunamos naudos analizės sistema, kuria vertinamas kultūros kelio populiarumas ir ekonominis naudingumas	Taip	Šioje studijoje pateikti pasiūlymai (žr. 8.4. poskyrį).

Pažymėtina, kad tarptautiniam kultūros keliui keliama ne tik kultūrinio turinio, bet ir geopolitinių ryšių, daugiakalbės komunikacijos ir europinės integracijos reikalavimai.

Šiuo metu Lietuvoje yra sertifikuoti trys nacionalinio lygmens kultūros keliai – „M. K. Čiurlionio kultūros kelias“, „Vėtrungių kelias“ ir „Pilių ir dvarų kultūros kelias“ bei du regioninio lygmens kultūros keliai – „Penkių kūrėjų kelias“ ir „Justino Marcinkevičiaus kultūros kelias“¹⁰¹¹.

7.4. KULTŪROS KELIAI LENKIJOS

Lenkija aktyviai plėtoja kultūros, kurie jungia istorinius objektus, miestus ir regionus. Šie kultūros keliai siejasi tiek su Europos Tarybos „Cultural Routes of the Council of Europe“ iniciatyva, tiek su nacionalinėmis programomis. Dažniausiai sertifikuotu keliu Lenkijoje laikomi tie, kurie turi „Cultural Routes of the Council of Europe“ statusą, t. y. tarptautinį pripažinimą. Europos Tarybos pripažinti kultūriniai keliai, einantys per Lenkiją: Šv. Jokūbo kelias – piligrimų kelias, vedantis per Lenkijos miestus (pvz., Gdanską, Torunę, Poznanę, Krokuvą) į Santjago de Kompostelą Ispanijoje; Geležinės uždangos kelias – dviračių ir kultūros maršrutas, apimantis buvusios geležinės uždangos teritoriją, taip pat dalį Lenkijos pasienio; Hanza kelias – jungia buvusius Hanzos sąjungos miestus, tarp jų ir Gdanską; Art Nouveau kelias – apima Lodzę ir

¹⁰ <https://kpd.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/pazinimas-ir-pazinimo-sklaida/kulturos-keliu-lietuvoje-sertifikavimas/lietuvoje-sertifikuoti-kulturos-keliai/>

¹¹ <https://kpd.lrv.lt/lt/naujienuos/sertifikuoti-du-nauji-kulturos-keliai-lietuvoje/>

kitus miestus, garsėjančius modernizmo architektūra; Europos žydų paveldas – svarbus dėl gausaus žydų kultūros paveldo Krokuvoje, Varšuvoje, Liubline; Šv. Martyno kelias – jungia vietas, kuriose garbinamas šv. Martynas, tarp jų – Lenkijos miestus bei kt.

Lenkijoje yra reglamentuojami nacionaliniai ir regioniniai kultūros keliai, tačiau vieno teisės akto nėra. Lenkijoje kultūros keliai nėra savavališki – yra teisės aktai ir gairės (kultūros paveldo apsaugos, turizmo ir regioninės plėtros teisės aktai bei programos). Kultūros kelių samprata Lenkijoje glaudžiai siejama su kultūros paveldo apsaugos įstatymu (Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, 2003 m.); kelių steigimą ir priežiūrą dažniausiai inicijuoja savivaldybės, regioniniai turizmo organizatoriai arba muziejai, tačiau juos koordinuoja Kultūros ir nacionalinio paveldo ministerija; reglamentavimas susietas su Nacionaline turizmo plėtros programa ir regioninėmis plėtros strategijomis.

Lenkijoje nacionaliniu mastu yra oficialiai pripažinti Nacionaliniai kultūros keliai (Narodowe Szlaki Kulturowe), kuriems suteikiamas ypatingas statusas ir finansavimas. Vienas pirmųjų pavyzdžių – „Szlak Piastowski“, kuris gavo tokį statusą dėl reikšmės Lenkijos valstybingumui. „Medinių bažnyčių keliai“, „Technikos paminklų kelias Silezijoje“ taip pat įtraukti į oficialius sąrašus.

Regioniniu lygmeniu kiekviena vaivadija (regionas) gali steigti ir prižiūrėti savo regioninius kultūros kelius. Pavyzdžiui, Aukštutinės Silezijos „Technikos paminklų kelias“ turi savo statutą bei oficialią priežiūros instituciją („Silesian Museum“ ir vietos savivaldybės). Nustatyti standartai: kelio identitetas, žymėjimas, turistinė infrastruktūra, paveldosaugos kriterijai.

5 lentelė. Kultūros kelių statusas

Lygmuo	Pavyzdžiai	Prižiūrinti institucija	Statusas
Europos Tarybos kultūros keliai (Council of Europe Cultural Routes)	Šv. Jokūbo kelias, Hanza kelias, Europos žydų paveldas, Art Nouveau kelias	Europos Taryba (Cultural Routes Institute, Liuksemburgas), Lenkijos Kultūros ir nacionalinio paveldo ministerija	Turi tarptautinį sertifikatą, privalo vykdyti švietimo, turizmo ir kultūros veiklas, tinklaveiką kelių šalyse
Nacionaliniai kultūros keliai (Narodowe Szlaki Kulturowe)	Szlak Piastowski, Medinių bažnyčių keliai, Krokuvos Karališkasis kelias, Technikos paminklų kelias Aukštutinėje Silezijoje	Kultūros ir nacionalinio paveldo ministerija, kartais – nacionaliniai muziejai ar fondai	Įtraukiami į oficialų sąrašą, gali gauti valstybės finansavimą, privalomas paveldosaugos statusas, ženklavimas
Regioniniai kultūros keliai (Regionalne szlaki kulturowe)	Gotikos kelias Pomeranijoje, Literatūriniai keliai (Sienkiewicz, Miłosz), Dvarų keliai (pvz., Mazovijoje), regioniniai piligrimų maršrutai	Vaivadijų savivaldybės, regioniniai muziejai, turizmo organizacijos	Reglamentuojami pagal vietos strategijas; nustatomi kriterijai (autentiškumas, turistinė infrastruktūra, informaciniai ženklai). Gali būti rekomenduojami turizmo rinkodaroje

8. PASIŪLYMAI „BALTŲ KELIAS“ PLĖTRAI

Dr. Rasuolė Andriulienė

8.1. TINKLAVEIKA

Tinklaveika yra svarbi, siekiant kurti ir plėtoti sėkmingą partnerystę tarp įvairių įstaigų, organizacijų, NVO ir bendruomenių. Žemiau pateikiamos rekomendacijos, kaip gali būti formuojamas Baltų kelio partnerystės tinklas, organizacinė struktūra ir galimi partneriai.

Tikslas – sukurti veikiančią tarptautinę partnerystės ir bendradarbiavimo struktūrą, kuri užtikrintų kultūros kelio tvarumą, kultūrinę reikšmę, suinteresuotų šalių įsitraukimą ir atitiktų „Council of Europe Cultural Routes“ standartus. Europos Tarybos Kultūros kelių sertifikavimas reikalauja, kad iniciatyva būtų tinkamai koordinuojama, valdoma ir paremta tinkliniu bendradarbiavimu, o ne vieno projekto veiklomis. Siekiant, kad „Baltų kelias“ būtų ne tik kultūrinė idėja, bet ir oficialus, ilgalaikis tarptautinis kultūros kelias, būtina turėti strateginius partnerius Lietuvoje, Latvijoje ir Lenkijoje, sutartimis paremtą partnerių dalyvavimą, formalią organizaciją, administruojančią visą Baltų kelią. Strateginių partnerių įsipareigojimas įrodo, kad kultūros kelias turi tvirtą valdymo struktūrą, veiklos tęstinumą ir geografinę aprėptį (Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje).

Strateginių partnerių poreikis:

1. Ilgalaikis tvarumas ir veiklos efektyvumas. Strateginiai partneriai – tai institucijos, kurios ne tik prisideda prie atskirų veiklų, bet ir dalijasi atsakomybe bei investuoja į ilgalaikę kultūros kelio plėtrą. Be jų kelias liktų tik atskirų taškų (objektų) tinklu, o ne darniai veikiančia sistema.

2. Turinio kokybė ir autentiškumas. Strateginiai partneriai – muziejai, mokslininkai, kultūros paveldo specialistai – užtikrina, kad kultūros kelio turinys yra pagrįstas moksliniu, istoriniu ir kultūriniu aspektu. Tai padeda išvengti paviršutiniškumo ir komercinio požiūrio, stiprina autentiškumą, kuris svarbus ir keliautojams, ir Europos kultūros kelių sertifikavimui.

3. Regioninis ir tarptautinis tinklas. Strateginiai partneriai užtikrina, kad Baltų kelias nebūtų tik vietinio turizmo maršrutas, bet tarptautinis kultūrinis projektas, jungiantis Lietuvą, Latviją, Lenkiją, gal ir toliau. Platus tinklas stiprina projekto pridėtinę vertę, padėtų pritraukti tarptautinį finansavimą ir ekspertines žinias.

4. Prieiga prie išteklių (žmogiškųjų, finansinių, infrastruktūros). Strateginiai partneriai – valstybinės institucijos, muziejai, savivaldybės, universitetai, turizmo centrai – gali deleguoti specialistus ir pasidalinti kompetencijomis, žiniomis, prisidėti finansavimu, turizmo infrastruktūra (informacijos centrai, apgyvendinimas ir kt.) ir viešinimo kanalais.

6 lentelė. Galimi strateginiai partneriai

Partnerių tipas	Pavyzdžiai
Valstybinės institucijos	Nacionalinės kultūros, turizmo ir paveldo organizacijos
Savivaldybės	Maršrute esančių miestų/rajonų savivaldybės
Mokslas ir tyrimai	Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos universitetai ir kt. mokslo, švietimo įstaigos, tyrimų agentūros ir pan.
Nevyriausybinių organizacijų	Vietos bendruomenės, seniūnijos, asociacijos, jaunimo organizacijos
Verslas ir turizmas	Turizmo informacijos centrai, turizmo asociacijos, gidai, turizmo agentūros, viešbučiai, maitinimo įstaigos, amatininkai, kiti paslaugų teikėjai
Tarptautiniai partneriai	Kitų šalių jau esami kultūros kelių tinklai

Siekiant Europos Tarybos kultūros kelių sertifikavimo, turi būti sudaryta aiški valdymo struktūra, pagrįsta tinkliniu bendradarbiavimu, institucijų, tyrėjų, paveldo ir turizmo sektoriaus atstovų įtraukimu.

Partnerystei yra privalomas veiklos planas ir susitarimai. Partneriai turi įsipareigoti vykdyti veiklas, prisidėti prie strategijos įgyvendinimo, todėl turi būti pasirašytos bendradarbiavimo sutartys, reglamentuojančios partnerių pareigas ir atsakomybes. Bendradarbiavimą galima įteisinti per memorandumą / sutartį tarp šalių partnerių ir sukurti veiklos koordinavimo reglamentą.

Europos Tarybos Kultūros kelių programa reikalauja aiškos teisinės ir valdymo struktūros, todėl dauguma sertifikuotų kelių veikia kaip:

1) Tarptautinė nevyriausybinių asociacija (NVO) – dažniausias modelis. Asociacija vienija partnerius – muziejus, savivaldybes, universitetus, turizmo agentūras, kultūros centrus ir kita. Asociacija turi valdymo organus: asociacijos narius, valdybą, prezidentą / pirmininką, koordinatorių. Pavyzdžiui, „Hanseatic Route“ turi tarptautinę asociaciją, „Saint Olav Ways“ – Norvegijoje įsteigta koordinuojanti organizacija.

2) Konsorciumas arba partnerių tinklas su formalizuota valdymo sutartimi. Jei asociacija dar neįkurta, kelią gali valdyti formalus partnerių tinklas, kuris pasirašo memorandumą dėl bendradarbiavimo, valdymo schemą (koks partneris už ką atsakingas), koordinuojančios institucijos paskyrimą (kokia organizacija vykdo pagrindines funkcijas).

3) Fondas ar viešoji įstaiga – mažiau paplitusi forma, bet galima, ypač jei projektas susijęs su finansiniais įsipareigojimais ar nuosavybe.

Apibendrinant galima teigi, kad dažniausias pasirinkimas – asociacija. Tai sąlygoja aiškus asociacijų teisinis statusas – galima pasirašyti sutartis, vykdyti veiklą, gauti finansavimą; atvira narystė – leidžia įtraukti naujus partnerius; valdymo lankstumas – nariai renka valdymo organus, gali priimti sprendimus kolegialiai, tinkamas formatas tarptautiniam bendradarbiavimui, nes Europos Tarybos sertifikavimo modelis yra orientuotas į ilgalaikius tinklus. Asociacija turi turėti – įstatus, veiklos planą (pagal kultūros kelio tikslus), narių sąrašą (bent iš 3 šalių), koordinuojančią instituciją, veiklos biudžetą, viešinimo (rinkodaros ir komunikacijos) strategiją, tyrimų ir turizmo plėtros planus.

8.2. VALDYMO MODELIS

Kultūros kelio „Baltų kelias“ organizacinė (valdymo) struktūra:

1. **Valdyba / valdybos komitetas** – atsakingas už strateginius sprendimus, finansų valdymą ir bendrą projekto vadovavimą.
2. **Mokslo komitetas / ekspertų taryba** – konsultuoja bei teikia rekomendacijas dėl partnerystės, turinio, naratyvo ir paveldo interpretavimo klausimais, kelio plėtros ir projektų klausimais, prisideda prie edukacijos, publikacijų ir tyrimų plėtros.
3. **Projekto vadovas** – koordinuoja kasdienines veiklas, vykdo komunikaciją ir užtikrina projektų įgyvendinimą.
4. **Partnerių valdymo grupė ir jos koordinatorius** – prižiūri partnerių įsitraukimą ir bendradarbiavimą, organizuoja susitikimus ir darbo grupes.
5. **Komunikacijos ir viešinimo skyrius** – atsakingas už informacijos sklaidą, viešinimą ir ryšių su visuomene užtikrinimą, renginių organizavimą.
6. **Finansų ir administracijos skyrius** – valdo biudžetą, finansinius ataskaitas ir teikia įgyvendinti projektus pagal biudžetą.

Mokslo komitetas (arba ekspertų taryba) yra vienas iš būtinų elementų, jei kultūros kelias siekia Europos Tarybos „Kultūros kelio“ sertifikato. Kodėl reikia mokslo komiteto?

- **Atitiktis Europos Tarybos kriterijams.** Europos Taryba reikalauja, kad kiekvienas kultūros kelias turėtų: „...an academic committee to ensure the scientific grounding and integrity of the route“. Kultūros kelias turi turėti moksliskai pagrįstą temą, kurią vertina nepriklausomi ekspertai. Be mokslo komiteto kelias negali būti oficialiai sertifikuotas. „Baltų kelias“ koncepcija akcentuoja, kad kelias turi būti grįstas moksliniais tarpdisciplininiais tyrimais –

istorija, etnologija, kultūros studijomis ir kt. Tačiau siekiant gauti „Cultural Route of the Council of Europe“ sertifikatą, būtina turėti nepriklausomą akademinį organą, kuris užtikrintų turinio patikimumą, tematikos gilumą ir pasakojimo autentiškumą.

- **Moksliškai pagrįstas naratyvas.** Mokslo komitetas formuoja istorinį ir kultūrinį naratyvą, užtikrina, kad maršrute pristatomi faktai būtų tikslūs, nediskriminuojantys, istoriškai pagrįsti, padeda išvengti klaidų. „Baltų kelias“ mokslo komitetas užtikrintų aiškų, nuoseklų baltų identiteto ir istorinio paveldo pasakojimą, objektyvų vertinimą, kokie objektai, tradicijos ar regionai turėtų būti įtraukti į „Baltų kelią“, balanso tarp tautų regioninės tapatybės ir bendro europinio konteksto.

- **Tarptautinio patikimumo didinimas.** Europos Taryba reikalauja, kad kelią remtų ir vertintų nariai iš skirtingų valstybių bei institucijų. Turint mokslo komitetą su nariais iš skirtingų šalių (Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos), parodoma kad kelias nėra vienos šalies projektas, vertinimas vyksta nepriklausomai ir remiamasi akademinio konsensu. Tai užtikrintų tarptautinį horizonto mastą ir nepriklausomą vertinimą.

- **Metodinės ir edukacinės funkcijos.** Mokslo komitetas kuria edukacines programas, publikacijas, leidinius, prisideda prie kultūros kelio tyrimų, gali inicijuoti bendrus projektus su universitetais, doktorantūra. Komitetas padeda rengti kokybiškas paraiškas Europos Tarybai dėl kultūros kelio „Baltų kelias“ sertifikavimo ir ES projektams (pvz., „Creative Europe“, „Horizon Europe“), užtikrinti tyrimų tęstinumą, įtraukti studentus, jaunimą, muziejus ir tyrimų centrus.

- **Edukacinė ir leidybinė veikla.** Komitetas gali inicijuoti: mokslines publikacijas, edukacinę medžiagą mokykloms, jaunimui, mokslinius renginius (seminarus, konferencijas) apie baltų paveldą. Tai svarbu ne tik projekto viešumui, bet ir akademiniai integracijai.

7 lentelė. Mokslo komiteto sudėtis

Pozicija	Pavyzdžiai
Istorijos ir kultūros paveldo ekspertai	Universitetų dėstytojai, muziejininkai
Paveldosaugos specialistai	Kultūros paveldo institucijų atstovai
Tarpdisciplininiai tyrėjai	Etnologai, menotyrininkai, architektai
Tarptautiniai ekspertai	Europos kultūros kelių instituto ar kitų kultūros kelių atstovai

Kultūros kelio „Baltų kelias“ mokslo komitetą galėtų sudaryti ne mažiau kaip 5–7 nariai, bent iš 3 šalių (Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos), susitinkantys bent kartą per metus. Nariai turėtų atstovauti skirtingas sritis: istoriją, paveldo tyrimus, kultūros studijas (etnologija, folkloras),

menotyrą, architektūrą, kultūrinį turizmą ir pan. Narius siūlo koordinuojanti organizacija ir patvirtina valdyba (valdymo komitetas). Narių kadencija – 3 metai, su galimybe pratęsti.

Pavyzdžiui, „Šv. Jokūbo kelias“ mokslo komitetas vertina kiekvieno objekto ar vietovės istorinę reikšmę, kuria edukacines programas mokykloms ir piligrimams, leidžia leidinius, atlieka mokslinius tyrimus, organizuoja konferencijas, tvirtina naujų vietų prijungimą prie kelio.

Baltų kultūros kelio mokslo komitetas, kurį galėtų sudaryti ekspertai iš Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos, būtų patariamasis organas, kurio tikslas – užtikrinti, kad kultūros kelio turinys ir plėtra būtų grindžiami moksliniais, istoriniais ir kultūriniais pagrindais, atitinkančiais Europos Tarybos Kultūros kelių programos kriterijus. Mokslo komitetas galėtų vykdyti šias funkcijas: konsultuoti koordinuojančią organizaciją turinio, naratyvo ir paveldo interpretavimo klausimais; vertinti ir tvirtinti objektų, veiklų ar vietovių įtraukimą į kultūros kelią; prisidėti prie edukacijų, publikacijų ir tyrimų plėtros; dalyvauti rengiant paraiškas Europos Tarybos ar ES institucijoms; stebėti ir vertinti kultūros kelio įgyvendinimą iš mokslinės perspektyvos; rekomenduoti tyrimų ar projektų kryptis; palaikyti ryšius su kitų kultūros kelių mokslo tarybomis ir akademinėmis institucijomis.

8.3. RINKOS IR SEGMENTAI

Baltų kelio maršrutai yra teminiai ir patyriminiai, todėl tinka įvairių rinkų (ypač Europos šalių) tiksliniams segmentams. Kultūros kelio „Baltų kelias“ sėkmingai plėtrai būtina aiškiai apibrėžti tikslines rinkas ir lankytojų segmentus, atsižvelgiant į jų poreikius, motyvaciją bei elgseną. Tai leidžia pritaikyti turinio, komunikacijos ir paslaugų strategiją skirtingoms auditorijoms, užtikrinant didesnę įsitraukimą ir ekonominį tvarumą.

1. Vietinė / vidaus rinka (nacionalinis turizmas):

- Vietos gyventojai – šeimos, jaunimas, senjorai, vietos bendruomenės nariai.
- Mokyklos ir universitetai – edukacinės išvykos, teminės stovyklos, pažintiniai turai.
- Teminiai keliautojai – istorijos, archeologijos, etnokultūros entuziastai.

2. Regioninė rinka (Baltijos šalys ir kaimyninės valstybės)

- Latvija, Lenkija – bendros istorijos ir kultūros paveldo maršrutai, bendra turistinė infrastruktūra.
- Estija, Vokietija – kultūrinių mainų ir paveldo turizmo galimybės.

3. Tarptautinė rinka:

- Kultūriniai turistai iš Vakarų Europos (Vokietija, Prancūzija, Skandinavija, Beniliuksas, Jungtinė Karalystė).
- Išeivijos / diasporos atstovai – kilmės vietų pažinimas, genealoginiai maršrutai.
- Specializuotos keliautojų grupės – archeologijos, etnologijos, istorinių rekonstrukcijų mėgėjai.

4. Segmentų išskyrimas pagal motyvaciją:

- Paveldo tyrinėtojai – siekia gilesnės istorinės ir kultūrinės patirties.
- Šeimos su vaikais – pageidauja interaktyvių edukacinių veiklų.
- Aktyvaus poilsio mėgėjai – pėsčiųjų, dviračių, vandens maršrutai.
- Kultūros renginių lankytojai – festivaliai, koncertai, parodos.
- Religinio ir sakralinio turizmo atstovai – šventvietės, senosios apeigos, piligriminiai takai.

Segmentavimas leidžia kurti diferencijuotus maršrutus ir produktus (pvz., „Šeimos savaitgalis Baltų kelyje“, „Baltų mitologijos ekspedicija“, „Archeologinis dviračių maršrutas“). Kiekvienam segmentui būtina pritaikyti komunikacijos kanalus (socialiniai tinklai, edukaciniai leidiniai, kelionių portalai, turizmo mugės). Išeivijos / diasporos segmentas turi aukštą emocinį ryšį ir gali tapti lojalumo bei tarptautinio viešinimo varikliu.

Žemiau pateikiami segmentai su paaiškinimu, kodėl kiekvienas jų būtų suinteresuotas maršrutais:

- **Kultūrinio turizmo / paveldą vertinantys keliautojai.** Juos keliauti motyvuoja noras pažinti istoriją, vietos kultūrą, autentiškas vietas. Šiems keliautojams patrauklūs piliakalniai, muziejai, šventvietės, tradiciniai renginiai. Kultūrinio turizmo keliautojams svarbi patraukli ir prieinama informacija: audiogidai, lankytinų vietų žemėlapiai, muziejinės ekspozicijos, gidų paslaugos.

- **Šeimos su vaikais.** Šį segmentą keliauti motyvuoja aktyvus ir edukacinis poilsis (ypač gamtoje). Jiems patrauklios gyvosios istorijos stovyklos, žaidybiniai elementai, amatų dirbtuvės ir įvairios edukacijos (pavyzdžiui, duonos kepimas, žvakių liejimas). Maršrutai turi būti pritaikyti tokiam segmentui – tinkami trumpi regioniniai žiediniai maršrutai su lankytinomis vietomis, pritaikytomis vaikams ir su įtraukiančiu turiniu.

- **Mokiniai ir studentai (edukacinės grupės).** Jaunosios kartos atstovus motyvuoja keliauti integruotas mokymasis per kultūrą, istoriją, religiją, geografiją. Jiems patrauklūs muziejai, lankymasis unikaliuose objektuose (pavyzdžiui, Tėrvetės medinė pilis ar Baltų

kultūros pažinimo centras). Šiam segmentui galima siūlyti temines ekskursijas, edukacines programas, žaidimus.

- **Lėtojo turizmo / tvaraus gyvenimo šalininkai.** Šiam segmentui svarbus lėtas keliavimas: prasminga, sąmoninga kelionė, susijungimas su gamta, senąja pasaulėžiūra. Patrauklūs objektai: šventos giraitės, gamtos takai, mitologinės vietos, dvasinės praktikos, žolynai, amatai, ekologinės dirbtuvės. Keliautojams galima pasiūlyti pėsčiųjų ir/ar dviračių maršrutus, ekologiskus ūkius, apgyvendinimą kaimo turizmo sodybose.

- **Aktyvūs keliautojai (pėsčiomis / dviračiais / automobiliais).** Jie siekia pažinti per judėjimą ir nuotykius. Maršrutų ilgiai gali būti įvairūs nuo 100 iki 900 km. Jiems tinkama įvairi kelio danga, patrauklu keliauti regioniniais žiedais, su vaizdingais gamtos objektais, svarbu, kad būtų prieinama informacija (informaciniai stendai, interaktyvūs žemėlapiai, GPS, ženklavimas gamtoje) bei pateikiamos nakvynės ar maitinimo paslaugų rekomendacijos.

- **Diaspora.** Tai segmentas, kuris ieško tapatybės ir savo šaknų. Baltų diasporos nariai (ypač jaunesnės kartos) dažnai siekia atkurti ryšį su savo kilme, pažinti savo protėvių istoriją, kalbą, kultūrą. Baltų kelias, jungiantis istoriškai svarbias vietas, suteikia autentišką ir emociškai stiprią galimybę patirti protėvių paveldą gyvai. Diasporos keliautojai dažnai ieško ne paviršutiniško turizmo, bet autentiškų, prasmingų patirčių, kurios leistų gilintis į savo kultūrinį paveldą. Baltų kelias gali pasiūlyti edukacinius maršrutus apie baltų genčių gyvenimą, interaktyvius muziejus ir amatų centrus, dalyvavimą apeigose, festivaliuose, kūrybinėse dirbtuvėse. Pastaraisiais metais visame pasaulyje auga susidomėjimas genealogija, etnokultūra ir tvarių turizmu. Diasporos nariai domisi genetika, o tai dažnai paskatina atvykti į kilmės šalį.

- **Užsienio keliautojai, ieškantys nekomercinio turizmo.** Tikslinga orientuotis į keliautojus, kuriuos domina alternatyvus keliavimas, „mažai žinoma“ Europa, autentiškumas. Jiems galima pristatyti baltų kultūrą, dvasingumą, unikalius amatus autentišką kaimo kraštovaizdį, natūralią gamtą. Tokiam segmentui „Baltų kelias“ turi būti pritaikytas: sukurti audiogidai (anglų ir kitomis užsienio kalbomis), objektai ir kelias įtraukti į skaitmenines platformas.

- **Kūrybinių industrijų atstovai, menininkai, kultūros tyrėjai.** Juos motyvuoja įkvėpimo (iš mitologijos, vietovės istorijos, folkloro) paieškos. Šiam segmentui gali būti patrauklios mitologinės vietos, kraštovaizdis, menas, pasakojimai. Orientuojantis į šį segmentą, galima kurti programas, organizuoti kūrybines stovyklas, plenerus.

- **Turizmo verslo atstovai / gidai.** „Baltų kelias“ gali būti patrauklus verslo segmentams, kurie kuria ir teikia kultūra pagrįstas paslaugas. Šiems segmentams turi būti aiškiai suformuotas maršrutų karkasas, objektų sąrašai, bendradarbiavimo tinklas. Galima organizuoti gidų mokymus, pateikti pasiūlymus ir/ar organizuoti turus kelionių organizatoriams.

Atsižvelgiant į segmentų analizę, ateityje rekomenduojama kurti patrauklų Baltų kultūros kelio turinį, maršrutus, programas, orientuojantis į tikslinių segmentų keliavimo motyvus ir keliautojų poreikius.

8.4. LANKYTOJŲ SRAUTŲ IR NAUDOS VALDYMO SISTEMA

Plėtojant kultūros kelią „Baltų kelias“ yra svarbu sukurti lankytojų srautų apskaitos ir gaunamos naudos analizės sistemą, kuria vertinamas šio kelio populiarumas ir ekonominis naudingumas. Ši sistema reikalinga, kad būtų galima:

- stebėti vietos ir užsienio keliautojų srautus, sezoniskumą, kilmę, judėjimo kryptį;
- įvertinti ekonominį ir socialinį poveikį regionui (turistų išlaidos, paslaugų naudojimas);
- analizuoti kelio populiarumą ir kultūrinę naudą (žinomumas, pasitenkinimas, grįžtamasis ryšys);
- pateikti pagrįstus duomenis, kurie reikalingi sprendimų priėmimui, investicijoms ir politikos formavimui.

Pirmiausia, būtina užtikrinti, kad būtų įdiegtos lankytojų srautų matavimo priemonės. Iš 6 lentelėje pateikiamų priemonių, rekomenduojama pasirinkti bent dvi (pavyzdžiui, skaitmeninės registracijos ir partnerių statistikos priemonės), kuriomis būtų matuojami lankytojų srautai.

8 lentelė. Lankytojų srautų matavimas

Priemonė	Aprašymas
Automatiniai skaitikliai	Fiziniai skaitikliai prie svarbiausių objektų (piliakalnių, pažintinių takų pradžios). Galimybės: infraraudonųjų spindulių arba WiFi/Bluetooth pagrindu
Skaitmeninė registracija	QR kodai stenduose, kurie nukreipia lankytoją į puslapį (užregistruoja buvimo vietą, laiką)
Partnerių statistika	Duomenys iš muziejų (parduotų bilietų skaičius ar užsakytų ekskursijų skaičius), turizmo informacijos ir lankytojų centrų, turizmo sodybų (vietų užimtumas), gidų paslaugų (užsakytų ekskursijų skaičius)
Dviračių ir automobilių srautų analizė	Naudojami kelio jutikliai arba mobiliųjų operatorių nuasmeninti duomenys

Kitas svarbus sistemos elementas – vykdomos lankytojų apklausos (žr. 7 lentelę), kurias rekomenduojama atlikti kas 2-3 metus.

9 lentelė. Apklausų metodai

Metodas	Paskirtis
Vietoje vykdomos apklausos	Surinkti duomenis apie keliautojų kilmę, tikslą, išlaidas, vertinimą
Skaitmeninės apklausos	Gali būti įtraukiamos į QR kodus, siunčiamos po lankymo
Socialinių tinklų analizė	Atsiliepimai (TripAdvisor, Google, Facebook)
Interviu su paslaugų teikėjais	Kiekybinis ir kokybinis poveikis verslui

Dar vienas svarbus elementas – ekonominės ir socialinės naudos analizė, kurios galimi rodikliai pateikiami lentelėje.

10 lentelė. Ekonominės ir socialinės naudos rodikliai

Rodikliai	Matavimo šaltiniai
Vidutinės turisto išlaidos	Apklausos, turizmo centrų vykdomos apklausos, partnerių duomenys
Kelionės trukmė	Apklausos, viešbučių užimtumo duomenys
Užimtumas, pajamos	Smulkių paslaugų teikėjų (gidų, amatininkų, edukacijų ir kt.) apklausos
Naujos darbo vietos	Savivaldybių statistika

11 lentelė. Lankytojų srautų ir ekonominės naudos vertinimo rodikliai

Kategorija	Rodiklis
Lankytojų srautai	Lankytojų skaičius objektuose, sezoninis pasiskirstymas, geografiškai
Ekonomika	Vidutinės išlaidos, nakvynių skaičius, paslaugų pirkimas
Socialinė nauda	Vietos gyventojų įdarbinimas, savanorystė, bendruomenės įtraukimas
Kultūrinė vertė	Lankytojų žinios, įsitraukimas, edukacijų skaičius

Sukūrus tokią sistemą, galima objektyviai vertinti kultūros kelio poveikį, nustatyti silpnąsias vietas, pagrįsti finansavimą, koreguoti plėtrą ir informuoti politikos formuotojus bei visuomenę.

8.5. VEIKLOS PLANAS

Strateginis tikslas – užtikrinti tvarų „Baltų kelio“ veikimą, plėtrą ir tarptautinį matomumą, remiantis Europos Tarybos kultūros kelių principais ir Baltų kultūros kelio vertybėmis.

Svarbiausi uždaviniai strateginiam tarptautinio „Baltų kelio“ tikslui įgyvendinti:

1. Tinklaveikos kūrimas: siekiant sukurti ir plėsti tvirtą partnerių tinklą Lietuvoje, Latvijoje ir Lenkijoje bei bendradarbiauti su tarptautiniais kultūros keliais, tikslinga organizuoti sudaryti „Baltų kelio“ plėtros darbo grupę (archeologai, muziejininkai, turizmo specialistai, komunikacijos ekspertai), pasitvirtinti prisijungimo prie tinklo procedūrą ir kriterijus, organizuoti reguliarius partnerių susitikimus, dalyvauti tarptautiniuose kultūros kelių renginiuose.

2. Efektyvaus valdymo užtikrinimas: tikslinga sukurti skaidrią ir efektyvią „Baltų kelias“ organizaciją ir jos valdymo struktūrą. Tai galima pasiekti steigiant Baltų kelio asociaciją ir paskirti koordinuojančią instituciją (pavyzdžiui, Šiaulių turizmo informacijos centrą), suformuoti valdybą, kurią sudarytų koordinuojančios institucijos atstovas, paveldo srities ekspertas, turizmo sektoriaus atstovas, kultūros / švietimo institucijos atstovas, partnerių iš Latvijos ir Lenkijos atstovai. Taip pat turi būti sudarytas mokslo komitetas, numatytos valdybos, mokslo komiteto, partnerių pareigos ir ataskaitų teikimas.

3. Partnerystė ir sutarčių pasirašymas: svarbu, kad partnerystė su institucijomis, savivaldybėmis, muziejais, turizmo centrais ir pan. būtų teisiškai pagrįsta, todėl turi būti parengta standartinė sutarties forma, sudarytos bendradarbiavimo sutartys su partneriais (numatytos teisės, pareigos), aiški tinklo narių komunikacija (ženklintas, logotipo naudojimas, komunikacijos tonas).

4. Informacinės infrastruktūros (stendų, nuorodų) įrengimas ir ženklintas (QR kodas): siekiant sukurti vieningą ir atpažįstamą informacinę sistemą objektuose ir Baltų kultūros kelio maršrute, turi būti sukurtos ženklinimo gairės. Pagal poreikį įrengti informaciniai stendai prie objektų, krypties rodyklės, QR kodai su informacija. Turi būti užtikrinama, kad ženklinimas būtų vizualiai vieningas, atsparus klimato sąlygoms, tinkamas aplinkai.

5. Paraiškų pateikimas ir finansavimo užtikrinimas: kultūros kelio gyvybingumui palaikyti labai svarbu pritraukti finansavimą veikloms, plėtrai ir tarptautinei integracijai. Tam būtina parengti ir pateikti paraiškas Lietuvos ir Europos Tarybos kultūros kelių sertifikavimui, ES programoms (pavyzdžiui, Creative Europe, Interreg ir kt.). Taip pat įgyvendinti projektus su partneriais (pavyzdžiui, tokiose srityse kaip renginiai, edukacijos, tyrimai), vykdyti verslo rėmėjų / mecenatų paiešką ir finansavimo šaltinių pritraukimą.

6. Mokslinių tyrimų ir turinio kūrimo vykdymas: aktyviai prisidėti prie istorijos, archeologijos, kalbotyros tyrimų, kurti patikimą informacinį turinį. Taip įgyvendinti mokslinių tyrimų projektus su universitetais, istorikais, archeologais, prisidėti rengiant Baltų kelio leidinius, interaktyvius žemėlapius, virtualius turus, organizuoti mokslines konferencijas / seminarus.

7. Rinkodaros ir komunikacijos įgyvendinimas: didinant „Baltų kelio“ žinomumą tarp vietos gyventojų, turistų ir tarptautinės auditorijos. Tam būtina sukurti vieningą interneto svetainę (keturiomis kalbomis), aktyviai komunikuoti socialinių tinklų kanaluose, įgyvendinti temines kampanijas, partnerystes su nuomonės formuotojais / kelionių blogeriais, dalyvauti parodose, mugėse ir pan.

8. Edukacinės veiklos ir bendruomenės įtraukimas: skatinti vietos bendruomenių įsitraukimą, švietimą baltų kultūros tema. Rengti edukacines programas mokykloms, organizuoti vaikų ir jaunimo vasaros stovyklas, savanorystės programas, renginius (festivaliai, dirbtuvės, žygiai).

9. Stebėsena ir vertinimas: vertinti „Baltų kelio“ poveikį, plėtrą ir kokybę, rengiant metines veiklos ataskaitas, vykdant lankytojų srautų stebėjimą ir renkant informaciją (atsiliepimus) iš partnerių.

12 lentelė. Preliminarus trijų metų veiklos planas

Metai	Uždaviniai	Veiklos
1 metai	Tinklaveikos kūrimas	Darbo grupės sudarymas, reguliarius partnerių susitikimų organizavimas, prisijungimo prie Baltų kelio tinklo procedūrų ir kriterijų nustatymas.
	Efektyvaus valdymo užtikrinimas	Baltų kelio asociacijos steigimas, koordinuojančios institucijos paskyrimas, valdybos ir mokslo komiteto sudarymas, pareigų ir ataskaitų teikimo tvarkos parengimas ir tvirtinimas.
	Partnerystė ir sutarčių pasirašymas	Standartinė sutarties formos parengimas, bendradarbiavimo sutarčių su partneriais sudarymas.
	Ženklavimo vykdymas	Baltų kelio ženklavimo gairių parengimas ir tvirtinimas.
	Rinkodaros ir komunikacijos įgyvendinimas	Rinkodaros ir komunikacijos veiklų tvirtinimas, bendro vizualinio identiteto ir komunikacijos vadovo sukūrimas, maršrutų sukūrimas, leidinių leidyba, komunikacija socialiniuose tinkluose, interneto svetainės atnaujinimas ir kita.
	Moksliniai tyrimai ir turinio kūrimas	Turinio kūrimas leidiniams ir interaktyviems žemėlapiams.
	Edukacija ir bendruomenės įtraukimas	Naujų narių pritraukimas, seminarų organizavimas.
	Stebėsena ir vertinimas	Trijų metų veiklos plano ir lankytojų srautų stebėjimo sistemos tvirtinimas.
2 metai	Tinklaveikos kūrimas	Dalyvavimas tarptautiniuose kultūros kelių renginiuose.
	Stendų infrastruktūros ir ženklavimo vykdymas	Informacinių stendų prie objektų ir/ar rodyklių įngimimas, QR kodų su informacija sukūrimas.
	Paraiškų rengimas ir finansavimo šaltinių pritraukimas	Paraiškos parengimas ir pateikimas Lietuvos kultūros kelių sertifikavimui, projektų su partneriais įgyvendinimas.
	Rinkodaros ir komunikacijos įgyvendinimas	Komunikacijos socialiniuose tinkluose vykdymas, turizmo informacijos sklaida partnerių skaitmeniniuose kanaluose, renginių žiniasklaidos atstovams organizavimas, leidinių leidyba, dalyvavimas turizmo mugėse.
	Moksliniai tyrimai ir turinio kūrimas	Mokslinių konferencijų / seminarų organizavimas, turinio kūrimas leidiniams ir interaktyviems žemėlapiams.
	Edukacija ir bendruomenės įtraukimas	Savanorystės programų, Baltų kelio dienos regionuose (festivaliai, dirbtuvės, žygiai), edukacinių programų mokykloms įgyvendinimas, tarptautinių partnerių tinklo stiprinimas.
	Stebėsena ir vertinimas	Metinės veiklos ataskaitos parengimas, lankytojų srautų sistemos įgyvendinimas.

3 metai	Paraiškų rengimas ir finansavimo šaltinių pritraukimas	Paraiškos Europos kultūros kelių sertifikavimui parengimas ir pateikimas, finansavimo šaltinių paieška (ES programų finansavimas, verslo rėmėjai ir pan.).
	Rinkodaros ir komunikacijos įgyvendinimas	Kultūrinių renginių programos įgyvendinimas, teminių kampanijų socialiniuose tinkluose įgyvendinimas, partnerystės projektų su nuomonės formuotojais ir kelionių tinklaraštininkais įgyvendinimas, mobiliosios aplikacijos sukūrimas.
	Moksliniai tyrimai ir turinio kūrimas	Mokslinių tyrimų projektų su universitetais, istorikais, archeologais įgyvendinimas, gidų mokymai.
	Edukacija ir bendruomenės įtraukimas	Savanorystės programų, Baltų kelio dienų regionuose (festivaliai, dirbtuvės, žygiai), vasaros stovyklų vaikams ir jaunimui organizavimas.
	Stebėsena ir vertinimas	Metinės veiklos ataskaitos, lankytojų srautų stebėjimo sistema, partnerių atsiliepimų rinkimas, veiklos rezultatų analizė.

Trijų metų veiklos planas turėtų būti patvirtinamas kultūros kelio „Baltų kelias“ valdybos / valdybos komiteto.

8.6. TARPTAUTINĖ RINKODARA IR KOMUNIKACIJA

Tarptautinės rinkodaros ir komunikacijos tikslas – didinti kultūros kelio „Baltų kelias“ žinomumą, patrauklumą bei keliautojų skaičių, užtikrinant nuoseklumą ir profesionalią komunikaciją nacionaliniu ir tarptautiniu lygmeniu.

Išsikelto tikslo siekiama trimis pagrindiniais rinkodaros ir komunikacijos uždaviniais:

1. Nuoseklus „Baltų kelias“ įvaizdžio formavimas nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu:

- Ženklinimo taisyklės ir maketų šablonai (leidiniams, skaitmeniniams produktams, skaidrėms ir kt.), ženklinimas maršrutuose (stendai, rodyklės, QR kodai, kurie veda į platesnę informaciją ar audiogidą).
- Komunikacijos gidas (lietuvių, latvių, lenkų, anglų kalbomis).

Šie veiksmai sudaro galimybes visiems „Baltų kelias“ partneriams (savivaldybėms, turizmo centrams, paslaugų teikėjams ir kt.) laikytis vieningos komunikacijos strategijos Lietuvoje, Latvijoje ir Lenkijoje, padės kurti atpažįstamą tarptautinio Baltų kultūros kelio identitetą.

Šiuo metu yra sukurtas „Baltų kelias“ prekės ženklo vadovas (Balts' Road Brandbook), kuriame pateiktas logotipas (lietuvių, anglų ir latvių kalbomis) bei jo naudojimo gairės (spalvos, dydis, naudojimo sąlygos ir pan.).

3 pav. „Baltų kelias“ logotipas (autorė Jurgina Jankauskienė)

Šaltinis: Šiaulių turizmo informacijos centras

2. Skaitmeninės rinkodaros priemonių įgyvendinimas:

- Nuolat atnaujinama interneto svetainė „Baltų kelias“¹² keturiomis kalbomis (lietuvių, latvių, lenkų ir anglų kalbomis).
- Komunikacija socialiniuose tinkluose (Facebook¹³, Instagram¹⁴, YouTube¹⁵), naudojant edukacinį ir emocinį turinį (keturiomis kalbomis).
- QR kodai prie objektų, siekiant nukreipti lankytoją į Baltų kelio svetainę, suteikti papildomos informacijos apie objektą, pasiūlyti audiogidą / virtualų turą, aktyvinti interaktyvų žemėlapi (keturiomis kalbomis).
- Mobilioji aplikacija su virtualiais turais, audiogidais, interaktyviais žemėlapiais (keturiomis kalbomis).

Skaitmeninė rinkodara yra būtina priemonė šiuolaikiniam kultūros keliui, siekiančiam tarptautinio matomumo, partnerystės ir keliautojų įsitraukimo, edukacijos tikslų. Ji leidžia ne tik skleisti informaciją, bet ir aktyviai formuoti pasakojimą apie baltų kultūrą ir paveldą, pasiekti įvairesnes auditorijas ir tvarumo tikslus. Skaitmeninės rinkodaros nauda – informacijos pasiekiamumas ir tarptautiškumas, nes skaitmeninė rinkodara leidžia pasiekti auditoriją be geografinių ribų – nuo vietinių bendruomenių iki tarptautinių turistų. Skaitmeninė rinkodara suteikia galimybę komunikuoti keliomis kalbomis vienu metu, o tai būtina tarpvalstybiniam Baltų kultūros keliui. Išnaudojant socialinių tinklų platformų galimybes, „Baltų kelias“ taps matomu užsienio keliautojams, planuojantiems savo keliones. Socialiniai tinklai padeda sukurti emocinį ryšį, dalintis istorijomis, nuotraukomis, tradicijomis – skleidžiant ne tik informaciją, bet

¹² www.baltukelias.lt

¹³ „Facebook“ paskyros „Baltų kelias / Baltu ceļš/ Balts' road“ sekėjų skaičius 3,1 tūkst. (žiūrėta 2025 m. birželio mėn.)

¹⁴ „Instagram“ paskyros „Baltų kelias / Baltu ceļš“ sekėjų skaičius 354 (žiūrėta 2025 m. birželio mėn.)

¹⁵ „Youtube“ paskyroje „Baltų kelias“ paskelbta 40 vaizdo įrašų, prenumeratorių skaičius – 246 (žiūrėta 2025 m. birželio mėn.)

ir baltų kultūros tapatybę. Socialinių tinklų platformos ir Google reklama leidžia tiksliai segmentuoti auditorijas (pagal amžių, interesus, vietą, elgseną), todėl galima atskirai taikyti „Baltų kelias“ žinutes kultūriniais turistams, šeimoms, mokykloms, diasporai ir kitiems tiksliniams segmentams. Skaitmeniniai įrankiai (mobilioji aplikacija, VR turai, audiogidai, video istorijos) leidžia įtraukti keliautoją dar iki fizinio apsilankymo vietovėje.

Tarpvalstybinio „Baltų kelio“ komunikaciją socialiniuose tinkluose tikslinga vykdyti trimis pagrindinėmis (lietuvių, latvių ir lenkų) kalbomis bei anglų kalba. Lietuvių, latvių ir lenkų kalbos palaiko tautinį identitetą, taip pat keliautojų, paslaugų teikėjų ir bendruomenių įsitraukimą. Anglų kalba yra svarbi tarptautinėms auditorijoms – keliautojams, užsienio partneriams, žurnalistams, mokslininkams, Europos Tarybai ir pan.

Pagrindiniai QR kodo naudojimo tikslai: nukreipti lankytoją į „Baltų kelio“ svetainę, suteikti papildomos informacijos apie objektą, pasiūlyti audiogidą / virtualų turą, aktyvinti interaktyvų žemėlapi. Pavyzdinis QR kodo tekstas po kodu (ant stendo, rodyklės ar objekto): „Nuskenauk QR kodą ir sužinok daugiau apie šį objektą“. QR kodas integruotas į baltų simboliką (logotipą), naudojamos pagrindinės tapatybės spalvos, objekto pavadinimas, kalbų simboliai (vėliavėlės). QR kodas galėtų atverti puslapį su konkreto objekto aprašymu, audiogido garso įrašą, virtualų turą (pvz., 360° nuotraukos, 3D piliakalnio modelis), interaktyvų žemėlapi su kitais netoliese esančiais objektais.

Audiogidus taip pat tikslinga sukurti keturiomis kalbomis. Rekomenduojamas formatas: interaktyvūs QR kodai prie objektų, integracija į mobiliąją aplikaciją ir svetainę www.baltukelias.lt. Įrašų trukmė: 1–2 min. Kalba turėtų būti ne akademinė, bet pasakojamojo pobūdžio, įtraukianti, su garso efektais (pvz., gamta, senoviniai garsai). Juos galima kurti atsižvelgiant į skirtingų segmentų poreikius (pvz., skirti vaikams) ar teminius maršrutus (pvz., „mitologiniai ženklai“, „piliakalniai“, „baltų kariai“). Audiogidai užtikrina prieinamumą ir pasakojimo gilumą (be gido paslaugų). Audiogidai padidintų „Baltų kelio“ vertę, atskleidžiant ne tik faktus, bet ir vietos dvasią.

3. Baltų kultūros kelio viešinimas, ryšiai su visuomene ir renginiai:

- Pranešimai spaudai, straipsniai, interviu nacionalinėje ir regioninėje žiniasklaidoje.
- Partnerystė su nuomonės formuotojais ir kelionių tinklaraštininkais.
- Teminės kampanijos, renginiai (pvz., „Savaitė su baltais“, „Baltų ženklai tavo krašte“).
- Informaciniai turai žurnalistams ir kelionių organizatoriams.

- Renginių kalendorius.

Spaudos pranešimais, straipsniais, interviu kuriamas „Baltų kelio“ žinomumas ir svarba (kaip svarbaus reiškinių, ne tik turistinio objekto), taip pasiekama plati visuomenės dalis. Pavyzdžiui, straipsnis apie baltų paveldą gali paskatinti vyresnio tikslinio segmento kelionės planavimą ar mokytojų įtraukimą.

Partnerystė su nuomonės formuotojais ir kelionių tinklaraštininkais skleidžia informaciją emociškai, patraukliai ir autentiškai – per asmeninę patirtį. Taip galima pasiekti jaunesnę, aktyviai keliaujančią auditoriją, kuri renkasi Instagram ar YouTube socialinių tinklų platformas. Nuomonės formuotojai kuria vizualinį turinį, kurį galima panaudoti „Baltų kelio“ komunikacijoje. Pavyzdžiui, kelionių tinklaraštininko iš Latvijos sukurta vaizdo istorija apie „Kuršių maršrutą“ Lietuvoje ir Latvijoje, galėtų pritraukti auditoriją iš Rygos ar Liepojos.

Teminės kampanijos („Savaitė su baltais“, „Baltų ženklai tavo krašte“ ir pan.) gali suteikti visas komunikacijos priemones vienu metu (žiniasklaida, socialiniai tinklai, renginiai); skatinti aktyvų įsitraukimą – kvietimai dalintis nuotraukomis, dalyvauti žygiuose, edukacijose; stiprinti bendruomeniškumą ir identitetą, ypač jei kampanija skirta vietos gyventojams. Pavyzdžiui, „#Baltųženklas“ savaitė, kai žmonės kviečiami fotografuoti baltų simbolius savo aplinkoje.

Informaciniai turai kelionių organizatoriams ir žurnalistams padeda tiesiogiai pristatyti „Baltų kelią“, skatina šio kelio įtraukimą į kelionių katalogus, sukuria kokybiškus straipsnius ir reportažus, kurie sukelia didesnę pasitikėjimą nei reklama. Pavyzdžiui, kelionių organizatorius iš Lenkijos po infoturo gali įtraukti „Baltų kelią“ į savo kelionių programą.

Renginių kalendorius užtikrina nuoseklų informacijos pateikimą – tiek lankytojams, tiek partneriams, skatina planuoti keliones iš anksto, prisideda prie renginių komunikacijos matomumo, kai kelias tampa turinio platforma, o ne tik fizinis maršrutas. Visi renginiai, susiję su baltų paveldu, turi būti prieinami svetainėje www.baltukelias.lt.

Vien pateikti vykstančių renginių svetainėje ar komunikacijoje neužtenka, jei siekiama matomumo nacionaliniu ir tarptautiniu lygmeniu ar siekiama Europos Tarybos kultūros kelio sertifikato. Sertifikuotas kultūros kelias turi būti aktyvus kultūrinio gyvenimo dalyvis – ne tik fiksuoti, bet ir pats organizuoti renginius, kurie būtų aiškiai susieti su jo tematika. „Baltų kelio“ atveju tai reiškia nuosekliai plėtoti renginių programą baltų kultūros tema, įtraukiant tiek visuomenę, tiek ekspertus, tiek vietos bendruomenes. Taip pat labai svarbu, kad tokie renginiai vyktų ne tik pagrindinėse vietose, bet ir visame tinkle – „Baltų kelio“ partnerių institucijose,

muziejuose, turizmo centruose, mokyklose. Toks modelis ne tik stiprina „Baltų kelio“ identitetą, bet ir atitinka vieną svarbiausių Europos kultūros kelių kriterijų – gyvą kultūrinį bendradarbiavimą.

Žemiau pateikiamos renginių idėjos:

- Metinis (didysis) renginys (pavyzdžiui, rugsėjo mėn.): „Baltų dienos“ / „Baltų savaitė“ – pagrindinis tarptautinis renginys, organizuojamas kasmet: istorinės rekonstrukcijos (kariai, amatai, ritualai); muzikos, šokio, kulinarinio paveldo vakarai; parodos, paskaitos, vaikų edukacijos, mitologiniai pasivaikščiojimai; tarptautinis folkloro festivalis „Baltų balsai“.
- Sezoniniai renginiai: pavasario lygiadienis – mitologinių simbolių pažinimas, ugnies apeigos, protėvių įprasminimas; Rasos, Joninės – baltų saulės kulto pažinimas, žolynai, gyvoji tradicija; rudens derliaus šventė – kulinarinis baltų paveldas, senoviniai ūkiai; žiemos šviesos vakarai – mitologinių sakmių vakarai, žvakių, ugnies, kaukių simbolika.
- Edukaciniai renginiai: keliaujanti edukacija mokykloms (stovyklos, kūrybinės dirbtuvės „Pažink baltus“); teminiai savaitgaliai šeimoms – su interaktyviomis užduotimis, žaidimais, orientacinėmis trasomis; ekskursijos su gida ar su audiogidu – kaip dalis renginių dienos.
- Tarptautiniai renginiai / mainai: baltų kultūros dienos užsienyje (diasporai, universitetuose, muziejuose); partnerystės su kitais kultūros keliais (pvz., Vikingų kelias – „Kariai šiaurėje“ bendras renginys); dalyvavimas Europos kultūros kelių forume, pristatant „Baltų kelią“ su interaktyvia instaliacija ar degustacija.

Vienas svarbiausių renginių įgyvendinimo principų – įtraukti savivaldybes, muziejus, turizmo informacijos centrus, bendruomenes. Kiekvienas renginys turi būti susietas su konkrečiu objektu, gentimi, simboliu ar sezonu. Komunikuoti apie renginius būtina keliomis kalbomis, integruoti su skaitmenine kampanija. Šiuos renginius svarbu filmuoti ir archyvuoti – naudoti kaip turinį Google, socialinių tinklų reklamai.

Visos minėtos veiklos padeda kurti ir skleisti pasakojimą apie „Baltų kelią“, įgalina emocinius ryšius su auditorijomis – ne tik informuoja, bet ir įkvepia, sudaro sąlygas ilgam ir tvariam ryšiui su keliautojais bei pritraukia partnerius, žiniasklaidą, mokyklas, gidus.

13 lentelė. Preliminarus tarptautinės rinkodaros ir komunikacijos veiksmų planas trejiems metams

Metai	Pagrindiniai tikslai	Veiklos
1 metai	Formuoti „Baltų kelias“ įvaizdį ir didinti žinomumą kaimyninėse šalyse (Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje)	Bendro komunikacijos vadovo sukūrimas, kelio ženklinimo taisyklių ir leidinių maketų šablonų (lietuvių, latvių ir lenkų kalbomis) parengimas.
		Komunikacijos socialiniuose tinkluose (Facebook, Instagram, Youtube) vykdymas.
		Parengti renginių, pristatančių „Baltų kelią“, kalendorių.
		Pranešimų spaudai rengimas, interviu nacionalinėje ir regioninėje žiniasklaidoje.
		Interneto svetainės www.baltukelias.lt (lietuvių, latvių, lenkų kalbomis) pasakojimų atnaujinimas, renginių kalendoriaus ir gidų paslaugų pristatymas.
2 metai	Didinti „Baltų kelias“ žinomumą tarptautiniu lygmeniu	Bendros komunikacijos socialiniuose tinkluose (Facebook, Instagram, Youtube) vykdymas (anglų kalba).
		Turizmo informacijos sklaida partnerių skaitmeniniuose kanaluose (internetu svetainėse, socialiniuose tinkluose ir kt.).
		2–3 renginių žiniasklaidos atstovams organizavimas.
		4 turistinių gidų apie jotvingius, sėlius, kuršius ir žiemgalius (anglų k.) parengimas ir leidyba.
		Dalyvavimas 2 turizmo mugėse (Lietuvoje, Latvijoje ir/ar Lenkijoje) ir „Baltų kelias“ turizmo produkto pristatymas.
3 metai	Tvarumas ir tarptautiškumo stiprinimas	Kultūrinių renginių programos (metiniai, sezoniniai, edukaciniai ir tarptautiniai renginiai/mainai), prie kurios organizavimo prisideda visų šalių partneriai, sudarymas ir įgyvendinimas.
		Pranešimų spaudai rengimas, interviu nacionalinėje ir regioninėje žiniasklaidoje.
		Teminės kampanijos socialiniuose tinkluose įgyvendinimas (pvz., „Savaitė su baltais“, „Baltų ženklai tavo krašte“ ir pan.).
		Partnerystės projektų su nuomonės formuotojais ir kelionių tinklaraštininkais įgyvendinimas.
		Mobiliosios aplikacijos sukūrimas (VR turai, audiogidai, interaktyvūs žemėlapiai, GPS).
		Tarptautinių partnerių tinklo stiprinimas (bendros parodos, pažintiniai turai žurnalistams, kelionių organizatoriams ir pan.).

Rezultatai (KPI rodikliai):

- ≥ 30 % padidėjęs lankytojų skaičius per 3 metus;
- $\geq 10\,000$ sekėjų socialiniuose tinkluose per 3 metus;
- ≥ 10 parodymų žiniasklaidos priemonėse per metus;
- ≥ 10 turizmo paslaugų teikėjų, kurie integruoti į komunikacijos sistemą per metus;
- Keturiomis kalbomis prieinama informacija (lietuvių, latvių, lenkų ir anglų kalbomis).

Trijų metų tarptautinės rinkodaros ir komunikacijos planas bei rodikliai turėtų būti patvirtinamas kultūros kelio „Baltų kelias“ valdybos / valdybos komiteto.

IŠVADOS IR PASIŪLYMAI

„Baltų kelias“ turi tvirtą istorinį ir kultūrinį pagrindą, jungiantį materialųjį ir nematerialųjį paveldą, kuris yra svarbus tiek nacionaliniu, tiek europiniu mastu. Šios iniciatyvos tarptautiškumas yra stiprybė – Lietuva, Latvija ir Lenkija jau sudaro tvirtą bendradarbiavimo ašį, tačiau reikalingas nuoseklus ir formalus partnerių tinklo plėtimas bei įsipareigojimų aiškus apibrėžimas. Atitiktis Europos Tarybos kultūros kelių kriterijams yra pagrindinė sąlyga sertifikavimui: būtina sustiprinti valdymo modelį, užtikrinti tvarų finansavimą, išplėsti jaunimo, švietimo ir mokslo įsitraukimą. „Baltų kelias“ nauda yra daugialypė: kelias stiprina kultūrinį identitetą, skatina bendruomenių įsitraukimą, didina turizmo patrauklumą, generuoja ekonominę vertę, stiprina tarptautinį matomumą.

Koncepcijos atnaujinimas yra būtinas, kad „Baltų kelias“ būtų aktualus, atlieptų Europos kultūros kelių programos standartus ir taptų sertifikuotu tarptautiniu kultūros keliu.

Svarbiausi žingsniai „Baltų kelias“ plėtrai:

- Valdymo modelio stiprinimas: įkurti tarptautinę koordinacinę tarybą ar asociaciją (Lietuva, Latvija, Lenkija), kurioje būtų aiškiai paskirstytos funkcijos tarp operatoriaus (Šiaulių TIC) ir partnerių; įtvirtinti narystės principus, partnerių įsipareigojimus, finansinius įnašus ir sprendimų priėmimo mechanizmą.
- Atitiktis Europos Tarybos kriterijams užtikrinimas: parengti lentelę/žemėlapi, kaip „Baltų kelias“ atliepia kiekvieną kriterijų (moksliniai tyrimai, edukacija, jaunimo įtrauktis, turizmo produktai, europinė dimensija); sustiprinti jaunimo programų kūrimą (edukacijos, vasaros stovyklos, mainai); sukurti bendrą mokslinių tyrimų platformą, apimančią universitetus iš Lietuvos, Latvijos, Lenkijos.
- Partnerių tinklo plėtra ir tarptautinis matomumas: įtraukti naujus partnerius iš kultūros, švietimo, turizmo sektorių; užmegzti ryšius su kitais Europos kultūros keliais, kurti bendras iniciatyvas; stiprinti komunikaciją tarptautiniu mastu (konferencijos, dalyvavimas Europos Tarybos renginiuose).
- Skaitmenizacija ir inovacijos: kurti interaktyvias priemones; sukurti bendrą daugiakalbę „Baltų kelio“ interneto platformą su integruotais žemėlapiais, maršrutais, edukaciniais moduliais.

- Finansavimo užtikrinimas: ieškoti tarptautinių finansavimo šaltinių (Creative Europe, Interreg, Horizon Europe); nustatyti narių įnašų sistemą ir privačių partnerių pritraukimo modelį (rėmėjai, mecenatai, partnerystės su verslu).
- Rodikliai ir vertinimo sistema: įdiegti aiškius rodiklius: lankytojų skaičius, renginių kiekis, jaunimo programų dalyviai, mokslinių tyrimų publikacijos, ekonominis poveikis regionui; kasmet rengti „Baltų kelio“ pažangos ataskaitą.

SANTRAUKA

„Baltų kelias“ – tai tarpvalstybinė kultūros kelio iniciatyva, gimusi Šiauliuose ir išaugusi į strateginį projektą, kuris jungia Lietuvą, Latviją ir Lenkiją. Šios idėjos ištakos siekia 2017 metus, kai buvo pradėti įgyvendinti pirmieji projektai, formavę prielaidas kultūros kelio koncepcijai: identifikuoti paveldą, išryškinti naratyvą, kurti turizmo maršrutus ir infrastruktūrą. Per beveik dešimtmetį „Baltų kelias“ tapo tarptautinio bendradarbiavimo, mokslinių tyrimų, edukacijos ir turizmo platforma, vienijančia savivaldybes, muziejus, mokslininkus, bendruomenes bei privačius paslaugų teikėjus.

„Baltų kelias“ pagrindas baltų genčių – kuršių, žiemgalių, sėlių, jotvingių, prūsų, latgalių, žemaičių, aukštaičių – palikimas, kuris yra ne tik Lietuvos ar Latvijos tapatybės šerdis, bet ir svarbi Europos kultūrinės įvairovės dalis. „Baltų kelias“ jungia materialųjį paveldą (piliakalnius, mitologines vietas, muziejus, archeologinius radinius), nematerialųjį paveldą (folklorą, amatus, tradicijas, kulinariją, kalbą), taip pat dokumentinį paveldą (rašytinius šaltinius, tyrimus, publikacijas). Tai – ne vien turizmo maršrutai, bet platus kultūrinis naratyvas, atskleidžiantis istoriją, kultūrą ir suteikiantis platformą bendradarbiavimui.

Kultūrinė ir socialinė nauda. „Baltų kelias“ tampa vietovių ir regionų identiteto stiprinimo priemone. Jis įtraukia bendruomenes, ugdo jaunimą, skatina amatininkų, menininkų ir edukacine veikla užsiimančių žmonių veiklą. Festivaliai, edukacinės programos, gyvosios istorijos stovyklos sudaro sąlygas neformaliai švietimui, kartų dialogui, socialinei integracijai.

Ekonominė nauda. Kultūros kelias kuria naujus turizmo pasiūlymus (produktus), skatina darbo vietų kūrimą, praplečia sezoniškumo ribas, suteikia galimybių smulkiąjam verslui (edukacijos, gidų veikla, apgyvendinimas, maitinimas, vietos produktai). Turizmo maršrutai (Kuršių, Žiemgalių, Sėlių, Jotvingių) jau šiandien apima daugiau nei šimtą lankytinų objektų, o naujausi projektai plėtoja kelią Lietuvos–Lenkijos pasienyje.

Atitiktis Europos Tarybos kultūros kelių reikalavimams. „Baltų kelias“ atitinka programos kriterijus: tarpvalstybinė dimensija – jungia Lietuvą, Latviją, Lenkiją (ateityje gali plėstis į kitus regionus); mokslinis pagrindas – rengiamos studijos, atliekami tyrimai archeologijos, istorijos, etnologijos, lingvistikos, mitologijos srityse; edukacija – įtraukiamos mokyklos, universitetai, muziejai, kuriamos programos įvairaus amžiaus grupėms; kultūrinis naratyvas – pabrėžiamas unikalus baltų identitetas ir jo europinė reikšmė; prieinamumas – sukurti gidai, žemėlapiai, interaktyvios priemonės, skaitmeniniai produktai.

Iššūkiai ir galimybės. Siekiant sertifikuoti „Baltų kelias“ pagal Europos Tarybos reikalavimus, būtina toliau stiprinti valdymo modelį (aiškiai apibrėžti operatoriaus ir partnerių vaidmenis), užtikrinti finansinį tvarumą, plėtoti tarptautinę komunikaciją bei jaunimo įtrauktį. Ypač svarbu aktualizuoti projektą Europos mastu, parodyti jo indėlį į bendrą europinę atmintį ir kultūrinę įvairovę.

„Baltų kelias“ – plati kultūrinė iniciatyva, kuri jungia istoriją, paveldą, bendruomenes ir šiuolaikinį kultūrinį gyvenimą. Jis turi visas prielaidas tapti sertifikuotu Europos Tarybos kultūros keliu ir tarptautiniu mastu pripažinta platforma, stiprinančia Baltijos regiono identitetą, kuriant naujas ekonomines galimybes ir prisidedant prie Europos kultūrinės įvairovės puoselėjimo.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. „Kultūros kelių Lietuvoje lygmenų nustatymo ir sertifikavimo tvarkos aprašas“, patvirtintas 2021 m. gruodžio 22 d. LR kultūros ministro įsakymu Nr. ĮV-1457.
2. Balts‘ Road Brandbook. Šiaulių turizmo informacijos centras.
3. Baubonis Z., Zabiela G. *Lietuvos piliakalniai: atlasas*. Vilnius, 2005, t. I – III.
4. Białuński G. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
5. Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C. *Jaćwingowie zapomniani wojownicy/Yatvings. The forgotten warriors* (ed. A. Bitner-Wróblewska, D. Cyngot, G. Iwanowska), Warszawa 2015.
6. *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović. In cooperation I. Juriewa, A. Majorowa and T. Wiłkuł, MPH, t. XVI, seria II, Kraków–Warszawa 2017; pol. ed. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, trans. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
7. Cultural Routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/all-cultural-routes>.
8. Engel M. „Kraina konnych wojowników”? Przegląd uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na terenach jaćwieskich od schyłku IX do XIII w., „Acta Militaria Mediaevalia” XVI, 2020.
9. Engel M. *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie IV, Warszawa 2020.
10. Engel M. *Sztuka wojenna Jaćwingów w świetle źródeł historycznych i archeologicznych. Zarys problematyki*. [In:] D. Michaluk, E. Kotkowicz (ed.), *Podlasie w działaniach wojennych w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Ciechanowiec 2023.
11. Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*, Warszawa–Białystok–Olsztyn 2018.
12. Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpilach*, [In:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (ed.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam, Seminarium Bałtyjskie II*, Warszawa 2009.
13. Engel M., Siemaszko J. *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk*. „Studia Archaeologica Sudauica” 2, 2019.

14. Engel M., Sobczak C. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, [In:] Z. Kobyliński (ed.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archaeologica Hereditas 7, Warszawa 2016.
15. Engel M., Sobczak C. *W poszukiwaniu Átvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpiałach*. [In:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. „Światowit, Supplement Series B: Barbaricum” 11, 2015.
16. Engel M., Sobczak C., Jończyk L. *We włości księcia Sziurpy. Dziedzictwo jaćwieskie atrakcją Pojezierza Suwalskiego – Izba Pamięci Jaćwieskiej z infrastrukturą techniczną w Szurpiałach*, Szurpiły 2014.
17. Europos Tarybos kultūros kelių programa (2010)
18. Europos Tarybos Ministrų komiteto nutarimas (Committee of Ministers Resolution) CM/Res(2013)66, papildytas CM/Res(2013)67-rev, susijusių su *Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes (EPA)*.
19. Glossary. European Heritage Network (HEREIN) system. www.coe.int/en/web/herein-system/glossary.
20. Górski K. *Descriptiones Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XII wieku)*, „Zapiski Historyczne” 46/1, 1981.
21. Grižas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1996-1997 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius, 1998, p. 195-198.
22. Grižas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1998 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, „Diemedis“ p. 256-257.
23. Grižas G., Juodagalvis V. Kapinynas ir gyvenvietė prie Zapsės upės. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 109-110.
24. <https://kpd.lrv.lt/lt/naujienos/sertifikuoti-du-nauji-kulturos-keliai-lietuvoje/>
25. <https://kpd.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/pazinimas-ir-pazinimo-sklaida/kulturos-keliu-lietuvoje-sertifikavimas/lietuvoje-sertifikuoti-kulturos-keliai/>
26. Iwanowska G., Sobczak C., Engel M. *Grodzisko w Jeglińcu. Jaćwieskie centrum osadnicze w świetle badań archeologicznych i przyrodniczych*, Seminarium Bałtyjskie V, Warszawa 2022.

27. Jończyk L. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrzędkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*, [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
28. Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų gentys. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 67-90.
29. Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų kultūros. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 59-66.
30. Juodagalvis V. Nauji geležies amžiaus paminklai Užnemunėje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*. Vilnius, „Diemedis“, 1994, p. 152-153.
31. Kamiński A. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
32. Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai*. Vilnius, „Mokslas“, 1982.
33. Kulikauskas P. Vilkiautinio (Varėnos r.) pilkapių tyrinėjimai 1973 m. *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m.* Vilnius, 1974 p. 45-52.
34. *Lietuvos archeologijos atlasas. III dalis*. „Mokslas“, Vilnius, 1977.
35. *Lietuvos istorija. T. II Geležies amžius*. „Baltos lankos“, 2007 m.
36. Lietuvos kultūros kelių plėtros dokumentais (2019)
37. Nalepa J. *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964.
38. Overview. Cultural routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/overview>.
39. *Pētījums par kuršu vēsturi raksturojošiem tūrisma resursiem Kurzemē* (2022).
40. Petrus De Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 13. eds. J. Wenta, S. Wyszomirski. Kraków 2007.
41. *Povest' vremennyh let*, t. I–II, ed. D. S. Lichačev, Moskva–Leningrad 1950.
42. Sobczak C. *Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa*, [In:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. J. Hoffmann (ed.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
43. Sobczak C. *Najnowsze odkrycia stanowisk o własnej formie terenowej z obszaru powiatów suwalskiego i augustowskiego*, Studia Archaeologica Sudauica.
44. Stankuvienė (2022). Magistro darbas „Kultūros kelių plėtros iššūkiai ir galimybės: „Baltų kelio“ atvejis“
45. Stankuvienė, R., Salatkienė, B., Latvėnienė, V., Repšienė R. ir Ališauskienė, R. (2018). *Kultūrinė atmintis ir jos transformacijos Žiemgaloje*.
46. Stulpinaitė (2021). *Kultūros kelio „Baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė*.

47. Stulpinaitė, J. (2021). Kultūros kelio „Baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemos kūrimas.
48. Vaitkevičius, V. (2018). Kultūros kelio „Baltų kelias“ galimybių studija.
49. Vitkūnas M., Zabiela G. *Baltų piliakalniai: nežinomas paveldas*. Lietuvos archeologijos draugija. 2007 m.
50. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/1.pdf
51. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/2.pdf
52. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/3.pdf
53. www.coe.int/en/web/cultural-routes

PRIEDAI

1 priedas. Žymių archeologinių ir mitologinių objektų, siūlomų įtraukti į Baltų kelio maršrutus, vertinimo kriterijai¹⁶

Kriterijus	Įverčiai	
Vietos geografinė padėtis gyvenviečių ir kelių atžvilgiu	Vieta lengvai pasiekama (gyvenamoje vietovėje arba kitoje visais metų laikais lengvai automobiliu pasiekiamoje vietoje; jei reikia, pėsčiomis gali būti einama apie 0,5 km ir mažiau)	2
	Atoki (negyvenamoje vietovėje, ne visais metų laikais automobiliu lengvai pasiekiamoje vietoje; jei reikia, pėsčiomis gali būti einama apie 1 km)	1
	Nuošali (negyvenamoje vietovėje, ne visais metų laikais ir ne bet koku oru automobiliu lengvai pasiekiamoje vietoje; jei reikia, pėsčiomis gali būti einama apie 1,5 km ir daugiau)	0
Kompleksiškumas	Vieta priklauso kompleksui (turi dar vieną arba daugiau istoriškai susijusių dalių, arba toje pačioje vietovėje yra kitų lengvai pasiekiamų Baltų keliui reikšmingų vietų)	1
	Pavienis objektas (pavienė Baltų keliui reikšminga vieta)	0
Turizmo infrastruktūra	Pritaikyta lankymui (yra bent vienas iš vietos lankymui svarbių ir turistų patogumui skirtų elementų: kelio ženklas-nuoroda, automobilių stovėjimo aikštelė, informacinis stendas, QR kodo stulpelis, laiptai, lieptas ir kt.)	1
	Nepritaikyta (nėra nei vieno vietos lankymui svarbių ir turistų patogumui skirtų elementų)	0
Išvaizda	Unikali (išskirtinė, nepakartojama vietos (objekto) išorė, visuotinai pripažintas Baltų keliui reikšmingos vietos estetiškas grožis)	3
	Reta (reta vietos (objekto) išorė ir daugelio, bet nebūtinai visų atpažįstamas estetiškas grožis)	2
	Būdinga (dažnai aptinkama vietos (objekto) išorė, mažai iš aplinkos išsiskiriantis estetiškas grožis)	1
	Nėra (vieta iš esmės pakeista arba objektas sunaikintas; lankytojas girdi istoriją ir praeitį gali įsivaizduoti)	0
Moksliniai tyrimai	Atlikti, paskelbti (vietos (objekto) tyrimai atlikti ir yra paskelbti)	1
	Nėra (tyrimai neatlikti arba atlikti, tačiau jų išvados nepaskelbtos, viešai neprieinamos)	0
Archeologinė reikšmė	Unikali (žinoma apie išskirtinius, nepakartojamus vietos archeologinius radinius ir (arba) struktūras)	3
	Reta (rasta retai aptinkamų archeologinių radinių ir (arba) struktūrų)	2
	Būdinga (rasta dažnai aptinkamų archeologinių radinių ir (arba) struktūrų)	1
	Nėra (archeologiniai radiniai ir (arba) struktūros nežinomos)	0
Mitologinė reikšmė	Unikali (apie vietą (struktūrą) turima išskirtinių, nepakartojamų mitologinių žinių; unikalus tokio pobūdžio pavadinimas)	3
	Reta (mitologinės žinios ir (arba) pavadinimas retai aptinkamas)	2
	Būdinga (daugelyje vietų aptinkamos mitologinės žinios ir (arba) dažnai pasikartojantis pavadinimas)	1
	Nėra (mitologinių žinių nėra, pavadinimas nežinomas)	0
Istorinė reikšmė	Unikali (apie vietą (struktūrą) turima išskirtinių, nepakartojamų istorinių faktų)	3
	Reta (istoriniai faktai retai aptinkami)	2
	Būdinga (daugelyje vietų aptinkami, pasikartojantys istoriniai faktai)	1
	Nėra (kuo nors išskirtinių istorinių faktų nėra)	0
Visuomeninė reikšmė	Aukšta (ne rečiau kaip kartą per metus rengiama šalies (tautos) mastu reikšminga šventė ir (arba) renginys)	3
	Vidutinė (ne rečiau kaip kartą per metus rengiama vietos bendruomenės šventė ir (arba) renginys)	2
	Žema (vyksta atsitiktiniai, tik proginiai renginiai)	1
	Nėra (nevyksta jokie renginiai)	0

¹⁶ Vaitkevičius, V. (2018). Kultūros kelio „Baltų kelias“ galimybių studija.

2 priedas. Veiklos kokybės vertinimo sritys ir požymiai¹⁷

1. Baltų paveldo (išteklių, kultūros) autentiškumas

- Autentiškas (natūralus, randamas) – ištekliai (pvz., gintaras), medžiaga (pvz., akmuo), artefaktas (pvz., muziejuje), garsas (pvz., paukščių balsai). Pavyzdžiui, gintaro gaudymas Pajūrio regioniniame parke.
- Autentiškas (galimai tiksliai atkartojamas) – technologija, procesas (pavyzdžiui, kepimas ant karšto akmens; mako siuvimas kauline adata ir kt.), produktas (pavyzdžiui, ant akmens keptas grūstų miltų paplotis). Bet: pavyzdžiui, II „Anitos žuvis“, Rusnė; edukacija-degustacija, vietinė žaliava, senovinis rūkinimas, tačiau patiekama, bent vizualinėje informacijoje, skumbrė! Žuvis, paplitusi šiaurinėje Atlanto vandenyno dalyje, aptinkama ir Baltijos jūroje – ties Lietuvos pakrantėmis ji yra reta (!) žuvis.
- Būdingas (numanomai artimas autentiškam) – ištekliai (pavyzdžiui, mediena), medžiaga (pavyzdžiui, molis), daiktas (pavyzdžiui, titnago peiliukas), priemonė (pavyzdžiui, paparčių kamšalas); skonis (pavyzdžiui, laukinių bičių medus); žaliava (pavyzdžiui, laukinės uogos); gaminyš (pavyzdžiui, karnų kibirėlis). Pavyzdžiui, drevinė bitininkystė, miško gėrybių rinkimas Dzūkijos nacionaliniame parke.
- Vietinė būdinga baltiškoji gyvensena ir ūkinė veikla, su ja susiję ištekliai, reiškiniai (žaliavos, žemės ūkio produktai, gamybos būdai, dirbiniai, maistas, etnomedicina ir kt.). Pavyzdžiui, ūkininkės-vaistininkės J. Balvočiūtės ūkis, žoliavimas, žolelių arbatos.
- Autentiškumas, senas (paveldo) turinys išreikštas naujomis formomis; paveldo (išteklių) eksponavimas, vedantis į autentiškumo supratimą. Pavyzdžiui, šiuolaikinių rūbų senovinis (būdingas) kirpimas, puošimas; 3D technologija pagamintas būdingos formos papuošalas; virvučių vijimas naudojant akmenukus.
- Baltų paveldo pagrindu vystoma kūryba, amatai ir šiuolaikinė baltiško paveldo raiška (įvairi meninė, muzikinė, šokių, etninių žaidimų veikla, amatai, gyvensena, eksponavimo ir interpretavimo veikla ir kt.). Pavyzdžiui, Sutartinių giedotojų grupė „Trys keturiose“.

2. Baltų paveldo (išteklių, kultūros) integruotumas

- Tausojamas materialaus paveldo integravimas į šiandieninę aplinką, infrastruktūrą. Pavyzdžiui, Žagarės ozas ir Žagarės II piliakalnis (Žvelgaičio kalnas) yra rekreacinio-pažintinio komplekso elementai.
- Tradicinių reikšmių (paskirties) paisymas integruojant: audinius, spalvas, ornamentus į šiuolaikinę aprangą; tradicinius buitines, apeiginius daiktus (sodai, verbos) ir kt. Pavyzdžiui, MB „Juostė“, drabužių su tautinėmis juostomis gamyba.
- Būdingo senovinio daikto (prietaiso, įrankio, formos, proceso) praktinis naudojimas dabartyje. Pavyzdžiui, pamario vėtrungės yra gerai dabartyje veikiantį raišką.
- Būdingo senojo paveldo adaptavimas technologijų pagalba. Pavyzdžiui, 3D kaukas Telšių Alkos muziejuje.
- Būdingo senojo paveldo aiškinimas šiuolaikine kalba (simboliais, detalėmis, aktualijomis). Pavyzdžiui, Telšiuose Žemaitijos kaimo ekspozicijoje, edukacinė programa „Kaip gyveno mūsų senoliai“: „[...]suvoks ekologijos svarbą“; interaktyvumas Baltų centre Šiauliuose.
- Šiuolaikinis eksponavimas įvairiose aplinkose (muziejus, viešoji erdvė, visuomeniniai pastatai ir kt.) – priemonės, formos, estetika, informatyvumas, aiškumas, praeities santykis su dabartimi. Pavyzdžiui, Tradicinių amatų centras Upytės kaime, nuolatinės ir demonstracinės ekspozicijos.

3. Baltų paveldo (išteklių, kultūros) socializavimas (skleidimas, perdavimas, nukreipimas, aiškinamasis eksponavimas ir kt.)

- Pasiekiamumas – fizinis (keliai, viešasis transportas), informacinis (fizinis, virtualus), infrastruktūrinis (įranga, paslaugos, priemonės, taip pat specialios). Pavyzdžiui, Platelių ežero 25 apžvalgos aikštelė: „[...]pritaikyta žmonėms, turintiems judėjimo ir regėjimo negalią. [...]pastatytas taktilinis stendas su Brailio raštu“.
- Prieinamumas – infrastruktūra lankytojams, informacijos prieinamumas be tarpininkų; aktyvios rekreacijos, poilsio, patogumų, komunalinė; informacinis aprūpinimas – ženklai, stendai, rodyklės, skrajutės, terminalai; palaikomoji, apsauginė, funkcinė infrastruktūra (laiptai, takeliai ir pan. lankytojams).
- Populiarinimas – veiklus, aktyvus esminio turinio skleidimas. Pavyzdžiui, Inkaklių folklorinis kolektyvas „Dainoriai“ (Šilutės r.) [...] stengiasi, kuo labiau, išlaikyti senąsias tradicijas ir „dūnininkų“ tarmę“.
- Įtraukumas – edukacija, interaktyvumas (virtualus, tarpininkaujamas, asmeninė prieiga). Pavyzdžiui, galimybė uosti duonos kvapą, girdėti iškepto duonos kepalų garsą ir kt. Pavyzdžiui, Plungės išmanusis parkas; gyvūnų turas; virtualumo ir fizinės aplinkos derinimas, vizualumas, įgarsinimas ir kt.
- Komunikacija – formos, priemonės, aprėptis; vizualumas, vieningas vaizdas, atpažįstamas ženklas ir kt.; aiškinamasis eksponavimas (objekto aprašas, papildytoji realybė ir kt.). Pavyzdžiui, Bardeliškių piliakalnis

¹⁷ Stulpinaitė J. (2021). Kultūros kelio „baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemos kūrimas.

3D vizualizacija Dūkštos pažintiniame take, Neries regioninis parkas; QR kodų prieinamumas Gražutės regioniniame parke.

- Interpretavimas (aiškinimas, turinio atskleidimas, prasmės kūrimas): informacinė infrastruktūra (stendai; ženklai, nuorodos; taktilinės ir garsinės priemonės; skaitmenizuotos priemonės); tekstinis interpretavimas (spaudiniai, aprašai, švieslentės, garso įrašai, suskaitmenintas tekstas ir kt.); tarpininkaujamas interpretavimas (žodžių, vaizdų, judėjimo ir tyrinėjimų erdvėje derinys – ekskursija). Interpretatoriai: gidai, informacijos paslaugų teikėjai, objektų turėtojai; fiziniai asmenys ir organizacijos).

4. Vertės lankytoji kompleksas (vertingumo lankytoji kūrimas, taikant priemonių kompleksą)

- Paveldas yra pateikiamas kaip pažinimo objektas (lankymo, lavinimosi objektas, įdomybė).
- Pažinimo objektas (lankymo, lavinimosi objektas, įdomybė) yra papildytas informacijos (aiškinimo, interpretavimo) priemonėmis.
- Informatyvus (aiškinamas, interpretuojamas) pažinimo objektas (lankymo, lavinimosi objektas, įdomybė) yra papildytas patogaus naudojimosi priemonėmis.
- Vartotojo individualiai suvokiamas naudingumas – „ką paveldas ir jo savybės man reiškia, duoda, gerina, keičia, ką atrandu ir tampu geresnis“.

5. Veiklos subjektų darnus vystymasis: kultūros tvarumas, partnerystė, bendradarbiavimas

- Baltų kultūros (praeities, dabarties dvasinė ir materialinė žmonių veikla, formalizuota ir neformalizuota, materialus ir nematerialus paveldas, kultūros reiškiniai ir kt.), gamtos paveldo ir susijusių išteklių gamtos išteklių (kraštovaizdis ir jo objektai, gamtos paminklai, augmenija, gyvūnija, vandenys ir kt.) tvarus naudojimas.
- Bendra veikla, partnerystė paveldo, išteklių, įrangos, paslaugų, gamybos ir kitose kultūros kelio vystymuisi svarbiose srityse – projektai, programos, tęstinumas, sistemiškumas, klasteriškumas.
- Bendra komunikacija, kooperuotos populiarinimo priemonės, vieningo (vientiso, panašaus) įvaizdžio palaikymas.
- Kultūros kelio vystymuisi svarbi bendra veikla su švietimo, mokslo, visuomenės, NVO ir kitomis organizacijomis.
- Darnumo, tvarumo palaikymas veikiant partnerystėje – dera autentiška išteklių prigimtis ir veiklos pobūdis, paveldo, išteklių geba ir veiklos apimtys; saugus, tvarus išteklių naudojimas, saikingas lankytojų srautas.

3 priedas. Vertinimo klausimynas vienam ūkinės veiklos subjektui (VS1 IR VS2)¹⁸

VS1 – išteklių, paveldo eksponavimo, interpretavimo veikla (objektai, paminklai, muziejai, galerijos, dirbtuvės, gidai, regioniniai parkai ir kt.). VS2 – apgyvendinimo, maitinimo, rekreacijos, higienos, patogumų ir pan. paslaugos, veiklos, verslai. Taikoma vienam aktyviam veiklos subjektui; papildomos (kitos, naujos) požymio, kriterijaus savybės bus nustatomos stebint gerą patirtį.

„Baltų kelio“ subjekto veiklos kokybės požymiai ir kriterijai	Taškai	Taškai+
Veiklos pobūdis: VS1/VS2 (įvardykite veiklą; pažymėkite vieną ar kelis Jūsų veiklai būdingus požymius); veikla: pagrindinė, papildoma, susijusi arba jų derinys; veiklos procesas: paslauga, gamyba, užsiėmimas, amatas ir kt.; veiklos resursas: paveldas, priemonės, aplinka, kiti ištekliai; veiklos rezultatas: paslauga, daiktas, prekė, ekspozicija, infrastruktūra ir kt.		
Ištekliai/paveldas: naudojami pagrindinei veiklai, papildomai veiklai, susijusiai veiklai.		
1. Temos/išteklių atskleidimas praktinėje veikloje <i>paveldo ištekliai; kiti ištekliai, priemonės, veiklos aplinka; papildomi elementai (skonis, kvapas, vaizdas, garsas, lytėjimas); kiemas, lauko baldai, tvora; gėlynas, sodas, daržas; gyvūnai, jų ūpeiga; langinės, pastatų detalės; stalo tekstilė, patalynė; įvairūs kambariai, baldai, indai, šviestuvai; sanitariniai mazgai.</i> 1.1. Tema atskleidžiama naudojant (taikant, eksponuojant) išteklius (veiklas, procesus, priemones ir kt.) (kas būdinga Jūsų veiklai) 1.2. Galima išplėtoti (įvesti, įrengti) dabartinę veiklą, procesus, priemones (kaip susiję su dabartine veikla) 1.3. Galima įdiegti papildomai naują veiklą (kaip, ką)	1 Už 1–2 požymius	1 Už požymių kompleksą
2. Temos/išteklių autentiškumo, „lokalumo“ atspindėjimas <i>vietinė žaliava, vietinė technologija, vietinis produktas, vietinis vartojimo būdas; išteklių, objektų, paslaugų, aplinkos, daiktų, prekių, maisto (skonio, kvapo), vaizdo,</i>	1 Už 1–2 požymius	1 Už požymių kompleksą

¹⁸ Stulpinaitė J. (2021). Kultūros kelio „baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemos kūrimas.

garso ir kt. unikalumas, unikalus renginys, vietinė tradicija, paprotys, unikali gyvenamasis; išskirtinumas partnerystės, bendradarbiavimo aplinkoje, kultūros kelio teritorijoje...		
2.1. Dabartinės veiklos išskirtinumas vietovės aplinkoje 2.2. Dabartinės veiklos išskirtinumas partnerių veiklos požyriu 2.3. Dabartinėje veikloje galima atskleisti (parodyti) daugiau 2.4. Dabartinę veiklą galima atnaujinti taikant papildomai naujas priemones		
3. Temos/išteklių aiškinimas, interpretavimas veiklos subjekto priemonėmis (pastangomis, veiksmams, daiktais, programomis ir kt.) atskleidžiama išteklių/temos prigimtis, savybės, požymiai, raida, šiuolaikinė situacija, simboliai; senasis paveldas dera su šiuolaikine kultūra (menu, amatu, muzika, kita kūryba ir kt.)... 3.1. Temos aiškinimo, interpretavimo priemonės, būdai; taikoma savarankiškai, dalyvauja tarpininkai 3.2. Aiškinant temą/išteklį dera, persipina sena ir nauja, atskleista temos/išteklių prigimtinė esmė 3.3. Temos aiškinimas reprezentuoja ne tik temą/išteklį, objektus, bet ir visą vietovę 3.4. Galima taikyti papildomai naujas priemones; taikoma savarankiškai arba su partneriais	1 Už 1–2 požymius	1 Už pasiektą didesnę kultūrinę vertę
4. Temos/išteklių populiarinimas, propagavimas (susiję su pagrindine veikla) aktyvi informacija, komunikacija (kanalai, priemonės, turinys), renginiai, viešumas, saviveikla, edukacija, demonstravimas... 4.1. Temos/išteklių aktyvaus populiarinimo/propagavimo priemonės, taikomos savarankiškai 4.2. Dabartinė tema/ištekliai populiarinami partnerių renginiuose, prisidedant praktinėje veikloje 4.3. Savarankiškai atliekama temą/išteklį populiarinanti veikla (saviveikla, edukacija ir kt.) 4.4. Galima įdiegti naujas temas/išteklių populiarinimo priemones savarankiškai arba su partneriais	1 Už 1–2 požymius	1 Už požymių kompleksą
5. Temos/išteklių palaikymas subjekto vietovėje (nesusiję su pagrindine veikla) ženklas, ornamentiniai, spalviniai sprendimai, informacija, infrastruktūra; temos palaikymas per būdingus daiktus, produktus, prekes, gaminius, procesus, jusles, lankytojų prieinamos stebėjimo, įsitraukimo, savarankiškos veiklos galimybės; kalbėjimas tarpe, tradicinių rūbų dėvėseną neutralioje aplinkoje, pvz., riešinės, kumštinių pirštines; prigimtinė būdinga daiktų/išteklių raiška, pvz., karnų dėžutės neutralioje aplinkoje; natūrali aplinka, medžiagos 5.1. Temos/išteklių/vietovės savybių populiarinimo/propagavimo (praktiniai, aplinkos tvarkymo ir kt.) epizodai 5.2. Temą/išteklį/vietovės savybes populiarinanti bendruomeninė veikla, savanorystė ir kt., nesusijusi su pagrindine veikla 5.3. Temos/išteklių/vietovės savybių populiarinimas/propagavimas kartu su partneriais	1 Už 1–2 požymius	1 Už požymių kompleksą
6. Temą/išteklį/vietovės savybes palaikanti partnerystė (epizodinė ir ilgalaikė) bendros veiklos (paslaugų, gamybos, komunikacijos) epizodai, dalijimasis ištekliais, įranga įvaizdžio palaikymas/derinimas; bendra komunikacija, kooperuotos populiarinimo priemonės; įvairios trukmės projektai, programos... toks pat ar kitoks veiklos (verslas, paslauga) pobūdis; bendradarbiavimas su bendruomenėmis, NVO, švietimo, mokslo, visuomenės ir kt. organizacijomis; sistemiškumas, tęstinumas, klasteriškumas... 6.1. Dabartinės veiklos sritys, kai partnerystė tampa vietovės ir kultūros kelio vystymuisi 6.2. Galima nauja partnerystė vietovės ir kultūros kelio vystymosi interesų srityje 6.3. Bendradarbiavimas su visuomeninėmis organizacijomis, svarbus vietovės ir kultūros kelio vystymuisi 6.4. Dabartinės veiklos integravimas į tinklavę, klasterį ir kt.	1 Už 1–2 požymius	1 Už bendrą veiklą, tinkliškumą, kompleksiškumą
7. Darnios plėtros, kultūros tvarumo palaikymas išteklių autentiškumas (išsaugotas), taupus (saugus) išteklių vartojimas, dera išteklių prigimtis (geba) ir veiklos pobūdis (apimtis), atliekų perdirbimas (saugus utilizavimas), saikingas lankytojų srautas, šiuokšlinio prevencija... darnumo palaikymas veikiant partnerystėje	1 Už 1–2 požymius	1 Priemonės, taikomos partnerystėje

7.1. Dabartinė veikla palaiko (atkuria, kompensuoja) išteklių prigimtį ir autentiškumą 7.2. Dabartinė veikla (apimtis, lankytojų srautas) ribojama atsižvelgiant į išteklių gebą 7.3. Taikomi praktinių išteklių taupaus naudojimo principai 7.4. Palaikoma partnerystė, puoselėjanti darnų vystymąsi ir kultūros tvarumą		
--	--	--

4 priedas. Lankytini objektai ir jų kontaktai

BALTŲ KELIAS. NUO ŽIEMGALIŲ IKI JOTVINGIŲ

1. Baltų kultūros pažinimo centras „Baltų kelias“

Vilniaus g. 213, Šiauliai
www.baltukelias.lt

2. Saulės Laikrodžio aikštė

Ežero g. 64, Šiauliai

3. Šiaulių istorijos muziejus

Aušros al. 47, Šiauliai
www.ausrosmuziejus.lt

4. Bubių piliakalnis

Bubiai, Šiaulių r. sav.
55.86194052862633, 23.129827398129123

5. Lazdų muziejus

Kooperacijos g. 33, Kelmė

6. Kelmės krašto muziejus

Dvaro g. 15, Kelmė
www.kelmesmuziejus.lt

7. Kubilių piliakalnis

Kelmės r. sav.
55.61428708386983, 23.085516655790563

8. Pagryžuvio piliakalnis

Kelmės r. sav.
55.604560023394704, 23.134797926955336

9. Tytuvėnų regioninio parko lankytojų centras

Miško g. 3, Tytuvėnai

10. Raseinių krašto istorijos muziejus

Muziejaus g. 3, Raseiniai
www.raseiniumuziejus.lt

11. Veliuonos piliakalnių kompleksas

Veliuona, Jurbarko r. sav.
55.07822811973765, 23.28096034109898

12. Panemunių regioninio parko lankytojų centras

Raseinių g. 2, Šilinės k., Jurbarko r. sav.

13. Sudargo piliakalnių kompleksas

Grinaičiai, Šakių r. sav.

55.04759912567706, 22.646517593294867

14. Etnografinė Suvalkiečio sodyba

Miško g. 4, Pervazninkų k., Šakių r. sav.

15. Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centras-muziejus (Paežerių dvaras)

Dvaro g. 6, Paežeriai, Šeimenos sen., Vilkaviškio r. sav.

www.paezeriai.info

16. Senujų amatų centras „Virbalio vartai“

Vilniaus g. 13, Virbalis, Vilkaviškio r. sav.

www.virbaliovertai.lt

17. Kunigiškių (Pajevonio) piliakalnis

Trilaukio g., Pajevonys, Vilkaviškio r. sav.

54.5234135147112, 22.836610081804274

18. Pajevonys

Vilkaviškio r. sav.

54.52822060540075, 22.82668438893122

19. Jono Basanavičiaus gimtinė ir Lietuvos tautinio atgimimo ažuolynas

Gimtinės g. 17, Ožkabalių I k., Vilkaviškio r. sav.

20. Piliakalnių piliakalnis

Bartninkų sen., Vilkaviškio r. sav.

54.46588523368686, 23.04765321808321

21. Eglinės piliakalnis

54.308559882795805, 23.13752808408298

22. Suvalkų krašto muziejus

Tadeusza Kościuszki 81, Suwałki

www.muzeum.suwalki.pl

23. Šiurpilio Pilies kalnas

54.23423838702687, 22.88408025524284

24. Tiltai Stančykuose ir takas „Prie imperatoriaus akmenų“

Dziatka 150/5, Stańczyki

25. Mozūrijos druskų garinimo bokštai Geldapėje

Promenada Zdrojowa 20, Gołdap

www.uzdrowiskogoldap.pl

26. Gražioji kalva (*Piękna Góra* netoli Geldapės)

54.028438007195334, 21.721135007479027

27. Ščiborsko Respublika

54.28990370597921, 22.029051042712723

28. Malūnas Budriuose

Aleja Wojska Polskiego 37, Budry

www.mlynbudry.pl

29. Borecko giria

Kowale Oleckie

54.14498624650933, 22.16227871786181

30. Švalko piliakalnis

Kowale Oleckie

54.10892521163593, 22.241488255018982

31. Jotvingių aukojimo altorius Stare Juchy vietovėje

53.92388980617116, 22.18385828406088

32. Stare Juchy apžvalgos bokštas

53.91797425823502, 22.164539455224755

33. Jotvingių piliakalnis Rogaliuose

53.851050192607715, 22.16301591844468

34. Jotvingių piliakalnis Baitkove

53.74535866505885, 22.254828715232964

35. Elko istorijos muziejus

Wąski Tor 1, Elk

www.muzeum.elk.pl

36. Elko siaurukas

Wąski Tor 1, Elk

BALTŲ KELIAS. LAIKO MIGLA VIRŠ PILIAKALNIŲ

37. Rudaminos piliakalnis

Rudamina, Lazdijų r. sav.

54.282099513168234, 23.441220016434247

38. Prelomčiškės piliakalnis Prelomčiškės k., Lazdijų r. sav.

54.31262811335442, 23.65508756864334

39. Radžiūnų piliakalnis

Alytus

54.37430676203923, 24.00529943725972

40. Alytaus piliakalnis

Alytus

54.39645462506871, 24.07955729933742

41. Vinco Krėvės-Mickevičiaus memorialinis muziejus

Krėvės g. 3, Subartonių k., Varėnos r. sav.

www.merkinesmuziejus.lt

42. Merkinės piliakalnis

Merkinė, Varėnos r. sav.

54.15826703046601, 24.1833117686349

43. Klonių kalno Gaidžio kopa

Marcinkonių k., Varėnos r. sav.

54.06969875084855, 24.397272464923454

44. Šaudzyklos kalnas

Varėnos r. sav.

54.063146339257344, 24.377209010957316

45. Dzūkijos nacionalinio parko lankytojų centras Marcinkonyse

Miškininkų g. 61, Marcinkonių k., Varėnos r. sav.

46. Drevinės bitininkystės bityno ekspozicija

Ažuolo g. 1A, Musteikos k., Varėnos r. sav.

47. Margionys

Margionių k., Varėnos r. sav.

53.998514556939014, 24.2858457053014

48. Informacinis centras Girios aidas

M. K. Čiurlionio g. 116, Druskininkai

49. Švendubrės kaimas su Didžiuoju akmeniu ir Raigardo slėnio vaizdais

Švendubrės k., Druskininkų sav.

53.97971377540838, 23.936533593848925

50. Leipalingis

Alėjos g. 30, Leipalingis, Druskininkų sav.

BALTŲ KELIAS. JOTVINGIŲ IR AUKŠTAIČIŲ PARIBY

51. Kazlų Rūdos krašto muziejinė ekspozicija

Atgimimo g. 5, Kazlų Rūda

52. Višakio Rūdos Valdo Arbašausko buities muziejus

Ažuolo g. 10, Višakio Rūda, Kazlų Rūdos sav.

53. Šaltinis Višakio Rūdoje

Višakio Rūda, Kazlų Rūdos sav.

54.825676613922546, 23.44212547990877

54. Sodyba „Gervių giesmė“

Pušyno g. 13, Viliūšių k., Jankų sen., Kazlų Rūdos sav.

www.gerviugiesme.lt

55. Samanojus

Garankščių k. 4 A, Kazlų Rūdos sav.

www.samanojus.lt

56. Novaraisčio ornitologinio draustinio paukščių stebėjimo bokštelis

Novaraistis, Kazlų Rūdos sav.

54.94286602554433, 23.416481295780077

57. Lekėčių Didysis šaltinis

Šakių r. sav.

54.99662363084997, 23.510760305205487

58. Vaiguvos upė-gatvė

Vaiguvos g., Plokščiai, Šakių r. sav.

55.08322835218452, 23.17778852082056

59. Gelgaudiškio pažintinis takas

Parko g. 5, Gelgaudiškis, Šakių r. sav.

60. Miestlaukio piliakalnis

Kybartų sen., Vilkaviškio r. sav.

54.76696919373558, 22.8401109400231

61. Kubilių šeimos bitynas

Nepriklausomybės g. 63 B, Vilkaviškis

www.devynbite.lt

62. Plaktukų muziejus Degučiuos

Penkinių g. 11, Degučių k., Keturvalakių sen., Vilkaviškio r. sav.

63. Marijampolės krašto muziejus

Vytauto g. 29, Marijampolė

www.marijampolesmuziejus.lt

64. Amalvos pelkės pažintinis takas

Marijampolės sav.

54.51045228958342, 23.53025456386405

BALTŲ KELIAS. DIDYSIS JOTVINGIŲ KELIAS LIETUVOJE

65. Šilelio pažintinis takas

Čižiškiai, Vilkaviškio r. sav.

54.4077055193479, 22.763762406057047

66. Šventasis šaltinėlis

54.399305937392285, 22.7699240993375

67. Pavištyčio piliakalnis

Pavištyčio k., Vilkaviškio r. sav.

54.41499458349828, 22.781347132992323

68. Vištyčio regioninio parko lankytojų centras

Vytauto g. 8, Vištytis, Vilkaviškio r. sav.

www.vistytis.lt

69. Vištyčio akmuo

Vištyčio sen., Vilkaviškio r. sav.

54.47019400362492, 22.705257305764935

70. Tadarinės pėsčiųjų takas „Keliaukim protėvių takais“

Skardupių k., Vilkaviškio r. sav.

54.481071971457176, 22.81989598214403

71. Sodyba „Dobilynė“

Kalvarijos g. 2, Dotamų k., Vilkaviškio r. sav.

www.dobilyne.lt

72. Kačergų kalnas

Kalvarijos sav.

54.35698312864146, 23.02375442446478

73. Kalvarijos krašto muziejus. Informacijos centras

Dariaus ir Girėno g. 45B, Kalvarija

74. Etnografinė Prano Dzūko sodyba

Delnicos k., Šeštokų sen., Lazdijų r. sav.
www.lazdijumuziejus.lt

75. Žuvinto rezervato lankytojų centro ekspozicija

Kampelių g. 10, Aleknonys, Alytaus r. sav.
www.zuvintas.lt

76. Archeologijos muziejus, Alytaus kraštotyros muziejaus filialas

Jiezo g. 2, Alytus
www.alytausmuziejus.lt

77. Keramikos dirbtuvės „Vienaragių šilas“

Kauno g. 29, Merkinė
www.vienaragiusilas.lt

78. Liškiava su piliakalnių kompleksu prie Nemuno

Liškiava, Varėnos r. sav.
54.081624964152645, 24.043823127742744

79. Druskos studija

Smiltynų g. 9, Druskininkai
www.druskostudija.lt

80. Dzūkiškų bandų kepimas

Rimos seklyčia, Lakštingalų g. 6, Varnėnų k., Lazdijų r. sav.

81. Snaigyno (Veisiejų) apžvalgos bokštas

Veisiejų sen., Lazdijų r. sav.
54.101453608261785, 23.722025466778373

82. Lazdijų krašto muziejus

Seinų g. 29, Lazdijai
www.lazdijumuziejus.lt

83. Akmenų muziejus Jotvingių kiemas

Kybartų k. 5, Būdviečio sen., Lazdijų r. sav.

AKMENYS, DANGUS IR DIEVAI

22. Suvalkų krašto muziejus

Tadeusza Kościuszki 81, Suwałki
www.muzeum.suwalki.pl

84. Jotvingių pilkapiai Šveicarijoje

54.15089359927709, 22.960769198149283

85. Apžvalgos aikštelė Rovelėje

54.33148841515239, 22.928381797576865

86. Trijų sienų sankirta: Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos

54.36336013452493, 22.791994311982737

87. Romintos girios kraštovaizdžio parkas

Szkolna 1, Żytkiejmy
www.pkpr.warmia.mazury.pl

88. Žytkiemny šakotinio paminklas

Maja 1, Žytkiejmy

89. Stančykų apžvalgos bokštas

54.29592109953254, 22.64948794175391

www.stanczyki.com

90. Jotvingių piliakalnis Stančykuose

54.30179892351941, 22.664251797575144

91. Viljamo takas Romintos girioje

54.307313885359136, 22.670283521386068

92. Immanuelio Kanto paminklas Geldapėje

Lipowa 2, Gołdap

93. Akmeninė rotunda Olecke

Park 1, Olecko

94. Olecko turgaus aikštė

54.03249920605479, 22.50347676532187

95. Rospudos upės slėnis - Raczki

53.955153614627, 22.88499681827582

96. Augustavo girios šventoji vieta

53.94899907956536, 22.874331423681422

www.suwalszczyzna.com.pl

97. Raigardo piliakalnis

Szkolna 32, Rajgród

TARP KALVŲ IR EŽERŲ – JOTVINGIŲ ŽEMĖSE

98. Vygrių nacionalinis parkas

Krzywe 82, Suwałki

www.wigpn.gov.pl

99. Ciso kalnas (Kukmedžių kalnas) – „Suvalkijos Fudžijama“

54.251479466522134, 22.909730584079707

100. Jotvingių atminimo kambarys Šiurpilyje

Szurpiły 32, Szurpiły

23. Šiurpilio Pilies kalnas

54.23423838702687, 22.88408025524284

101. Suvalkų kraštovaizdžio parkas – Turtulas

Malesowizna 24, Malesowizna

www.spk.org.pl

102. Bachanovo gamtos rezervatas

54.23604208154641, 22.791364011063898

www.spk.org.pl

103. Apžvalgos bokštas ant Lazdynų kalno

54.257002529270515, 22.802594342328373

25. Mozūrijos druskos garinimo bokštai Geldapėje

Promenada Zdrojowa 20, Gołdap
www.uzdrowiskogoldap.pl

104. Geldapės vandens bokštas

Paderewskiego 35, Gołdap

26. Gražusis kalnas (Piękna Góra netoli Geldapės)

54.028438007195334, 21.721135007479027

105. Kukmedžio raguvos gamtos rezervatas

54.16216486088971, 22.353641166880585

106. Bizonų aptvaras Voliske

Dworcowa 8A, Kruklanki
www.borki.bialystok.lasy.gov.pl/

107. Goldapivo ežeras (Kruglankės)

54.096890909173965, 21.948545447278658

32. Stare Juchy apžvalgos bokštas

53.91797425823502, 22.164539455224755

33. Jotvingių piliakalnis Rogaliuose

53.851050192607715, 22.16301591844468

108. Vandens bokštas Elke

11 Listopada, Ełk

109. Pakrantės bulvaras prie ežero Elke

Nadjeziorna 2E, Ełk